

Uništavanje kulturne baštine u Bosni i Hercegovini, 1992-1996.

Džamija u Skočiću dignuta je u vazduh 6. maja 1992. godine i tada potpuno uništena.

Ime prvog građanina

Ime drugog građanina

Mustafa Muharemović, bivši glavni imam Riječanske džamije u Zvorniku s kojim je razgovarao Andràs Riedlmayer (jul 2002).

Bibliografija

Handžić, Adem, 1996, *A Survey of Islamic Cultural Monuments until the End of the Nineteenth Century in Bosnia* (Istanbul: OIC Research Centre for Islamic History, Art and Culture): 18

Izveštaji sredstava javnog informisanja

Uništavanje kulturne baštine u Bosni i Hercegovini, 1992-1996.**Opis objekta****Ime objekta** Mesdžid u Mahmutovićima**Ime ulice****Oblast** Zvornik**Namena objekta** verski objekat**Naselje****Mesto** Mahmutovići**Vrsta objekta** džamija**GPS koordinate** N 44° 30 32 E 19° 01 45**Lokacija objekta** selo**Period izgradnje** XX vek (1930)**Stanje objekta** teško oštećen,
rekonstrukcija u toku**Istorijski period** moderni**Obližnji objekti****Zvanični status****Stanje objekta****Oštećenje**

Prema podacima navedenim na spomen-ploči na odvaljenom delu minareta stare džamije, koji leži u dvorištu nove džamije, džamija je teško oštećena granatiranjem krajem 1993. godine, a minaret je uništen.

Džamija je obnovljena nakon završetka rata.

Fotografija MKSJ (maj 2002) – obnovljena džamija, s odvaljenim delom minareta i spomen-pločom u zadnjem delu ograđenog prostora.

Izvor informacija

Fotografija MKSJ (maj 2002) – deo minareta stare džamije u dvorištu obnovljene džamije s memorijalnom pločom.

András Riedlmayer (jul 2002) na osnovu informacija dobijenih od Islamske zajednice i fotografija MKSJ.

Dojave građana**Prva dojava****Druga dojava**

Uništavanje kulturne baštine u Bosni i Hercegovini, 1992-1996.

Ime prvog građanina

Ime drugog građanina

Bibliografija

Izveštaji sredstava javnog informisanja

Uništavanje kulturne baštine u Bosni i Hercegovini, 1992-1996.**Opis objekta****Ime objekta** Džamija u džematu Klisa**Ime ulice****Oblast** Zvornik**Namena objekta** verski objekat**Naselje****Mesto** Klisa**Vrsta objekta** džamija**GPS koordinate** N 44° 28 06 E 19° 03 05**Lokacija objekta** selo**Period izgradnje** XX vek**Stanje objekta** teško oštećen,
rekonstrukcija u toku**Istorijski period** moderni**Obližnji objekti****Zvanični status****Stanje objekta****Oštećenje**

Prema informacijama dobijenim od Islamske zajednice, džamija je teško oštećena u maju 1992. godine, krov i minaret su uništeni, a zidovi su teško oštećeni.

U maju 2002. u toku je bila rekonstrukcija.

Fotografija MKSJ (maj 2002) – rekonstrukcija džamije u toku.

Izvor informacija

András Riedlmayer (jul 2002) na osnovu informacija dobijenih od Islamske zajednice i fotografija MKSJ.

Fotografija MKSJ (maj 2002) – rekonstrukcija džamije u toku.

Dojave građana

Uništavanje kulturne baštine u Bosni i Hercegovini, 1992-1996.

Prva dojava

Druga dojava

Ime prvog građanina

Ime drugog građanina

Bibliografija

Izveštaji sredstava javnog informisanja

Uništavanje kulturne baštine u Bosni i Hercegovini, 1992-1996.**Opis objekta**

Ime objekta	Stara džamija u džematu Snagovo		
Ime ulice			
Oblast	Zvornik	Namena objekta	verski objekat
Naselje	Snagovo		
Mesto	Gornja Glumina	Vrsta objekta	džamija
GPS koordinate	N 44° 23 40 E 19° 02 40	Lokacija objekta	selo
Period izgradnje	XIX vek	Stanje objekta	teško oštećen
Istorijski period	otomanski	Obližnji objekti	lakše oštećeni
Zvanični status			

Stanje objekta**Oštećenje**

Krov, unutrašnjost i delovi spoljnih zidova uništeni su eksplozivom.

Prema informacijama dobijenim od Islamske zajednice, džamija je uništena u aprilu 1992. godine.

Fotografija MKSJ (maj 2002).

Izvor informacija

András Riedlmayer (jul 2002) na osnovu informacija dobijenih od Islamske zajednice i fotografija MKSJ.

Dojave građana**Prva dojava****Druga dojava**

Uništavanje kulturne baštine u Bosni i Hercegovini, 1992-1996.

Ime prvog građanina

Ime drugog građanina

Bibliografija

Izveštaji sredstava javnog informisanja

Uništavanje kulturne baštine u Bosni i Hercegovini, 1992-1996.**Opis objekta****Ime objekta** Mekteb u Gornjoj Glumini**Ime ulice****Oblast** Zvornik**Namena objekta** verski objekat**Naselje****Mesto** Gornja Glumina**Vrsta objekta** mekteb – škola za izučavanje Korana**GPS koordinate** N 44° 23 40 E 19° 02 40**Lokacija objekta** selo**Period izgradnje** XX vek**Stanje objekta** potpuno uništen**Istorijski period** moderni**Obližnji objekti** u dobrom stanju**Zvanični status****Stanje objekta****Oštećenje**

Mekteb je potpuno uništen eksplozivom, ostali su samo temelji i šut.

Fotografija MKSJ (maj 2002) – šut i temelji potpuno srušenog mekteba desno.

Izvor informacija

András Riedlmayer (jul 2002) na osnovu informacija dobijenih od Islamske zajednice i fotografija MKSJ.

Dojave građana**Prva dojava****Druga dojava**

Uništavanje kulturne baštine u Bosni i Hercegovini, 1992-1996.

Ime prvog građanina

Ime drugog građanina

Bibliografija

Izveštaji sredstava javnog informisanja

Uništavanje kulturne baštine u Bosni i Hercegovini, 1992-1996.**Opis objekta****Ime objekta** Mesdžid u džematu Donja Glumina**Ime ulice****Oblast** Zvornik**Namena objekta** verski objekat**Naselje****Mesto** Donja Glumina**Vrsta objekta** džamija**GPS koordinate** N 44° 23 26 E 19° 03 34**Lokacija objekta** selo**Period izgradnje** XX vek**Stanje objekta** potpuno uništen,
rekonstrukcija u toku**Istorijski period** moderni**Obližnji objekti****Zvanični status****Stanje objekta****Oštećenje**

Stara džamija (mesdžid) je potpuno uništena, ostali su samo betonski temelji.

Pored mesta gde se nalazio srušeni mesdžid sazidana je nova, veća džamija.

Fotografija MKSJ (maj 2002) – obnovljeni mesdžid u D. Glumini.

Fotografija MKSJ (maj 2002) – ostaci srušenog starog mesdžida.

Izvor informacija

András Riedlmayer (jul 2002) na osnovu informacija dobijenih od Islamske zajednice i fotografija MKSJ.

Dojave građana**Prva dojava****Druga dojava**

Uništavanje kulturne baštine u Bosni i Hercegovini, 1992-1996.

Ime prvog građanina

Ime drugog građanina

Bibliografija

Izveštaji sredstava javnog informisanja

Uništavanje kulturne baštine u Bosni i Hercegovini, 1992-1996.**Opis objekta****Ime objekta** Džamija u Đulićima**Ime ulice****Oblast** Zvornik**Namena objekta** verski objekat**Naselje****Mesto** Đulići**Vrsta objekta** džamija**GPS koordinate** N 44° 27 19 E 19° 04 02**Lokacija objekta** selo**Period izgradnje** XX vek**Stanje objekta** potpuno uništen**Istorijski period** moderni**Obližnji objekti** u dobrom stanju**Zvanični status****Stanje objekta****Oštećenje**

Džamija je potpuno uništena, zemljište je poravnato, ostali su samo tragovi temelja.

Prema informacijama dobijenim od Islamske zajednice i izveštajima sredstava javnog informisanja, srpski ekstremisti su, pre nego što su je 1992. godine srušili, koristili ovu džamiju kao logor u kojem su silovali Muslimanke.

Fotografija MKSJ (maj 2002) – prazno zemljište
gde se nalazila potpuno srušena džamija.

Izvor informacija

András Riedlmayer (jul 2002) na osnovu informacija dobijenih od Islamske zajednice i fotografija MKSJ.

Dojave građana**Prva dojava****Druga dojava**

Uništavanje kulturne baštine u Bosni i Hercegovini, 1992-1996.

Ime prvog građanina

Ime drugog građanina

Bibliografija

.

Izveštaji sredstava javnog informisanja

Uništavanje kulturne baštine u Bosni i Hercegovini, 1992-1996.

Opis objekta**Ime objekta** Mekteb u džematu Čiraci**Ime ulice****Oblast** Zvornik**Namena objekta** verski objekat**Naselje** Čiraci**Mesto** Grbavci - Čiraci**Vrsta objekta** mekteb – škola za izučavanje Korana**GPS koordinate** N 44° 25 44 E 19° 03 00**Lokacija objekta** selo**Period izgradnje** XX vek**Stanje objekta** potpuno uništen**Istorijski period** moderni**Obližnji objekti****Zvanični status****Stanje objekta****Oštećenje**

Mekteb je potpuno srušen, ostali su samo temelji.

Fotografija MKSJ (maj 2002) – temelji potpuno srušenog mekteba u sredini, iza zarđalih kanti za naftu.

Izvor informacija

András Riedlmayer (jul 2002) na osnovu informacija dobijenih od Islamske zajednice i fotografija MKSJ.

Dojave građana**Prva dojava****Druga dojava****Ime prvog građanina****Ime drugog građanina**

Uništavanje kulturne baštine u Bosni i Hercegovini, 1992-1996.

Bibliografija

Izveštaji sredstava javnog informisanja

Uništavanje kulturne baštine u Bosni i Hercegovini, 1992-1996.**Opis objekta****Ime objekta** Mekteb u džematu Gušteri**Ime ulice****Oblast** Zvornik**Namena objekta** verski objekat**Naselje****Mesto** Gušteri**Vrsta objekta** mekteb – škola za izučavanje Korana**GPS koordinate** N 44° 24 40 E 19° 03 00**Lokacija objekta** selo**Period izgradnje** XX vek**Stanje objekta** lakše oštećen**Istorijski period** moderni**Obližnji objekti****Zvanični status****Stanje objekta****Oštećenje**

Unutrašnjost spaljena, krov oštećen, spoljni zidovi neoštećeni.

Fotografija MKSJ (maj 2002).

Izvor informacija

András Riedlmayer (jul 2002) na osnovu informacija dobijenih od Islamske zajednice i fotografija MKSJ.

Dojave građana**Prva dojava****Druga dojava****Ime prvog građanina****Ime drugog građanina**

Uništavanje kulturne baštine u Bosni i Hercegovini, 1992-1996.

Bibliografija

Izveštaji sredstava javnog informisanja

Uništavanje kulturne baštine u Bosni i Hercegovini, 1992-1996.**Opis objekta****Ime objekta** Mesdžid u džematu Gušteri**Ime ulice****Oblast** Zvornik**Naselje** Mehdići**Mesto** Gušteri**GPS koordinate** N 44° 24 41 E 19° 03 03**Period izgradnje** XX vek**Namena objekta** verski objekat**Vrsta objekta** džamija**Lokacija objekta** selo**Stanje objekta** lakše oštećen,
rekonstrukcija u toku**Istorijski period** moderni**Obližnji objekti** lakše oštećeni**Zvanični status****Stanje objekta****Oštećenje**

Prozori (i unutrašnjost?) deluju oštećeni, krov je nov, nema znakova oštećenja konstrukcije zgrade. Međutim, obim moguće štete nanete tokom rata teško je proceniti, pošto je u maju 2002. godine rekonstrukcija već bila u odmakloj fazi.

Fotografija MKSJ (maj 2002) – mesdžid s desne strane.

Izvor informacija

András Riedlmayer (jul 2002) na osnovu informacija dobijenih od Islamske zajednice i fotografija MKSJ.

Dojave građana**Prva dojava****Druga dojava**

Uništavanje kulturne baštine u Bosni i Hercegovini, 1992-1996.

Ime prvog građanina

Ime drugog građanina

Bibliografija

Izveštaji sredstava javnog informisanja

Uništavanje kulturne baštine u Bosni i Hercegovini, 1992-1996.**Opis objekta****Ime objekta** Džamija u Hasićima**Ime ulice****Oblast** Zvornik**Namena objekta** verski objekat**Naselje****Mesto** Hasići**Vrsta objekta** džamija**GPS koordinate****Lokacija objekta** selo**Period izgradnje** XX vek**Stanje objekta** potpuno uništen**Istorijski period** moderni**Obližnji objekti****Zvanični status****Stanje objekta****Oštećenje**

Džamija je potpuno uništena eksplozivom, ostali su samo šut i donji deo minareta.

Prema informacijama Islamske zajednice, džamija je uništena u februaru 1993. godine.

Fotografija MKSJ (maj 2002) – džamija u Hasićima, u pozadini levo donji deo minareta, desno šut od džamije.

Izvor informacija

András Riedlmayer (jul 2002) na osnovu informacija dobijenih od Islamske zajednice i fotografija MKSJ.

Dojave građana**Prva dojava****Druga dojava**

Uništavanje kulturne baštine u Bosni i Hercegovini, 1992-1996.

Ime prvog građanina

Ime drugog građanina

Bibliografija

Izveštaji sredstava javnog informisanja

Uništavanje kulturne baštine u Bosni i Hercegovini, 1992-1996.**Opis objekta****Ime objekta** Džamija u Glumini**Ime ulice****Oblast** Zvornik**Namena objekta** verski objekat**Naselje** Đile**Mesto** Donja Glumina**Vrsta objekta** džamija**GPS koordinate** N 44° 23 26 E 19° 03 34**Lokacija objekta** selo**Period izgradnje** XX vek**Stanje objekta** potpuno uništen**Istorijski period** moderni**Obližnji objekti** rekonstrukcija u toku**Zvanični status****Stanje objekta****Oštećenje**

Džamija je potpuno uništena, teren je raščišćen, mesto gde se nalazila džamija prepoznaje se samo po izbočini obrasloj rastinjem.

Prema informacijama dobijenim od Islamske zajednice, džamija je uništena u maju 1992. godine.

Fotografija MKSJ (maj 2002) – prazna parcela gde se nalazila džamija.

Izvor informacija

András Riedlmayer (jul 2002) na osnovu informacija dobijenih od Islamske zajednice i fotografija MKSJ.

Dojave građana**Prva dojava****Druga dojava**

Uništavanje kulturne baštine u Bosni i Hercegovini, 1992-1996.

Ime prvog građanina

Ime drugog građanina

Bibliografija

Izveštaji sredstava javnog informisanja

Uništavanje kulturne baštine u Bosni i Hercegovini, 1992-1996.**Opis objekta****Ime objekta** Mesdžid u Grbavcima**Ime ulice****Oblast** Zvornik**Namena objekta** verski objekat**Naselje****Mesto** Grbavci**Vrsta objekta** džamija**GPS koordinate** N 44° 26 02 E 19° 03 17**Lokacija objekta** selo**Period izgradnje** XX vek**Stanje objekta** teško oštećen,
rekonstrukcija u toku**Istorijski period** moderni**Obližnji objekti****Zvanični status****Stanje objekta****Oštećenje**

Džamija je oštećena višestrukim udarima projektila. U maju 2002, u vreme posete u okviru ispitivanja, rekonstrukcija je bila u toku. Zgrada ima nov krov, izvršene su opsežne popravke delova spoljnih zidova na kojima su bile rupe.

Fotografija MKSJ (maj 2002) – rekonstrukcija mesdžida u toku, novi krov i opsežne popravke fasade.

Izvor informacija

András Riedlmayer (jul 2002) na osnovu informacija dobijenih od Islamske zajednice i fotografija MKSJ.

Dojave građana**Prva dojava****Druga dojava**

Uništavanje kulturne baštine u Bosni i Hercegovini, 1992-1996.

Ime prvog građanina

Ime drugog građanina

Bibliografija

Izveštaji sredstava javnog informisanja

Uništavanje kulturne baštine u Bosni i Hercegovini, 1992-1996.**Opis objekta**

Ime objekta	Nova džamija u Donjim Križevićima		
Ime ulice			
Oblast	Zvornik	Namena objekta	verski objekat
Naselje			
Mesto	Donji Križevići	Vrsta objekta	džamija
GPS koordinate	N 44° 25 41 E 19° 01 16	Lokacija objekta	selo
Period izgradnje	XX vek (1991)	Stanje objekta	lakše oštećen
Istorijski period	moderni	Obližnji objekti	
Zvanični status			

Stanje objekta**Oštećenje**

Kad je izbio rat džamija se još gradila, minaret još nije bio sazidan. Zgrada je demolirana, instalacije i građevinski materijal su pokradeni, ali nema znakova oštećenja konstrukcije.

Fotografija MKSJ (maj 2002)

Prema informacijama dobijenim od Islamske zajednice, kad je u aprilu 1992. godine izbio rat džamija još nije bila otvorena; to je jedina džamija u opštini koja je preživela rat bez značajnijih oštećenja.

Izvor informacija

András Riedlmayer (jul 2002) na osnovu informacija dobijenih od Islamske zajednice i fotografija MKSJ.

Dojave građana**Prva dojava****Druga dojava**

Uništavanje kulturne baštine u Bosni i Hercegovini, 1992-1996.

Ime prvog građanina

Ime drugog građanina

Bibliografija

Izveštaji sredstava javnog informisanja

Uništavanje kulturne baštine u Bosni i Hercegovini, 1992-1996.

Opis objekta

Ime objekta Mekteb u džematu Kobilići

Ime ulice

Oblast Zvornik

Namena objekta verski objekat

Naselje

Mesto Kobilići

Vrsta objekta mekteb – škola za izučavanje Korana

GPS koordinate N 44° 28 57 E 18° 59 33

Lokacija objekta selo

Period izgradnje XX vek

Stanje objekta teško oštećen, rekonstrukcija u toku

Istorijski period moderni

Obližnji objekti

Zvanični status

Stanje objekta

Oštećenje

Krov i spoljni zidovi mekteba tokom rata su pretrpeli teža oštećenja; tokom nedavne popravke zamenjen je krov i zazidane velike rupe na fasadi.

Fotografija MKSJ (maj 2002)

Izvor informacija

András Riedlmayer (jul 2002) na osnovu informacija dobijenih od Islamske zajednice i fotografija MKSJ.

Dojave građana

Prva dojava

Druga dojava

Uništavanje kulturne baštine u Bosni i Hercegovini, 1992-1996.

Ime prvog građanina

Ime drugog građanina

Bibliografija

Izveštaji sredstava javnog informisanja

Uništavanje kulturne baštine u Bosni i Hercegovini, 1992-1996.

Opis objekta

Ime objekta Džamija u džematu Goduš

Ime ulice

Oblast Zvornik

Namena objekta verski objekat

Naselje

Mesto Goduš

Vrsta objekta džamija

GPS koordinate N 44° 31 18 E 18° 57 39

Lokacija objekta selo

Period izgradnje XX vek

Stanje objekta teško oštećen,
rekonstrukcija u toku

Istorijski period moderni

Obližnji objekti

Zvanični status

Stanje objekta

Oštećenje

Prema informacijama dobijenim od Islamske zajednice, džamija je teško oštećena granatiranjem.

Nakon završetka rata zamenjen je krov i sazidan sasvim nov minaret.

Fotografija MKSJ (maj 2002) – nedavno sazidan minaret i obnovljen krov džamije u Godušu.

Izvor informacija

András Riedlmayer (jul 2002) na osnovu informacija dobijenih od Islamske zajednice i fotografija MKSJ.

Dojave građana

Prva dojava

Druga dojava

Uništavanje kulturne baštine u Bosni i Hercegovini, 1992-1996.

Ime prvog građanina

Ime drugog građanina

Bibliografija

Izveštaji sredstava javnog informisanja

Uništavanje kulturne baštine u Bosni i Hercegovini, 1992-1996.

Opis objekta

Ime objekta Džamija u Sultanovićima

Ime ulice

Oblast Zvornik

Namena objekta verski objekat

Naselje

Mesto Sultanovići

Vrsta objekta džamija

GPS koordinate N 44° 21 23 E 19° 04 47

Lokacija objekta selo

Period izgradnje XIX vek

Stanje objekta potpuno uništen,
rekonstrukcija u toku

Istorijski period otomanski

Obližnji objekti

Zvanični status

Stanje objekta

Oštećenje

Prema informacijama dobijenim od Islamske zajednice, minaret je dignut u vazduh, a džamija do temelja srušena u maju 1992. godine.

Nedavno je obnovljena iz temelja.

Fotografija MKSJ (maj 2002) – obnovljena džamija u Sultanovićima.

Izvor informacija

András Riedlmayer (jul 2002) na osnovu informacija dobijenih od Islamske zajednice i fotografija MKSJ.

Dojave građana

Prva dojava

Druga dojava

Uništavanje kulturne baštine u Bosni i Hercegovini, 1992-1996.

Ime prvog građanina

Ime drugog građanina

Bibliografija

Izveštaji sredstava javnog informisanja

Uništavanje kulturne baštine u Bosni i Hercegovini, 1992-1996.

Opis objekta**Ime objekta** Džamija u džematu Glodi (Kamenica)**Ime ulice****Oblast** Zvornik**Namena objekta** verski objekat**Naselje****Mesto** Glodi**Vrsta objekta** džamija**GPS koordinate** N 44° 18 53 E 19° 03 08**Lokacija objekta** selo**Period izgradnje** XX vek**Stanje objekta** teško oštećen,
rekonstrukcija u toku**Istorijski period** moderni**Obližnji objekti****Zvanični status****Stanje objekta****Oštećenje**

Prema informacijama dobijenim od Islamske zajednice, u novembru 1992. godine džamija je teško oštećena, a minaret i krov su potpuno uništeni.

Rekonstrukcija započeta u maju 2002. godine.

Fotografija MKSJ (maj 2002) – obnova džamije u Glodima, s novim minaretom, novim krovom i betonskim zidovima.

Izvor informacija

András Riedlmayer (jul 2002) na osnovu informacija dobijenih od Islamske zajednice i fotografija MKSJ.

Dojave građana**Prva dojava****Druga dojava**

Uništavanje kulturne baštine u Bosni i Hercegovini, 1992-1996.

Ime prvog građanina

Ime drugog građanina

Bibliografija

Izveštaji sredstava javnog informisanja

Uništavanje kulturne baštine u Bosni i Hercegovini, 1992-1996.**Opis objekta****Ime objekta** Mekteb u džematu Glodi**Ime ulice****Oblast** Zvornik**Namena objekta** verski objekat**Naselje****Mesto** Glodi**Vrsta objekta** mekteb – škola za izučavanja Korana**GPS koordinate** N 44° 18 53 E 19° 03 08**Lokacija objekta** selo**Period izgradnje** XX vek**Stanje objekta** gotovo uništen, rekonstrukcija u toku**Istorijski period** moderni**Obližnji objekti****Zvanični status****Stanje objekta****Oštećenje**

Prema informacijama dobijenim od Islamske zajednice, mekteb je gotovo sasvim uništen u novembru 1992. godine.

Nedavno je obnovljen.

Fotografija MKSJ (maj 2002) – u prednjem planu obnovljeni mekteb, u pozadini novi minaret i džamija čija je rekonstrukcija u toku.

Izvor informacija

András Riedlmayer (jul 2002) na osnovu informacija dobijenih od Islamske zajednice i fotografija MKSJ.

Dojave građana**Prva dojava****Druga dojava**

Uništavanje kulturne baštine u Bosni i Hercegovini, 1992-1996.

Ime prvog građanina

Ime drugog građanina

Bibliografija

Izveštaji sredstava javnog informisanja

Uništavanje kulturne baštine u Bosni i Hercegovini, 1992-1996.

Opis objekta**Ime objekta** Mesdžid u džematu Seferovići**Ime ulice****Oblast** Zvornik**Namena objekta** verski objekat**Naselje****Mesto** Seferovići**Vrsta objekta** džamija**GPS koordinate** N 44° 26 05 E 19° 01 11**Lokacija objekta** selo**Period izgradnje** XX vek**Stanje objekta** gotovo uništen**Istorijski period** moderni**Obližnji objekti****Zvanični status****Stanje objekta****Oštećenje**

Prema informacijama dobijenim od Islamske zajednice, mesdžid je gotovo potpuno uništen tokom rata.

Nedavno je iz temelja obnovljen.

Fotografija MKSJ (maj 2002) – obnovljeni mesdžid u Seferovićima.

Izvor informacija

András Riedlmayer (jul 2002), na osnovu informacija dobijenih od Islamske zajednice i fotografija MKSJ.

Dojave građana**Prva dojava****Druga dojava****Ime prvog građanina****Ime drugog građanina**

Uništavanje kulturne baštine u Bosni i Hercegovini, 1992-1996.

Bibliografija

Izveštaji sredstava javnog informisanja

Uništavanje kulturne baštine u Bosni i Hercegovini, 1992-1996.

Opis objekta**Ime objekta** Džamija u Svrakama kod Sapne**Ime ulice****Oblast** Zvornik**Namena objekta** verski objekat**Naselje****Mesto** Svrake**Vrsta objekta** džamija**GPS koordinate** N 44° 29 45 E 18° 59 44**Lokacija objekta** selo**Period izgradnje** XX vek**Stanje objekta** lakše oštećen**Istorijski period** moderni**Obližnji objekti****Zvanični status****Stanje objekta****Oštećenje**

Vrh minareta odrubljen udarom projektila, prozori su izbijeni.

Prema informacijama dobijenim od Islamske zajednice, džamiju su 5. maja 1992. godine granatirale srpske snage i teško je oštetile.

(vidi fotografiju dole)

Fotografija iz publikacije *Izložba dokumentarne fotografije o porušenim i oštećenim džamijama* (1995).

Izvor informacija

András Riedlmayer (jul 2002) na osnovu informacija i fotografija dobijenih od Islamske zajednice.

Dojave građana**Prva dojava****Druga dojava**

Uništavanje kulturne baštine u Bosni i Hercegovini, 1992-1996.

Ime prvog građanina

Ime drugog građanina

Bibliografija

Izveštaji sredstava javnog informisanja

Uništavanje kulturne baštine u Bosni i Hercegovini, 1992-1996.

Opis objekta

Ime objekta	Provincijalna kuća / samostan časnih sestara Služavki malog Isusa		
Ime ulice	Ljubljanska 30		
Oblast	Sarajevo – Novo Sarajevo	Namena objekta	verski objekat
Naselje	Grbavica		
Mesto	Sarajevo	Vrsta objekta	katolički samostan, katolička arhiva i biblioteka
GPS koordinate	N 43° 49 12 E 18° 24 18	Lokacija objekta	grad
Period izgradnje	XX vek	Stanje objekta	teško oštećen, rekonstrukcija u toku
Istorijski period	moderni	Obližnji objekti	u dobrom stanju
Zvanični status			

Stanje objekta

Oštećenje

Fotografija iz knjige *Raspeta crkva u Bosni i Hercegovini* (1997) – izgoreli samostan.

Samostan je spaljen, krov se srušio, unutrašnjost je opustošena. Takođe su demolirane i uništene verska biblioteka i arhiva reda Služavki malog Isusa, jedinog ženskog rimokatoličkog reda osnovanog u Bosni.

Prema informacijama dobijenim od Rimokatoličkog ordinarijata, u aprilu 1992. godine samostan su zaposele srpske snage, koje su isterale časne sestre, opljačkale i demolirale prostorije. Samostan je navodno spaljen oko Božića 1994. godine.

Fotografija iz knjige *Raspeta crkva u Bosni i Hercegovini* (1997) – uništene biblioteka i arhiva katoličkog reda.

Izvor informacija

András Riedlmayer (jul 2002)

Dojave građana

Prva dojava

Druga dojava

Uništavanje kulturne baštine u Bosni i Hercegovini, 1992-1996.

Ime prvog građanina

Ime drugog građanina

Bibliografija

Izveštaji sredstava javnog informisanja

Uništavanje kulturne baštine u Bosni i Hercegovini, 1992-1996.

Opis objekta

Ime objekta	Župna crkva Uzvišenja sv. Križa		
Ime ulice			
Oblast	Bosanski Šamac	Namena objekta	verski objekat
Naselje			
Mesto	Prud	Vrsta objekta	katolička crkva
GPS koordinate	N 45° 04 18 E 18° 27 07	Lokacija objekta	selo
Period izgradnje	XX vek	Stanje objekta	potpuno uništen
Istorijski period	moderni	Obližnji objekti	teško oštećeni
Zvanični status			

Stanje objekta

Fotografija (1996), dobijena od Vrhbosanske rimokatoličke nadbiskupije – srušena crkva (u prednjem planu) i župni dvor (u pozadini) u Prudu.

Oštećenje

Crkva je potpuno uništena eksplozivom, ostao je samo šut; župni dvor (u pozadini) je teško oštećen, krov mu je srušen, unutrašnjost opustošena, a spoljni zidovi i dalje stoje.

Prema izjavi župnika iz Bosanskog Šamca, crkva u Prudu, sazidana uoči rata, dignuta je u vazduh nakon što su srpske snage u julu 1992. godine zauzele selo.

Župna crkva je obnovljena u avgustu 2000. godine.

Izvor informacija

Andràs Riedlmayer (jul 2002) na osnovu informacija i fotografija dobijenih od Rimokatoličkog ordinarijata.

Fotografija (2000) dobijena od Vrhbosanske nadbiskupije – novoizgrađena rimokatolička crkva u Prudu

Dojave građana

Uništavanje kulturne baštine u Bosni i Hercegovini, 1992-1996.**Prva dojava**

(uključena u opis oštećenja gore)

Druga dojava

(Iz svedočenja svedoka M o uništavanju verskih spomenika i ustanova: kompletan transkript vidi dole)

PITANJE: Hvala. Pre nego što Vas zamolim da nastavite izlaganje, molim Vas, recite Veću koliko je u Bosanskom Šamcu i Odžaku bilo katoličkih crkava i džamija.

ODGOVOR: U Bosanskom Šamcu je bila jedna džamija. A u opštini Bosanski Šamac bila je jedna katolička crkva u Šamcu, jedna u Hrvatskoj Tišini, jedna u Hasićima, u Kornici i u Prudu. Isto i u opštini Odžak, mada se ona ne pominje, ali je postojala jedna u Gornjoj Dubici, u Baliću. Sve te crkve su srušene.

Ime prvog građanina

Don Josip Janjić, rimokatolički župnik u Bosanskom Šamcu (jul 2002).

Ime drugog građanina

Svedočenje svedoka M (14. januar 2002. godine), predmet br. IT-95-9-T, str. 5295: 14 – 5298: 12
<http://www.un.org/icty/transe9/020114ED.htm>

Bibliografija

Živković, Ilija (ur.), 1997, *Raspeta crkva u Bosni i Hercegovini: Uništavanje katoličkih sakralnih objekata u Bosni i Hercegovini (1991.-1996.)* (Banja Luka, Mostar, Sarajevo: Biskupska konferencija Bosne i Hercegovine; Zagreb: Hrvatski informativni centar): 287 [fotografija i opis oštećenja].

Izveštaji sredstava javnog informisanja

Uništavanje kulturne baštine u Bosni i Hercegovini, 1992-1996.

Opis objekta

Ime objekta Džamija u Svrakama
Džamija u Semizovcu

Ime ulice

Oblast Sarejevo – Vogošća

Naselje Svrake

Mesto Semizovac – Svrake

GPS koordinate N 43° 55 15 E 18° 18 18

Period izgradnje početak XX veka

Istorijski period moderni

Zvanični status

Namena objekta verski objekat

Vrsta objekta džamija

Lokacija objekta selo

Stanje objekta teško oštećen

Obližnji objekti u dobrom stanju

Stanje objekta**Oštećenje**

Minaret je srušen eksplozivom, šut se vidi pored donjeg dela minareta koji i dalje stoji; unutrašnjost džamije je opustošena, krova nema, spoljni zidovi stoje do visine krova.

Fotografija: E. Muračević, *Ubijene i nestale žrtve zločina u Vogošći 1992-1995.* – snimak džamije s jugoistoka, minaret s leve strane.

Džamija je navodno srušena prve nedelje maja 1992. godine, kada su srpske snage zauzele selo.

(vidi fotografije i dojave dole)

Fotografija: M. Omerdić, *Prilozi izučavanju genocida* (1999) – snimak srušene džamije u Svrakama sa severoistočne strane.

Izvor informacija

András Riedlmayer (maj 2002) na osnovu informacija i fotografija dobijenih od Islamske zajednice i drugih izvora.

Fotografija dobijena od Islamske zajednice Semizovca (2003): džamija u Svrakama nakon obnove posle rata, snimak sa severoistoka.

Dojave građana**Prva dojava****Druga dojava**

Uništavanje kulturne baštine u Bosni i Hercegovini, 1992-1996.

<http://www.un.org/icty/transe39/050527ED.htm>
IT-00-39-T, *Tužilac protiv Momčila Krajišnika*, svedočenje svedoka tužilaštva prof. Bilala Hasanovića, 27. maj 2005. godine.

str. 13458: 6-9

[...] Dana 2. maja 1992. godine, Semizovac i Svrake su opkoljeni i granatirani. Dana 4. maja 1992. godine, izvršen je vazdušni napad na Semizovac i Svrake. Meštani su predali oružje i zarobljeno je 472 ljudi, uključujući žene i decu.

str. 13456: 21 – 13457: 1

PITANJE: Kad već govorite o izjavi iz 2001. godine, molim Vas da obratite pažnju na spiskove – spiskove džamija iz te izjave iz 2001. godine. Da li je u Vogošći bilo još srušenih džamija osim ovih koje su tu navedene?

ODGOVOR: Da. Ovde nije navedena **džamija u Svrakama**, u selu Svrake, koje spada u Semizovac.

1.

Prema informacijama dobijenim od Državne komisije za prikupljanje podataka o ratnim zločinima u Bosni i Hercegovini, džamiju u Svrakama srušile su srpske snage 2. maja 1992. godine. Tada su ubijeni i imam te džamije Hasib-efendija Ramić, njegova žena i četvoro dece.

2.

Rušenje džamije u Svrakama pominje se i u prvom informativnom izveštaju specijalnog izvestioca Jacquesa Baumela, koji je naručila Parlamentarna skupština Saveta Evrope, *The destruction by war of the cultural heritage in Croatia and Bosnia-Herzegovina presented by the Committee on Culture and Education* /Izveštaj o ratnom stradanju kulturne baštine u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini, koji je podneo Odbor za kulturu i obrazovanje/, dokument Saveta br. 6756 (prihvaćen 2. februara 1993), Dodatak C, par. 112.

Ime prvog građanina

Profesor Bilal Hasanović, predsednik opštine Vogošća od 1990. do početka maja 1992. godine (svedočenje pod zakletvom, maj 2005. godine)

Ime drugog građanina

1. Državna komisija za prikupljanje činjenica o ratnim zločinima u Bosni i Hercegovini (jul 1997)

2. Savet Evrope (februar 1993)

Bibliografija

Muračević, Eset, 2001, *Ubijene i nestale žrtve zločina u Vogošći 1992.-1995.* (Sarajevo: Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava; Udruženje građana "Porodice nestalih općine Vogošća"), str. 341 [fotografija]

Uništavanje kulturne baštine u Bosni i Hercegovini, 1992-1996.

Omerdić, Muharem, 1999, *Prilozi izučavanju genocida nad Bošnjacima (1992.-1995.)*, (Sarajevo: El-Kalem): str. 124 [fotografija]

Izveštaji sredstava javnog informisanja

Uništavanje kulturne baštine u Bosni i Hercegovini, 1992-1996.

Opis objekta**Ime objekta** Džamija u Ugorskom**Ime ulice****Oblast** Sarajevo – Vogošća**Namena objekta** verski objekat**Naselje** Ugorsko**Mesto** Hotonj – Ugorsko**Vrsta objekta** džamija**GPS koordinate** N 43° 53 29 E 18° 21 29**Lokacija objekta** prigradsko naselje**Period izgradnje** XX vek (1967)**Stanje objekta** teško oštećen**Istorijski period** moderni**Obližnji objekti** teško oštećeni**Zvanični status****Stanje objekta****Oštećenje**

Krov i trem džamije su razoreni, vrh minareta odrubljen projektilom, osnov minareta i donji deo kule imaju više rupa, balkon minareta leži na tlu ispred džamije, unutrašnjost je opustošena, spoljni zidovi oštećeni, ali još uvek stoje do visine krova.

Prema informacijama dobijenim od Islamske zajednice (Rijaseta), džamija je uništena srpskim granatiranjem 1. septembra 1992. godine.

Fotografija dobijena od Islamske zajednice (1999) – ruševine džamije, gledano iz pravca severa-severozapada.

Fotografija: Zukić, *Slike zločina* (1999) – ruševine džamije, gledano sa zapada.

Izvor informacija

András Riedlmayer (maj 2002) na osnovu informacija i fotografija dobijenih od Islamske zajednice i drugih izvora.

Dojave građana**Prva dojava**

(pojediniosti vidi gore, u okviru opisa oštećenja)

Druga dojava

Uništavanje džamije u Ugorskom pominje

Uništavanje kulturne baštine u Bosni i Hercegovini, 1992-1996.

se i u prvom informativnom izveštaju specijalnog izvestioca Jacquesa Baumela, koji je naručila Parlamentarna skupština Saveta Evrope, *The destruction by war of the cultural heritage in Croatia and Bosnia-Herzegovina presented by the Committee on Culture and Education*, dokument Saveta br. 6756 (prihvaćen 2. februara 1993), Dodatak C, par. 112.

Ime prvog građanina

Islamska zajednica Bosne i Hercegovine (jul 2002)

Ime drugog građanina

Savet Evrope (februar 1993)

Bibliografija

Muračević, Eset, 2001, *Ubijene i nestale žrtve zločina u Vogošći 1992.-1995.* (Sarajevo: Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava; Udruženje građana "Porodice nestalih općine Vogošća"), str. 342 [fotografija]

Omerdić, Muharem, 1999, *Prilozi izučavanju genocida nad Bošnjacima (1992.-1995.)*, (Sarajevo: El-Kalem): str. 124-125, ilustracija br. 56 [fotografija]

Tokača, Mirsad (ur.), 1995, *Izložba dokumentarne fotografije o porušenim i oštećenim džamijama: Sarajevo, april 1995.* (Sarajevo: Državna komisija za prikupljanje činjenica o ratnim zločinima na području Republike Bosne i Hercegovine): ilustracija br. 36 [fotografija]

Zukić, Kemal, 1999, *Slike zločina: rušenje islamskih vjerskih objekata u Bosni i Hercegovini* (Sarajevo: Centar za islamsku) /dalji tekst nedostaje/

Izveštaji sredstava javnog informisanja

Uništavanje kulturne baštine u Bosni i Hercegovini, 1992-1996.**Opis objekta**

Ime objekta	Katolička filijalna crkva u Semizovcu		
Ime ulice			
Oblast	Sarajevo – Vogošća	Namena objekta	verski objekat
Naselje			
Mesto	Semizovac	Vrsta objekta	katolička crkva
GPS koordinate	N 43° 55 12 E 18° 19 10	Lokacija objekta	selo
Period izgradnje	XX vek	Stanje objekta	potpuno uništen
Istorijski period	moderni	Obližnji objekti	lakše oštećeni
Zvanični status			

Stanje objekta**Oštećenje**

Crkva je potpuno srušena sa zemljom, ostali su samo temelji, šut i mali deo spoljnog zida (otprilike 2 x 3 metra), pored nekoliko katoličkih nadgrobnih spomenika u crkvenoj porti.

Fotografija dobijena od Vrhbosanske rimokatoličke nadbiskupije.

Prema informacijama dobijenim od rimokatoličke nadbiskupije, crkvu su uništile sprske snage nakon što su početkom maja 1992. godine pregazile selo.

Izvor informacija

András Riedlmayer (maj 2002) na osnovu informacija i fotografija dobijenih od katoličke crkve i drugih izvora.

Dojave građana**Prva dojava****Druga dojava**

Uništavanje kulturne baštine u Bosni i Hercegovini, 1992-1996.

Ime prvog građanina

Ime drugog građanina

Bibliografija

Živković, Ilija (ur.), 1997, *Raspeta crkva u Bosni i Hercegovini: Uništavanje katoličkih sakralnih objekata u Bosni i Hercegovini (1991.-1996.)* (Banja Luka, Mostar, Sarajevo: Biskupska konferencija Bosne i Hercegovine; Zagreb: Hrvatski informativni centar): 311 [fotografija i opis oštećenja].

Izveštaji sredstava javnog informisanja

Uništavanje kulturne baštine u Bosni i Hercegovini, 1992-1996.

Opis objekta**Ime objekta** Džamija na Kobiljoj Glavi**Ime ulice****Oblast** Sarajevo – Vogošća**Namena objekta** verski objekat**Naselje****Mesto** Kobilja Glava**Vrsta objekta** džamija**GPS koordinate** N 43° 52 55 E 18° 23 21**Lokacija objekta** prigradsko naselje**Period izgradnje** XX vek**Stanje objekta** teško oštećen**Istorijski period** moderni**Obližnji objekti** teško oštećeni**Zvanični status****Stanje objekta****Oštećenje**

Krov je razoren, minaret oboren, zidovi oštećeni udarima projektila, unutrašnjost opustošena, spoljni zidovi oštećeni, ali još uvek stoje do linije krova.

Prema informacijama dobijenim od Islamske zajednice (Rijaseta), tokom prvih meseci opsade Sarajeva džamija je u više navrata granatirana i naposljetku uništena 2. septembra 1992. godine, nakon što je pogođena većim brojem projektila ispaljenih iz srpskog tenka.

(vidi fotografije, dojavu i izveštaje sredstava javnog informisanja dole)

Fotografija: M. Omerdić, *Prilozi izučavanju genocida* (1999) – desno se vidi donja polovina oborenog minareta.

Fotografija dobijena od Islamske zajednice BiH (1996) – levo se vidi oboreni minaret, a desno donji deo minareta (s lukovima).

Izvor informacija

András Riedlmayer (maj 2002) na osnovu informacija i fotografija dobijenih od Islamske zajednice i drugih izvora.

Uništavanje kulturne baštine u Bosni i Hercegovini, 1992-1996.

Fotografija: M. Prstojević, *Sarajevo the Wounded City* /Sarajevo, ranjeni grad/ (1994) – razorena gornja polovina minareta džamije u Kobiljoj Glavi.

Dojave građana**Prva dojava**

(pojediniosti vidi gore, u okviru opisa oštećenja)

Druga dojava

Uništavanje džamije u Kobiljoj Glavi takođe se pominje u prvom informativnom izveštaju specijalnog izvestioca Jacquesa Baumela, koji je naručila Parlamentarna skupština Saveta Evrope, *The destruction by war of the cultural heritage in Croatia and Bosnia-Herzegovina presented by the Committee on Culture and Education*, dokument Saveta br. 6756 (prihvaćen 2. februara 1993), Dodatak C, par. 112.

Ime prvog građanina

Islamska zajednica Bosne i Hercegovine (jul 2002)

Ime drugog građanina

Savet Evrope (februar 1993)

Bibliografija

Muračević, Eset, 2001, *Ubijene i nestale žrtve zločina u Vogošći 1992.-1995.* (Sarajevo: Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava; Udruženje građana "Porodice nestalih općine Vogošća"), str. 341 [fotografija]

Omerdić, Muharem, 1999, *Prilozi izučavanju genocida nad Bošnjacima (1992.-1995.)*, (Sarajevo: El-Kalem): str. 123 [fotografija]

Prstojević, Miroslav, *Sarajevo: the Wounded City* (Ljubljana: Ljudska pravica): str 34 [fotografija]

Zukić, Kemal, 1999, *Slike zločina: rušenje islamskih vjerskih objekata u Bosni i Hercegovini* (Sarajevo: Centar za islamsku arhitekturu): str. 133, ilustracija br. 13 [fotografija]

Tokača, Mirsad (ur.), 1995, *Izložba dokumentarne fotografije o porušenim i oštećenim džamijama: Sarajevo, april 1995.* (Sarajevo: Državna komisija za prikupljanje činjenica o ratnim zločinima na području Republike Bosne i Hercegovine): ilustracija br. 42 [fotografija]

Izveštaji sredstava javnog informisanja

"Granatiranje Sarajeva se nastavlja nakon kraćeg jutarnjeg zatišja" *Agence France-Presse* (5. jun 1992):

Uništavanje kulturne baštine u Bosni i Hercegovini, 1992-1996.

[...] Tokom napada na stari grad i severne delove grada kod groblja Bare, srpske paravojsne snage koje su zauzele brda iznad Sarajeva, koristile su tenkove, minobacače i višecevne raketne bacače, čime je zapaljeno nekoliko zgrada.

Gadana je i mala džamija u naselju Kobilja Glava, rekli su meštani s kojima je telefonom uspostavljen kontakt iz Beograda.

Bombardovanje je počelo u četvrtak, krajem popodneva, a intenziviralo se posle ponoći, pre nego što je ujutro nakratko došlo do zatišja. [...]

Uništavanje kulturne baštine u Bosni i Hercegovini, 1992-1996.**Opis objekta**

Ime objekta Džamija u Starom Ilijašu
Stara gradska džamija

Ime ulice

Oblast Sarajevo – Ilijaš

Naselje Stari Ilijaš

Mesto Ilijaš

GPS koordinate N 43° 56 55 E 18° 15 53

Period izgradnje XVIII vek

Istorijski period otomanski

Zvanični status zaštićeni spomenik

Namena objekta verski objekat

Vrsta objekta džamija

Lokacija objekta prigradsko naselje

Stanje objekta potpuno uništen

Obližnji objekti u dobrom stanju

Stanje objekta**Oštećenje**

Džamija je srušena eksplozivom, teren je pokriven hrpom šuta, jedini prepoznatljivi deo jeste masivni donji deo osnove srušenog minareta s leve strane.

Okolne zgrade su u dobrom stanju, neke su pokrivene starim (dotrajalim) crepom.

Prema informacijama dobijenim od Islamske zajednice, džamiju su u junu 1992. godine digle u vazduh srpske snage.

Fotografija (1966) dobijena od islamske zajednice BiH – ostaci džamije u Starom Ilijašu krajem rata.

Na tom mestu je 2001. godine sazidana nova džamija.

(vidi fotografije, dojave i izveštaje sredstava javnog informisanja dole)

Izvor informacija

András Riedlmayer (maj 2002) na osnovu informacija i fotografija dobijenih od Islamske zajednice i drugih izvora.

Snimio András Riedlmayer (2002) – nova džamija sazidana nakon završetka rata na mestu stare džamije.

Uništavanje kulturne baštine u Bosni i Hercegovini, 1992-1996.

Dojave građana**Prva dojava**

<http://www.un.org/icty/transe39/050707ED.htm>

Tužilac protiv Momčila Krajišnika

Svedočenje svedoka KRAJ 031 – 7. jula 2005.

str. 15960: 10-11, 16-25; str. 15961: 1-2

Druga dojava

ODGOVOR: Od 21 muslimanskog objekta u opštini Ilijaš, tri su bile džamije. Postojale su tri džamije; **jedna je bila u gradu**; jedna u naselju Srednje i još jedna u Crnoj Rijeci. Drugi verski objekti, gde se vršilo bogoslužjenje bili su manji, i bila su dva objekta u kojima nije bilo bogoslužjenja, ali su ih Muslimani koristili. Muslimani su pridavali veliki značaj tim objektima.

PITANJE: Od 21 objekta koji ste pomenuli u svojoj izjavi, koliko ih je uništeno 1992. godine?

ODGOVOR: Od 21 objekta, 1992. godine ih je uništeno 20. Samo jedan, onaj u Crnoj Rijeci, uništen je 1993. godine, jer je na to selo kasnije izvršen napad.

Ime prvog građanina**Ime drugog građanina**

Svedočenje zaštićenog svedoka KRAJ 031 u predmetu *Tužilac protiv Momčila Krajišnika*, 7. jula 2005. godine.

Bibliografija

Omerdić, Muharem, 1999, *Prilozi izučavanju genocida nad Bošnjacima (1992.-1995.)*, (Sarajevo: El-Kalem): str. 70

Zukić, Kemal, 1999, *Slike zločina: rušenje islamskih vjerskih objekata u Bosni i Hercegovini* (Sarajevo: Centar za islamsku arhitekturu): str. 22; str. 135, ilustracija br. 19 [fotografija]

Izveštaji sredstava javnog informisanja

“Sarajevski Srbi predviđaju sumornu budućnost prema mirovnom planu”

Autor Andrew Roche, dopisnik iz Ilijaša (*Reuters*,

Uništavanje kulturne baštine u Bosni i Hercegovini, 1992-1996.

3. decembar 1995)

[...] Kao još nekoliko sarajevskih prigradskih naselja, **Ilijaš** je nakon Drugog svetskog rata od slabo naseljenog ruralnog srpskog naselja industrijalizacijom pretvoren u mešovito naselje od oko 25.000 ljudi. **Džamija u ovom mestu je potpuno srušena**, kao i većina drugih u područjima u Bosni koja su pod srpskom kontrolom. [...]

Uništavanje kulturne baštine u Bosni i Hercegovini, 1992-1996.**Opis objekta****Ime objekta** Džamija u Misoči Gornjoj**Ime ulice****Oblast** Sarajevo – Ilijaš**Namena objekta** verski objekat**Naselje****Mesto** Gornja Misoča**Vrsta objekta** džamija**GPS koordinate** N 43° 57 17 E 18° 18 06**Lokacija objekta** selo**Period izgradnje** XX vek**Stanje objekta** potpuno uništen**Istorijski period** moderni**Obližnji objekti****Zvanični status****Stanje objekta****Oštećenje**

Džamija je gotovo sasvim uništena eksplozivom, levo se vidi donji deo minareta koji je dignut u vazduh, delovi srušene zgrade koji su se videli krajem rata su potom uklonjeni, ostali su samo temelji.

Prema informacijama dobijenim od Islamske zajednice, džamiju su u junu 1992. godine digle u vazduh srpske snage.

Fotografija dobijena od Islamske zajednice BiH (1997) – ruševine džamije u Misoči Gornjoj.

Izvor informacija

Fotografija Tužilaštva MKSJ (oktobar 2001) – temelji džamije u Misoči Gornjoj, levo se vidi donji deo minareta.

András Riedlmayer (maj 2002) na osnovu informacija i fotografija dobijenih od Islamske zajednice i drugih izvora.

Dojave građana

Uništavanje kulturne baštine u Bosni i Hercegovini, 1992-1996.

Prva dojava

(pojediniosti vidi gore, u okviru opisa oštećenja)

Druga dojava

Ime prvog građanina

Islamska zajednica Bosne i Hercegovine (jul 2002)

Ime drugog građanina

Bibliografija

Zukić, Kemal, 1999, *Slike zločina: rušenje islamskih vjerskih objekata u Bosni i Hercegovini* (Sarajevo: Centar za islamsku arhitekturu): str. 22; str. 137, ilustracija br. 22 [fotografija]

Izveštaji sredstava javnog informisanja

Uništavanje kulturne baštine u Bosni i Hercegovini, 1992-1996.

Opis objekta**Ime objekta** Džamija u Misoči Donjoj**Ime ulice****Oblast** Sarajevo – Ilijaš**Namena objekta** verski objekat**Naselje****Mesto** Donja Misoča**Vrsta objekta** džamija**GPS koordinate** N 43° 57 32 E 18° 17 23**Lokacija objekta** selo**Period izgradnje** XX vek**Stanje objekta** potpuno uništen**Istorijski period** moderni**Obližnji objekti** teško oštećeni**Zvanični status****Stanje objekta****Oštećenje**

Džamija je potpuno uništena eksplozivom, ostao je samo deo jednog spoljnog zida; delovi temelja minareta raznetog eksplozijom rasuti su po putu ispred srušene džamije.

Snimio Danilo Krstanović (1996) – čovek se moli pored ruševina džamije u Misoči Donjoj.

Prema informacijama dobijenim od Islamske zajednice, džamiju su u junu 1992. godine digle u vazduh srpske snage.

(vidi fotografije i izveštaje sredstava javnog informisanja dole)

Fotografija dobijena od Islamske zajednice BiH (1996) – ruševine Misoče Donje u pozadini, u prednjem planu srušeni minaret.

Izvor informacija

András Riedlmayer (maj 2002) na osnovu informacija i fotografija dobijenih od Islamske zajednice i drugih izvora.

Fotografija dobijena od Islamske zajednice BiH (1996) – ruševine Misoče Donje, u prednjem planu srušeni minaret.

Dojave građana**Prva dojava**

(pojednosti vidi gore, u okviru opisa oštećenja)

Druga dojava

Uništavanje kulturne baštine u Bosni i Hercegovini, 1992-1996.

Ime prvog građanina

Ime drugog građanina

Islamska zajednica Bosne i Hercegovine (jul 2002)

Bibliografija

Fratkin, L. (ur.), 2000, *Sarajevo Self-Portrait: The View from Inside: Images and Words by Nine Photographers from Bosnia* /Autoportret Sarajeva: pogled iznutra: slike i reči devet bosanskih fotografa/ (New York: Umbrage editions): str. 76-77 [fotografija srušene džamije u Misoči Donjoj, 1996. godine, snimio Danilo Krstanović]

Omerdić, Muharem, 1999, *Prilozi izučavanju genocida nad Bošnjacima (1992.-1995.)*, (Sarajevo: El-Kalem): str. 70 [posleratna fotografija]

Zukić, Kemal, 1999, *Slike zločina: rušenje islamskih vjerskih objekata u Bosni i Hercegovini* (Sarajevo: Centar za islamsku arhitekturu): str. 22; str. 136, ilustracija br. 21 [posleratna fotografija]

Izveštaji sredstava javnog informisanja

<http://www.hri.org/cgi-bin/brief?/news/usa/voa/1996/96-02-29.voa.html>
Voice of America (radio)
 29. februar 1996.

Izveštaj dopisnika:
 David Foley, Sarajevo

[...] Još jedan čovek se uputio u **Misoču**, nekada muslimanski deo Ilijaša. Misoča je blizu, i potpuno je razorena. Desetine kuća sada su hrpa šuta. Svaka zgrada je minirana, zidovi su razneti. **Džamija je srušena sa zemljom, delovi minareta rasuli su se po putu.** [...]

Opis objekta

Ime objekta Mekteb u Misoči Donjoj

Ime ulice

Oblast Sarajevo – Ilijaš

Namena objekta verski objekat

Uništavanje kulturne baštine u Bosni i Hercegovini, 1992-1996.**Naselje**

Mesto	Donja Misoča	Vrsta objekta	mekteb – škola za izučavanje Korana
GPS koordinate	N 43° 57 26 E 18° 17 20	Lokacija objekta	selo
Period izgradnje	XX vek	Stanje objekta	potpuno uništen
Istorijski period	moderni	Obližnji objekti	rekonstrukcija u toku
Zvanični status			

Stanje objekta**Oštećenje**

Mekteb je potpuno uništen, ruševine su srušene sa zemljom i zemljište poravnato; među rastinjem se još razaznaju temelji; u zadnjem delu još uvek stoje ostaci izgorele garaže pored objekta, koja je ostala bez krova.

Fotografija Tužilaštva MKSJ (oktobar 2001) – u prednjem planu mesto gde se nalazio srušeni mekteb, u pozadini izgorela garaža.

Prema informacijama dobijenim od Islamske zajednice, mekteb su sredinom juna 1992. godine, nakon pada sela, srušile srpske snage i ruševine srušile sa zemljom.

Izvor informacija

András Riedlmayer (maj 2002) na osnovu informacija i fotografija dobijenih od Islamske zajednice i drugih izvora.

Dojave građana**Prva dojava**

(pojediniosti vidi gore, u okviru opisa oštećenja)

Druga dojava**Ime prvog građanina****Ime drugog građanina**

Uništavanje kulturne baštine u Bosni i Hercegovini, 1992-1996.

Islamska zajednica Bosne i Hercegovine (jul 2002).

Bibliografija

Izveštaji sredstava javnog informisanja

Uništavanje kulturne baštine u Bosni i Hercegovini, 1992-1996.

Opis objekta**Ime objekta** Džamija u Srednjem**Ime ulice****Oblast** Sarajevo - Ilijaš**Namena objekta** verski objekat**Naselje****Mesto** Srednje**Vrsta objekta** džamija**GPS koordinate** N 44° 00 40 E 18° 26 07**Lokacija objekta** selo**Period izgradnje** XX vek**Stanje objekta** teško oštećen**Istorijski period** austrougarski**Obližnji objekti** rekonstrukcija u toku**Zvanični status****Stanje objekta****Oštećenje**

Na fotografiji snimljenoj na završetku rata vidi se potpuno spaljena džamija, opustošena unutrašnjost i samo spoljni zidovi koji i dalje stoje do visine krova. Deo prednje fasade razoren iznad vrata, na zidovima ima čađi.

Fotografija: M. Omerdić, *Prilozi izučavanju genocida* (1999) – spaljena džamija u Srednjem.

Prema informacijama dobijenim od Islamske zajednice, staru džamiju su u junu 1992. godine spalile srpske snage.

Na tom mestu se od oktobra 2001. zida nova džamija.

Fotografija Tužilaštva MKSJ (oktobar 2001) – rekonstrukcija džamije u Srednjem (levo), obnovljena imanova kuća desno.

Izvor informacija

András Riedlmayer (maj 2002) na osnovu informacija i fotografija dobijenih od Islamske zajednice i drugih izvora.

Dojave građana

Uništavanje kulturne baštine u Bosni i Hercegovini, 1992-1996.

Prva dojava

(pojediniosti vidi gore, u okviru opisa oštećenja)

Druga dojava

Ime prvog građanina

Islamska zajednica Bosne i Hercegovine (jul 2002)

Ime drugog građanina

Bibliografija

Omerdić, Muharem, 1999, *Prilozi izučavanju genocida nad Bošnjacima (1992.-1995.)* (Sarajevo: El-Kalem): str. 71 [fotografija]

Izveštaji sredstava javnog informisanja

Uništavanje kulturne baštine u Bosni i Hercegovini, 1992-1996.**Opis objekta****Ime objekta** Džamija u Crnoj Rijeci**Ime ulice****Oblast** Sarajevo – Ilijaš**Namena objekta** verski objekat**Naselje****Mesto** Crna Rijeka**Vrsta objekta** džamija**GPS koordinate** N 44° 05 39 E 18° 28 08**Lokacija objekta** selo**Period izgradnje** XVI vek**Stanje objekta** potpuno uništen,
rekonstrukcija u toku**Istorijski period** otomanski**Obližnji objekti** rekonstrukcija u toku**Zvanični status** zaštićeni spomenik**Stanje objekta****Oštećenje**

Prema informacijama dobijenim od Islamske zajednice i drugih izvora, srpske snage su nakon pada sela 1993. godine digle u vazduh i srušile sa zemljom staru džamiju.

Nakon završetka rata na tom mestu je sažidana nova džamija.

(vidi fotografiju i dojavu dole)

Izvor informacija

András Riedlmayer (maj 2002) na osnovu informacija i fotografija dobijenih od Islamske zajednice i drugih izvora.

Fotografija Tužilaštva MKSJ (oktobar 2001) - novoizgrađena džamija u Crnoj Rijeci.

Dojave građana**Prva dojava**

<http://www.un.org/icty/transe39/050707ED.htm>

Druga dojava

(pojednosti vidi gore, u okviru opisa

Uništavanje kulturne baštine u Bosni i Hercegovini, 1992-1996.*Tužilac protiv Momčila Krajišnika*

oštećenja)

Svedočenje svedoka KRAJ 031 – 7. jul 2005

Stranica 15983: 15-21; str. 15961:6-14

SVEDOK: [prevod] Da, naravno. Jedna od džamija bila je u Starom Ilijašu. Zvala se “gradska džamija” jer u samom centru Ilijaša nije bilo džamija. To je bila glavna, centralna džamija u Ilijašu, i nalazila se u Starom Ilijašu. Druga džamija nalazila se u Srednjem, u jednom malom mestu. To mesto je manje nego Ilijaš. Dakle, kao što sam rekao, ona se nalazila u Srednjem. A treća džamija nalazila se u Crnoj Rijeci.

[...]

ODGOVOR: Tokom 1992. godine rušeni su verski objekti kako su zauzimana izvesna naselja u opštini Ilijaš. [...]

PITANJE: Hteo bih da Vas prekinem. Od 21, koliko ih pominjete u svojoj izjavi, koliko ih je srušeno 1992. godine?

ODGOVOR: Od 21 objekta 1992. godine srušeno je 20. Ostao je samo jedan u Crnoj Rijeci, koji je srušen 1993. godine, pošto je to selo napadnuto kasnije.

Ime prvog građanina

Svedočenje zaštićenog svedoka KRAJ 031 u predmetu *Tužilac protiv Momčila Krajišnika*, 7. jul 2005. godine.

Ime drugog građanina

Državna komisija za prikupljanje činjenica o ratnim zločinima u Bosni i Hercegovini (jul 1997)

Bibliografija

Omerdić, Muharem, 1999, *Prilozi izučavanju genocida nad Bošnjacima (1992.-1995.)* (Sarajevo: El-Kalem): str. 70

Izveštaji sredstava javnog informisanja**Opis objekta**

Ime objekta Turbe Alikadića

Ime ulice

Oblast Sarajevo – Ilijaš

Namena objekta verski objekat

Naselje

Uništavanje kulturne baštine u Bosni i Hercegovini, 1992-1996.

Mesto	Crna Rijeka	Vrsta objekta	turbe
GPS koordinate	N 44° 05 12 E 18° 28 34	Lokacija objekta	selo
Period izgradnje	XIX/XX vek	Stanje objekta	teško oštećen (?) rekonstrukcija u toku
Istorijski period	moderni	Obližnji objekti	
Zvanični status			

Stanje objekta**Oštećenje**

Turbe s nedovršenim, golim betonskim zidovima i novim krovom deluje kao da je nedavno obnovljeno.

Prema informacijama dobijenim od Islamske zajednice, staro turbe je spaljeno nakon što su srpske snage 1993. godine zauzele Crnu Rijeku.

Međutim, istražitelj Tužilaštva Don King (koji je 2001. snimio ovu fotografiju) izjavio je da "nema dokaza o oštećenju i da lokalno stanovništvo ne tvrdi da je bilo oštećenja". To neslaganje u informacijama možda potiče od razlika u stavovima dostavljača informacija, budući da neki Muslimani ne odobravaju pridavanje pažnje takvim svetilištima.

Fotografija Tužilaštva MKSJ (oktobar 2001) – turbe Alikadića u Crnoj Rijeci.

Svedočenje u predmetu *Krajišnik* (vidi dole) ukazuje na to da se radi o jednom od dva muslimanska turbeta u opštini Ilijaš uništena tokom rata. Drugo turbe u toj opštini koje je navodno uništeno nalazilo se u selu Vlaškovo.

Izvor informacija

András Riedlmayer (maj 2002) na osnovu informacija i fotografija dobijenih od Islamske zajednice i drugih izvora.

Dojave građana**Prva dojava**

<http://www.un.org/icty/transe39/050707ED.htm>

Tužilac protiv Momčila Krajišnika

Svedočenje svedoka KRAJ 031 – 7. jul 2005

Druga dojava

(pojedivosti vidi gore, u opisu oštećenja)

Uništavanje kulturne baštine u Bosni i Hercegovini, 1992-1996.

Stranica 1561: 21 - 15962:10

PITANJE: Svedoče, rekli ste da su od 21 objekta tri bile džamije. Možete li u opštim crtama da opišete šta su bili ostalih 18? Koje vrste su bili ti objekti?

ODGOVOR: Drugi verski objekti su bili niski, to su bile manje zgrade. Nije se radilo o džamijama već objektima u kojima su vršeni verski obredi. Bili su podjednako važni kao džamije, ali kad je reč o arhitekturi i veličini oni nisu ličili na džamije.

PITANJE: Možete li samo da mi kažete koji je naziv za njih na vašem maternjem jeziku?

ODGOVOR: Mesdžid, što je otprilike mala džamija.

PITANJE: A, da li je tačno da su neki bili turbeta?

ODGOVOR: Da, bila su **dva turbeta**, koja su uništena. Turbe nije verski objekat, već objekat od važnosti za Muslimane. /dalji tekst nedostaje/

Ime prvog građanina

Svedočenje zaštićenog svedoka KRAJ 031 u predmetu *Tužilac protiv Momčila Krajišnika*, 7. jul 2005. godine.

Ime drugog građanina

Islamska zajednica Bosne i Hercegovine (jul 2002)

Bibliografija**Izveštaji sredstava javnog informisanja**

Uništavanje kulturne baštine u Bosni i Hercegovini, 1992-1996.**Opis objekta****Ime objekta** Turbe Derviševića**Ime ulice****Oblast** Sarajevo – Ilijaš**Namena objekta** verski objekat**Naselje****Mesto** Vlaškovo**Vrsta objekta** turbe**GPS koordinate** N 43° 56 47 E 18° 17 17**Lokacija objekta** selo**Period izgradnje** XIX/XX vek**Stanje objekta** teško oštećen,
rekonstrukcija u toku**Istorijski period** moderni**Obližnji objekti** rekonstrukcija u toku**Zvanični status****Stanje objekta****Oštećenje**

Objekat ima nov krov i oluke, nedavno završene zidove, što govori o nedavnoj rekonstrukciji. Prema informacijama dobijenim od Islamske zajednice i lokalnog stanovništva, turbe su spalile srpske snage nakon pada sela u leto 1992. godine.

Fotografija Tužilaštva MKSJ (oktobar 2001) – turbe Derviševića u Vlaškovu.

Svedočenje u predmetu *Krajišnik* ukazuje na to da je ovo jedno od dva groba muslimanskih svetaca (turbeta) srušenih tokom rata u opštini Ilijaš. Drugo turbe u toj opštini koje je navodno uništeno nalazilo se u selu Crna Rijeka.

(vidi fotografiju i dojavu dole)

Izvor informacija

András Riedlmayer (maj 2002) na osnovu informacija i fotografija dobijenih od Islamske zajednice i drugih izvora.

Dojave građana**Prva dojava**

<http://www.un.org/icty/transe39/050707ED.htm>
Tužilac protiv Momčila Krajišnika

Druga dojava

(pojediniosti vidi gore, u okviru opisa oštećenja)

Uništavanje kulturne baštine u Bosni i Hercegovini, 1992-1996.

Svedočenje svedoka KRAJ 031 – 7. jul 2005
Stranica 1561: 21 - 15962:10

PITANJE: Svedoče, rekli ste da su od 21 objekta tri bile džamije. Možete li u opštim crtama da opišete šta su bili ostalih 18? Koje vrste su bili ti objekti?

ODGOVOR: Drugi verski objekti su bili niski, to su bile manje zgrade. Nije se radilo o džamijama već objektima u kojima su vršeni verski obredi. Bili su podjednako važni kao džamije, ali kad je reč o arhitekturi i veličini oni nisu ličili na džamije.

PITANJE: Možete li samo da mi kažete koji je naziv za njih na vašem maternjem jeziku?

ODGOVOR: Mesdžid, što je otprilike mala džamija.

PITANJE: A, da li je tačno da su neki bili turbeta?

ODGOVOR: Da, bila su **dva turbeta**, koja su uništena. Turbe nije verski objekat, već objekat od važnosti za Muslimane. /dalji tekst nedostaje/

Ime prvog građanina

Ime drugog građanina

Svedočenje zaštićenog svedoka KRAJ 031 u Islamska zajednica Bosne i Hercegovine predmetu *Tužilac protiv Momčila Krajišnika*, 7. jul (jul 2002). 2005. godine.

Bibliografija

Izveštaji sredstava javnog informisanja

Uništavanje kulturne baštine u Bosni i Hercegovini, 1992-1996.**Opis objekta****Ime objekta** Mesdžid u Vlaškovu**Ime ulice****Oblast** Sarajevo – Ilijaš**Namena objekta** verski objekat**Naselje****Mesto****Vrsta objekta** džamija**GPS koordinate** N 43° 56 38 E 18° 17 05**Lokacija objekta** selo**Period izgradnje** XX vek**Stanje objekta** teško oštećen,
rekonstrukcija u toku**Istorijski period** moderni**Obližnji objekti** rekonstrukcija u toku**Zvanični status****Stanje objekta****Oštećenje**

Mesdžid ima nov krov, na zidovima se vide oštećenja naneta vodom (zbog toga što tokom rata nije bilo krova?), blizu vrata su rupe od metaka.

Prema informacijama dobijenim od Islamske zajednice, mesdžid su spalile srpske snage nakon pada sela u leto 1992. godine.

Fotografija Tužilaštva MKSJ (oktobar 2001) – mesdžid u Vlaškovu.

Izvor informacija

András Riedlmayer (maj 2002) na osnovu informacija i fotografija dobijenih od Islamske zajednice i drugih izvora.

Dojave građana**Prva dojava****Druga dojava**

Uništavanje kulturne baštine u Bosni i Hercegovini, 1992-1996.

(pojedivosti vidi gore, u okviru opisa oštećenja)

Ime prvog građanina

Ime drugog građanina

Islamska zajednica Bosne i Hercegovine (jul 2002)

Bibliografija

Omerdić, Muharem, 1999, *Prilozi izučavanju genocida nad Bošnjacima (1992.-1995.)* (Sarajevo: El-Kalem): str. 71

Izveštaji sredstava javnog informisanja

Uništavanje kulturne baštine u Bosni i Hercegovini, 1992-1996.**Opis objekta****Ime objekta** Mesdžid u Kadarićima**Ime ulice****Oblast** Sarajevo – Ilijaš**Namena objekta** verski objekat**Naselje****Mesto** Kadarići**Vrsta objekta** džamija**GPS koordinate** N 43° 57 07 E 18° 15 07**Lokacija objekta** selo**Period izgradnje** XX vek**Stanje objekta** potpuno uništen,
rekonstrukcija u toku**Istorijski period** moderni**Obližnji objekti** rekonstrukcija u toku**Zvanični status****Stanje objekta****Oštećenje**

Prema informacijama dobijenim od Islamske zajednice, džamiju su digle u vazduh srpske snage nakon pada sela u leto 1992. godine.

U oktobru 2001. na istom mestu zidala se nova džamija.

Fotografija Tužilaštva MKSJ (oktobar 2001) – mesdžid u Kadarićima.

(vidi fotografiju dole)

Izvor informacija

András Riedlmayer (maj 2002) na osnovu informacija i fotografija dobijenih od Islamske zajednice i drugih izvora.

Dojave građana**Prva dojava****Druga dojava**

Uništavanje kulturne baštine u Bosni i Hercegovini, 1992-1996.

(pojediniosti vidi gore, u okviru opisa oštećenja)

Ime prvog građanina

Ime drugog građanina

Islamska zajednica Bosne i Hercegovine (jul 2002)

Bibliografija

Omerdić, Muharem, 1999, *Prilozi izučavanju genocida nad Bošnjacima (1992.-1995.)* (Sarajevo: El-Kalem): str. 71

Izveštaji sredstava javnog informisanja

Uništavanje kulturne baštine u Bosni i Hercegovini, 1992-1996.**Opis objekta****Ime objekta** Mesdžid u Luci**Ime ulice****Oblast** Sarajevo – Ilijaš**Namena objekta** verski objekat**Naselje****Mesto** Luka**Vrsta objekta** džamija**GPS koordinate** N 43° 56 39 E 18° 15 18**Lokacija objekta** selo**Period izgradnje** XX vek**Stanje objekta** potpuno uništen,
rekonstrukcija u toku**Istorijski period** moderni**Obližnji objekti** rekonstrukcija u toku**Zvanični status****Stanje objekta****Oštećenje**

Prema informacijama dobijenim od Islamske zajednice, džamiju su digle u vazduh srpske snage nakon pada sela u leto 1992. godine.

Nakon završetka rata na istom mestu je izgrađena nova džamija.

(vidi fotografiju dole)

Fotografija Tužilaštva MKSJ (oktobar 2001) - mesdžid u Luci.

Izvor informacija

András Riedlmayer (maj 2002) na osnovu informacija i fotografija dobijenih od Islamske zajednice i drugih izvora.

Dojave građana**Prva dojava****Druga dojava**

Uništavanje kulturne baštine u Bosni i Hercegovini, 1992-1996.

(pojediniosti vidi gore, u okviru opisa oštećenja)

Ime prvog građanina

Ime drugog građanina

Islamska zajednica Bosne i Hercegovine (jul 2002)

Bibliografija

Omerdić, Muharem, 1999, *Prilozi izučavanju genocida nad Bošnjacima (1992.-1995.)* (Sarajevo: El-Kalem): str. 71

Izveštaji sredstava javnog informisanja

Uništavanje kulturne baštine u Bosni i Hercegovini, 1992-1996.**Opis objekta****Ime objekta** Mesdžid u selu Rakova Noga**Ime ulice****Oblast** Sarajevo – Ilijaš**Namena objekta** verski objekat**Naselje****Mesto** Rakova Noga**Vrsta objekta** džamija**GPS koordinate** N 44° 01 02 E 18° 34 06**Lokacija objekta** selo**Period izgradnje** XX vek**Stanje objekta** gotovo uništen**Istorijski period** moderni**Obližnji objekti****Zvanični status****Stanje objekta****Oštećenje**

Na džamiji se vide tragovi paljevine i oštećena prouzrokovanih eksplozivom; krova nema, unutrašnjost je opustošena, još uvek stoje teško oštećeni delovi jednog od četiri spoljna zida, 2001. godine se lokaciji još nije moglo prići zbog opasnosti od mina.

Fotografija Tužilaštvo MKSJ (oktobar 2001) – ruševine mesdžida u Rakovoj Nozi.

Prema informacijama dobijenim od Državne komisije BiH za prikupljanje činjenica o ratnim zločinima, džamiju u Rakovoj Nozi su 1992. godine spalile i digle u vazduh sprske snage.

Izvor informacija

András Riedlmayer (maj 2002) na osnovu informacija i fotografija dobijenih od Tužilaštva i drugih izvora.

Dojave građana**Prva dojava****Druga dojava**

Uništavanje kulturne baštine u Bosni i Hercegovini, 1992-1996.

(pojediniosti vidi gore, u okviru opisa oštećenja)

Ime prvog građanina

Ime drugog građanina

Državna komisija za prikupljanje činjenica o ratnim
zločinima u Bosni i Hercegovini (jul 1997)

Bibliografija

Izveštaji sredstava javnog informisanja

Uništavanje kulturne baštine u Bosni i Hercegovini, 1992-1996.**Opis objekta****Ime objekta** Mesdžid u selu Vrutci**Ime ulice****Oblast** Sarajevo – Ilijaš**Namena objekta** verski objekat**Naselje****Mesto** Vrutci**Vrsta objekta** džamija**GPS koordinate** N 44° 01 44 E 18° 31 54**Lokacija objekta** selo**Period izgradnje** XX vek**Stanje objekta** potpuno uništen**Istorijski period** moderni**Obližnji objekti** rekonstrukcija u toku**Zvanični status****Stanje objekta****Oštećenje**

Džamija je potpuno uništena, teren je izravnat, ostao je samo niz velikih kamenova duž jedne strane temelja.

Prema izjavama meštana, džamiju su digle u vazduh srpske snage nakon pada sela u leto 1992. godine.

Fotografija Tužilaštva MKSJ (oktobar 2001) – ostaci mesdžida u Vrutcima

Izvor informacija

András Riedlmayer (maj 2002) na osnovu informacija i fotografija dobijenih od Tužilaštva i drugih izvora.

Dojave građana**Prva dojava**

(pojedini vidi gore, u okviru opisa oštećenja)

Druga dojava

Uništavanje kulturne baštine u Bosni i Hercegovini, 1992-1996.

Ime prvog građanina

Ime drugog građanina

Islamska zajednica Bosne i Hercegovine (jul 2002)

Bibliografija

Omerdić, Muharem, 1999, *Prilozi izučavanju genocida nad Bošnjacima (1992.-1995.)* (Sarajevo: El-Kalem): str. 71

Izveštaji sredstava javnog informisanja

Uništavanje kulturne baštine u Bosni i Hercegovini, 1992-1996.**Opis objekta****Ime objekta** Mesdžid u Donjim Ivančićima**Ime ulice****Oblast** Sarajevo – Ilijaš**Namena objekta** verski objekat**Naselje****Mesto** Donji Ivančići**Vrsta objekta** džamija**GPS koordinate** N 44° 02 41 E 18° 28 27**Lokacija objekta** selo**Period izgradnje** XIX/XX vek**Stanje objekta** potpuno uništen,
rekonstrukcija u toku**Istorijski period** austrougarski**Obližnji objekti****Zvanični status****Stanje objekta****Oštećenje**

Tradicionalna drvena džamija koja je, prema izveštajima, potpuno uništena; teren je raščišćen, položeni su novi temelji (oktobra 2001) kao priprema za rekonstrukciju.

Prema informacijama dobijenim od meštana i Islamske zajednice, džamiju su spalile srpske snage nakon pada sela leta 1992. godine

(vidi fotografiju dole)

Izvor informacija

András Riedlmayer (maj 2002) na osnovu informacija i fotografija dobijenih od Islamske zajednice i drugih izvora.

Fotografija Tužilaštva MKSJ (oktobar 2001) – mesto na kojem se nalazila džamija u Donjim Ivančićima desno, ispod muslimanskog groblja.

Dojave građana**Prva dojava****Druga dojava**

Uništavanje kulturne baštine u Bosni i Hercegovini, 1992-1996.

(pojedini vodi gore, u okviru opisa oštećenja)

Ime prvog građanina

Ime drugog građanina

Islamska zajednica Bosne i Hercegovine (jul 2002)

Bibliografija

Omerdić, Muharem, 1999, *Prilozi izučavanju genocida nad Bošnjacima (1992.-1995.)* (Sarajevo: El-Kalem): str. 71

Izveštaji sredstava javnog informisanja

Uništavanje kulturne baštine u Bosni i Hercegovini, 1992-1996.

Opis objekta

Ime objekta Mesdžid u Gornjim Ivančićima

Ime ulice

Oblast Sarajevo – Ilijaš

Namena objekta verski objekat

Naselje

Mesto Gornji Ivančići

Vrsta objekta džamija

GPS koordinate N 44° 03 06 E 18° 28 37

Lokacija objekta selo

Period izgradnje XX vek

Stanje objekta potpuno uništen

Istorijski period moderni

Obližnji objekti rekonstrukcija u toku

Zvanični status

Stanje objekta

Oštećenje

Mesdžid je potpuno uništen, na mestu gde se nekad nalazio mogu se videti još samo kameni temelji.

Prema informacijama dobijenim od lokalnog stanovništva i Islamske zajednice BiH, džamija je dignuta u vazduh nakon što su srpske snage u leto 1992. zauzele to selo.

Fotografija Tužilaštva MKSJ (oktobar 2001) – ostaci mesdžida u Gornjim Ivančićima

Izvor informacija

András Riedlmayer (maj 2002) na osnovu informacija i fotografija dobijenih od Islamske zajednice i drugih izvora.

Dojave građana

Prva dojava

Druga dojava

Uništavanje kulturne baštine u Bosni i Hercegovini, 1992-1996.

Ime prvog građanina

Ime drugog građanina

Bibliografija

Izveštaji sredstava javnog informisanja

Uništavanje kulturne baštine u Bosni i Hercegovini, 1992-1996.**Opis objekta**

Ime objekta Župna crkva sv. Ilije Proroka
 Župna crkva u Taračin-Dolu
 Župna crkva u Čemernom

Ime ulice

Oblast Sarajevo – Ilijaš

Namena objekta verski objekat

Naselje Taračin Do

Mesto Čemerno

Vrsta objekta katolička crkva

GPS koordinate N 43° 59 26 E 18° 21 43

Lokacija objekta selo

Period izgradnje XIX vek (1883)

Stanje objekta potpuno uništen

Istorijski period austrougarski

Obližnji objekti rekonstrukcija u toku

Zvanični status zaštićeni spomenik

Stanje objekta**Oštećenje**

Crkva od istorijskog značaja potpuno je uništena, ruševine su srušene sa zemljom. Ostali su samo temelji. Obližnji stari župni dvor takođe je uništen.

Prema informacijama dobijenim od lokalnog stanovništva i Rimokatoličke nadbiskupije, stara crkva i župni dvor digle su u vazduh srpske snage nakon što su u leto 1992. godine zauzele selo.

U zadnjem delu parcele nakon rata je sazidan novi župni dvor koji se trenutno koristi za službu.

Fotografija Tužilaštva MKSJ (oktobar 2001) – uništena crkva desno, uništeni stari župni dvor levo u prednjem planu, novosazidani župni dvor levo u pozadini.

Izvor informacija

András Riedlmayer (maj 2002) na osnovu informacija i fotografija dobijenih od Rimokatoličke nadbiskupije i drugih izvora.

Dojave građana**Prva dojava****Druga dojava**

Uništavanje kulturne baštine u Bosni i Hercegovini, 1992-1996.

Ime prvog građanina

Ime drugog građanina

Bibliografija

Živković, Ilija (ur.), 1997, *Raspeta crkva u Bosni i Hercegovini: Uništavanje katoličkih sakralnih objekata u Bosni i Hercegovini (1991.-1996.)* (Banja Luka, Mostar, Sarajevo: Biskupska konferencija Bosne i Hercegovine; Zagreb: Hrvatski informativni centar): 311

Izveštaji sredstava javnog informisanja

Uništavanje kulturne baštine u Bosni i Hercegovini, 1992-1996.

Opis objekta

Ime objekta	Rimokatolička crkvice u Podlugovima		
Ime ulice			
Oblast	Sarajevo – Ilijaš	Namena objekta	verski objekat
Naselje			
Mesto	Podlugovi	Vrsta objekta	katolička crkva
GPS koordinate	N 43° 59 00 E 18° 15 10	Lokacija objekta	selo
Period izgradnje	XX vek	Stanje objekta	potpuno uništen, rekonstrukcija u toku
Istorijski period	moderni	Obližnji objekti	rekonstrukcija u toku
Zvanični status			

Stanje objekta

Oštećenje

Prema izveštajima, crkvice je tokom rata potpuno uništena; na istom mestu je 2001. sazidana nova (vidi fotografiju) koja je osvećena u oktobru 2002. godine.

Prema informacijama dobijenim od lokalnog stanovništva i Rimokatoličke nadbiskupije, staru crkvicu su srpske snage digle u vazduh nakon što su u leto 1992. zauzele Podlugove.

Fotografija Tužilaštva MKSJ (oktobar 2001) – nedavno obnovljena katolička crkvice u Podlugovima.

Izvor informacija

András Riedlmayer (maj 2002) na osnovu informacija i fotografija dobijenih od Vrhbosanske rimokatoličke nadbiskupije i drugih izvora.

Dojave građana

Prva dojava

Druga dojava

Uništavanje kulturne baštine u Bosni i Hercegovini, 1992-1996.

Ime prvog građanina

Ime drugog građanina

Bibliografija

Zavod za zaštitu kulturno-historijskog i prirodnog naslijeđa BiH, 1997, *Izveštaj o devastaciji kulturno-historijskog i prirodnog naslijeđa Bosne i Hercegovine (1992.-1995.)* (Sarajevo: Centar za naslijeđe BiH): 63 [Filijalna u Podlugovima]

Izveštaji sredstava javnog informisanja

Katolička tiskovna agencija KTA (13. oktobar 2002): "Blagoslov crkvice i zvona u Podlugovima"

Uništavanje kulturne baštine u Bosni i Hercegovini, 1992-1996.

Opis objekta

Ime objekta Mekteb u Gornjoj Bioči

Ime ulice

Oblast Sarajevo – Ilijaš

Namena objekta verski objekat

Naselje

Mesto Gornja Bioča

Vrsta objekta mekteb – škola za izučavanje Korana

GPS koordinate N 43° 55 01 E 18° 15 26

Lokacija objekta selo

Period izgradnje XX vek

Stanje objekta teško oštećen, rekonstrukcija u toku

Istorijski period moderni

Obližnji objekti rekonstrukcija u toku

Zvanični status

Stanje objekta

Oštećenje

Prema informacijama dobijenim od Islamske zajednice, mekteb su spalile srpske snage nakon što su zauzele selo u maju 1992. godine. Posle završetka rata su ga obnovili meštani koji su se vratili.

(vidi fotografiju i dojavu dole)

Fotografija dobijena od Islamske zajednice BiH (2002)

Izvor informacija

András Riedlmayer (maj 2002) na osnovu informacija i fotografija dobijenih od Islamske zajednice i drugih izvora.

Dojave građana

Prva dojava

<http://www.un.org/icty/transe39/050322IT.htm> IT-

Druga dojava

Uništavanje kulturne baštine u Bosni i Hercegovini, 1992-1996.

00-39-T, *Tužilac protiv Momčila Krajišnika*,
22. mart 2005.

Svedočenje svedoka tužilaštva Bege Selimovića,
str. 10907: 20 – str. 10908: 1

Tokom noći 28. maja 1992. godine na Gornju Bioču je otvorena pešadijska vatra, a zatim je granatirana. Pucnjava je trajala par dana. Svedok je 30. maja ostao bez hrane i vode na svom stražarskom mestu. Otišao je svojoj kući da se snabde. Tamo nije zatekao nikog od članova svoje porodice. Dok je bio u selu u blizini su eksplodirale granate. Vratio se na svoje stražarsko mesto gde su mu se pridružili ostali stražari koji su mu rekli da su videli srpske snage kako ulaze u Gornju Bioču. [...]

Ime prvog građanina

Ime drugog građanina

Svedočenje svedoka Bege Selimovića u predmetu
Tužilac protiv Momčila Krajišnika, 22. mart 2005.
godine.

Bibliografija

Omerdić, Muharem, 1999, *Prilozi izučavanju genocida nad Bošnjacima (1992.-1995.)* (Sarajevo. El-Kalem): str. 71

Izveštaji sredstava javnog informisanja

Uništavanje kulturne baštine u Bosni i Hercegovini, 1992-1996.**Opis objekta**

Ime objekta	Hadži Idrizova džamija u Hrasnom		
Ime ulice	Azize Šaćirbegović br. 5		
Oblast	Sarajevo – Novo Sarajevo	Namena objekta	verski objekat
Naselje	Hrasno		
Mesto	Sarajevo	Vrsta objekta	džamija
GPS koordinate	N 43° 50 38 E 18° 22 56	Lokacija objekta	prigradsko naselje
Period izgradnje	XX vek (1939)	Stanje objekta	lakše oštećen, rekonstrukcija u toku
Istorijski period	moderni	Obližnji objekti	rekonstrukcija u toku
Zvanični status			

Stanje objekta**Oštećenje**

Prema izveštajima, džamija je granatirana sve vreme opsade, počev od aprila 1992. godine, usled čega je zadobila oštećenja krova, minareta i spoljnih zidova.

Nakon završetka rata šteta je otklonjena. Džamija ima novi krov, a spoljni zidovi su nedavno omalterisani.

(vidi fotografiju i dojavu dole)

Fotografija:

Izvor informacija

András Riedlmayer (novembar 1998), na osnovu informacija i fotografija dobijenih od Islamske zajednice i drugih izvora.

Fotografija: András Riedlmayer (novembar 1998)

Dojave građana**Prva dojava**

(pojednosti vidi gore, u okviru opisa štete)

Druga dojava

Šteta naneta džamiji u Hrasnom pominje se

Uništavanje kulturne baštine u Bosni i Hercegovini, 1992-1996.

i u prvom informativnom izveštaju specijalnog izvestioca Jacquesa Baumela, koji je naručila Parlamentarna skupština Saveta Evrope, *The destruction by war of the cultural heritage in Croatia and Bosnia-Herzegovina presented by the Committee on Culture and Education*, dokument Saveta br. 6756 (prihvaćen 2. februara 1993), Dodatak C, par. 112.

Ime prvog građanina

Kemal Zukić, Centar za islamsku arhitekturu (novembar 1998)

Ime drugog građanina

Savet Evrope (februar 1993)

Bibliografija

Omerdić, Muharem, 1999, *Prilozi izučavanju genocida nad Bošnjacima (1992.-1995.)* (Sarajevo. El-Kalem); str. 123

Izveštaji sredstava javnog informisanja

Uništavanje kulturne baštine u Bosni i Hercegovini, 1992-1996.**Opis objekta**

Ime objekta	Župna crkva Presvetog Trojstva		
Ime ulice	Zmaja od Bosne bb		
Oblast	Sarajevo – Novo Sarajevo	Namena objekta	verski objekat
Naselje			
Mesto	Sarajevo	Vrsta objekta	katolička crkva
GPS koordinate	N 43° 51 12 E 18° 22 33	Lokacija objekta	grad
Period izgradnje	XX vek (1906)	Stanje objekta	lakše oštećen, rekonstrukcija u toku
Istorijski period	austrougarski	Obližnji objekti	rekonstrukcija u toku
Zvanični status			

Stanje objekta**Oštećenje**

Tokom posete objektu u okviru ovog istraživanja u junu 1997. godine, još uvek su se videla oštećenja zvonika, krova i glavne fasade crkve, nastala udarima projektila (vidi fotografije).

Prema informacijama dobijenim od Rimokatoličke nadbiskupije i drugih izvora, crkva je tokom opsade Sarajeva, počev od aprila 1992. godine, u više navrata pogođena granatama i mitraljeskim zrnima.

Oštećenu crkvu posle rata je obnovio Kantonalni zavod za zaštitu kulturno-historijskog i prirodnog naslijeđa Sarajeva (1998-2000)

(vidi fotografije dole)

Fotografija dobijena od Rimokatoličke nadbiskupije (1997) - oštećenja prednje fasade crkve naneta udarima projektila i rupe od metaka.

Izvor informacija

András Riedlmayer (jun 1997) na osnovu informacija dobijenih od Islamske zajednice

Fotografija dobijena od Rimokatoličke

Uništavanje kulturne baštine u Bosni i Hercegovini, 1992-1996.

nadbiskupije (1997) – rupe od projektila na zvoniku
crkve, nedavno obnovljeni krov

Snimio Milomir Kovačević (1992) – rupe
od projektila na zvoniku

Dojave građana**Prva dojava****Druga dojava****Ime prvog građanina****Ime drugog građanina****Bibliografija**

Čemerđžić, Valida, 2002, *Katalog obnove kulturno-historijskog i prirodnog naslijeđa Sarajevo 1996-2000*. (Sarajevo: Kantonalni zavod za zaštitu kulturno-historijskog i prirodnog naslijeđa Sarajevo): str. 94 [fotografije]

Prstojević, Miroslav, *Sarajevo: the Wounded City* (Ljubljana: Ljudska pravica): 180-181 [fotografija oštećenog zvonika crkve, snimio Milomir Kovačević]

Živković, Ilija (ur.), 1997, *Raspeta crkva u Bosni i Hercegovini: Uništavanje katoličkih sakralnih objekata u Bosni i Hercegovini (1991.-1996.)* (Banja Luka, Mostar, Sarajevo: Biskupska konferencija Bosne i Hercegovine; Zagreb: Hrvatski informativni centar): 308-309 [fotografije].

Izveštaji sredstava javnog informisanja**Opis objekta****Ime objekta**

Džamija u Ahatovićima

Ime ulice

Uništavanje kulturne baštine u Bosni i Hercegovini, 1992-1996.

Oblast	Sarajevo – Novi Grad (Rajlovac)	Namena objekta	verski objekat
Naselje			
Mesto	Ahatovići	Vrsta objekta	džamija
GPS koordinate	N 43° 53 14 E 18° 16 35	Lokacija objekta	selo
Period izgradnje	XX vek (1969)	Stanje objekta	teško oštećen
Istorijski period	moderni	Obližnji objekti	teško oštećeni
Zvanični status			

Stanje objekta**Oštećenje**

Prema izjavama očevidaca, džamija je zapaljena, a potom uništena eksplozivom. Ostao je samo donji deo minareta. Prema izjavama preživelih (vidi dole) džamija je uništena 30. maja 1992. godine, nakon što su srpske snage pregazile selo.

Džamiju su 2003. godine obnovili meštani koji su se vratili u selo.

(vidi dojavu i izveštaje sredstava javnog informisanja dole)

Fotografija dobijena od Islamske zajednice BiH (2002) – grobovi žrtava ubistava u Ahatovićima pored prazne parcele gde se nalazila džamija.

Izvor informacija

András Riedlmayer (maj 2005) na osnovu informacija i fotografija dobijenih od Islamske zajednice i drugih izvora.

Dojave građana**Prva dojava**

[http://www.un.org/icty/transe39\(041103IT.htm](http://www.un.org/icty/transe39(041103IT.htm)

Tužilac protiv Momčila Krajišnika – 3. novembar 2004.

Svedočenje svedoka Ramiza Mujkića, stanovnika Ahatovića – str. 7947:16 – str. 7950:10

PITANJE: Da li je u selu Ahatovići postojala

Druga dojava**(nastavak levog stupca)**

ranjen u petu. Nije mogao da se kreće. Jaukao je. Bolelo ga je. Nisam imao da mu dam nikakve lekove, samo sam mu na ranu stavio neke trave. I napravio sam taj priručni šator. Ali negde tokom popodneva

Uništavanje kulturne baštine u Bosni i Hercegovini, 1992-1996.

džamija?

ODGOVOR: Jeste. U selu Ahatovići džamija je podignuta 1969. godine, u Titovo vreme, pribavljeni su svi papiri za njenu izgradnju. Ona je bila naš simbol i naša uzdanica. Kako god da se okrenete išli ste ka toj džamiji i bili okrenuti k njoj.

PITANJE: U kakvom stanju je ta džamija bila kad ste se 3. juna 1992. vratili u selo?

ODGOVOR: Bila je tamo. Tad nije bila dignuta u vazduh. Tokom noći 3. juna, u stvari 3. juna ujutro naišao sam na jednog ranjenog mladića i s njim proveo ceo dan u grmlju, iza jednog grma. Kad je pala noć odveo sam ga u šumu. U stvari, to je moja šuma, koja je pripadala i mojim precima. Često sam tamo odlazio, pa sam znao put. Nije mi bilo potrebno svetlo ili nešto slično. Odveo sam ga u šumu, a džamija je tada još stajala.

PITANJE: U odgovoru na moje ranije pitanje rekli ste da tada nije bila dignuta u vazduh. A kada je dignuta u vazduh?

čuli smo jaku eksploziju i znali smo da je rat već počeo, ali nismo mogli da saznamo o čemu se zapravo radi. Nije mi ni palo na pamet da je možda džamija dignuta u vazduh. E, sad, 6. juna sam otišao oko podne. Popeo sam se na brdo zvano Vis. Tamo ima jedna čistina po imenu Strahoč. [...] Bila je na uzvisini i odatle je bio dobar pogled. Kad sam 6. juna stigao na to mesto najpre sam pogledao unaokolo i zapazio da nema džamije. Protrljao sam oči da vidim da li me varaju. I dalje je nije bilo. U Butmiru – pogledao sam ka Butmiru i tamo video džamiju, a Butmir je najmanje 15-20 kilometara vazdušnom linijom. Dan je bio vedar, vidljivost dobra. Video sam Butmir. U njemu sam video džamiju. A, s druge strane, nisam mogao da vidim džamiju koja nam je blizu, blizu mene. Onda sam shvatio da džamija mora da je dignuta u vazduh. U sumrak sam sišao da bolje pogledam i imao sam šta da vidim. Stajali su samo jedan komad betona i minaret, a sve ostalo je bilo uništeno.

Ime prvog građanina

[vidi desni stubac]

Ime drugog građanina

Tužilac protiv Momčila Krajišnika – svedočenje svedoka Ramiza Mujkića, stanovnika Ahatovića – 3. novembar 2004. godine – str. 7947:16 – str. 7950:10

Bibliografija**Izveštaji sredstava javnog informisanja**

Agence France-Presse
14. jun 1992.

Preživeli se prisećaju užasa u selu

David Botbol

SARAJEVO, 14. jun (AFP) – Na licima im je prazan pogled ljudi u šoku, a svud oko njih žalosna

Agence France-Presse
17. oktobar 1996.

Muslimanske žrtve ponovo sahranjene u hladu njihove srušene džamije

Adrian Brown

AHATOVIĆI, Bosna i Hercegovina, 17.

Uništavanje kulturne baštine u Bosni i Hercegovini, 1992-1996.

slika predmeta ponetih u izbeglištvo: oni su preživeli iz Ahatovića, muslimanskog sela u Bosni i Hercegovini koje su "očistili" srpski napadači.

Selo od 2.000 stanovnika nalazi se na šest kilometara (tri milje) od glavnog grada i okruženo je srpskim selima. Pre dve nedelje snašli su ga užas i razaranje.

"Prvog dana napada Srbi su počeli da pucaju na kuće iz automatskog naoružanja", priseća se osamnaestogodišnja Elvira Gačanović.

"Sutradan je počelo besomučno granatiranje. Ta provala vatre trajala je cela tri dana. Četvrtog dana smo se predali."

Bez izrazitijih emocija, nastavila je priču: "Tada su ekstremisti ušli u selo. Koristeći megafone rekli su nam da se okupimo i odmah su muškarce odvojili od ostalih. **Džamija i mnoštvo kuća bili su u plamenu.**" [...]

oktobar (AFP) – Muslimani su u četvrtak ponovo sahranili svoje pokojnike u hladu **srušene džamije koju su u vazduh digli bosanski Srbi** koji su ovo selo na brdu zauzeli tokom prvih meseci rata.

Dok je na mahom muške ožalošćene padala slaba kiša, zamenik bosanskog reis-i-uleme Ismet Spahić držao je molitvu za 22 žrtve ubilačkog naleta koji je usledio nakon što su Srbi u maju 1992. godine zauzeli Ahatoviće.

Pre četiri godine žrtve su bez ikakvog obreda ubačene u tri grobnice u okolini sela, nekada naprednog poljoprivrednog naselja, koje je sada skup bombardovanih kuća iz kojeg se u daljini vidi Sarajevo.

Tokom priprema za kratak obred uz zjapeće sveže iskopane rake nanizana su dva reda jednostavnih drvenih kovčega umotanih u zelenu tkaninu, pre nego što ih okupljeni polože u drugo počivalište.

Nakon što su grobovi zasuti vlažnom zemljom, u zemlju su pobodeni zeleni drveni "nišani", nadgrobne ploče s imenima pokojnika. Oni za muškarce su zaravnjenih vrhova, a tri /dalji tekst nedostaje/

Uništavanje kulturne baštine u Bosni i Hercegovini, 1992-1996.

Opis objekta**Ime objekta**

Džamija na Sokolju
Džamija na Briješće brdu

Ime ulice**Oblast**

Sarajevo – Novi Grad
(Rajlovac)

Namena objekta

verski objekat

Naselje

Sokolje – Briješće

Mesto

Rajlovac

Vrsta objekta

džamija

GPS koordinate

N 43° 51 22 E 18° 20 01

Lokacija objekta

prigradsko naselje

Period izgradnje

XX vek

Stanje objekta

teško oštećen

Istorijski period

moderni

Obližnji objekti

rekonstrukcija u toku

Zvanični status**Stanje objekta****Oštećenje**

Minaret je uništen eksplozivom, krova nema, unutrašnjost džamije opustošena, spoljni zidovi još uvek stoje do visine krova.

Sa ostatka minareta vise trake armiranog betona, što ukazuje na to da su posledice eksplozije.

Prema informacijama dobijenim od Islamske zajednice, džamiju su početkom opsade, u proleće 1992. godine, granatiranjem uništile srpske snage.

(vidi fotografije i dojave dole)

Fotografija: M. Tokača, *Izložba* (1995) – džamija u Sokolju, gledano sa zapada.

Izvor informacija

András Riedlmayer (maj 2005) na osnovu informacija i fotografija dobijenih od Islamske zajednice i drugih izvora

Uništavanje kulturne baštine u Bosni i Hercegovini, 1992-1996.

Fotografija: M. Tokača, *Izložba* (1995) – donji deo uništenog minareta s kojeg vise trake armiranog betona.

Dojave građana**Prva dojava**

(pojedini vidi gore, u okviru opisa oštećenja)

Druga dojava

Uništavanje džamije u Sokolju pominje se i u prvom informativnom izveštaju specijalnog izvestioca Jacquesa Baumela, koji je naručila Parlamentarna skupština Saveta Evrope, *The destruction by war of the cultural heritage in Croatia and Bosnia-Herzegovina presented by the Committee on Culture and Education*, dokument Saveta br. 6756 (prihvaćen 2. februara 1993), Dodatak C, par. 112

Ime prvog građanina

Kemal Zukić, Cenatar za islamsku arhitekturu (novembar 1998)

Ime drugog građanina

Savet Evrope (februar 1993)

Bibliografija

Omerdić, Muharem, 1999, *Prilozi izučavanju genocida nad Bošnjacima (1992.-1995.)*, (Sarajevo: El-Kalem): str. 124

Tokača, Mirsad (ur.), 1995, *Izložba dokumentarne fotografije o porušenim i oštećenim džamijama: Sarajevo, april 1995.* (Sarajevo: Državna komisija za prikupljanje činjenica o ratnim zločinima na području Republike Bosne i Hercegovine): ilustracije br. 34 i 46 [fotografije]

Izveštaji sredstava javnog informisanja

Uništavanje kulturne baštine u Bosni i Hercegovini, 1992-1996.

Opis objekta**Ime objekta**

Franjevački samostan sv. Pavla i franjevački teološki fakultet
 Franjevački samostan i franjevačka bogoslovija

Ime ulice**Oblast**

Sarajevo – Novi Grad
 (Rajlovac)

Namena objekta

verski objekat

Naselje**Mesto**

Nedžarići

Vrsta objekta

katolički samostan i
 sjemenište
 katolička biblioteka i
 arhiva

GPS koordinate

N 43° 49 58 E 18° 20 15

Lokacija objekta

prigradsko naselje

Period izgradnje

XX vek (1968)

Stanje objekta

zgrada – lakše
 oštećena
 biblioteka i arhiva –
 teško oštećene
 lakše oštećeni

Istorijski period

moderni

Obližnji objekti**Zvanični status****Stanje objekta****Oštećenje**

Unutrašnjost sjemeništa i samostana su
 demolirani, delimično spaljeni,
 unutrašnjost je opustošena, ali su na
 završetku rata spoljni zidovi i dalje stajali.

Fotografija dobijena od Vrhbosanske rimokatoličke
 nadbiskupije (1996) – zgrada sjemeništa na
 završetku rata

Građa iz sjemeništa – koja je uključivala
 stare i vredne knjige i rukopise iz teološke
 biblioteke, arhivu i umetnička dela verskog
 sadržaja – navodno je opljačkana ili
 uništena nakon što su srpske snage 8. juna
 1992. godine. zaposele sjemenište.

(vidi fotografije, dojavu i izveštaje
 sredstava javnog informisanja dole)

Fotografija dobijena od Vrhbosanske rimokatoličke
 nadbiskupije (2002) – rekonstruisano sjemenište i
 franjevački samostan

Izvor informacija

András Riedlmayer (februar 2006) na
 osnovu informacija i fotografija dobijenih
 od Vrhbosanske rimokatoličke
 nadbiskupije i drugih izvora

Dojave građana**Prva dojava****Druga dojava**

Uništavanje kulturne baštine u Bosni i Hercegovini, 1992-1996.

Pre rata imali smo biblioteku od 50.000 naslova i istorijsku arhivu franjevačkog sjemeništa s građom koja je obuhvatala period od osnivanja krajem XIX veka. Biblioteka je uključivala i vrednu zbirku starih knjiga (*Bosnensia* i *Turcica* iz XVII-XIX veka).

Sjemenište i samostan imali su i veliku zbirku od oko 400 dela moderne umetnosti (a ja sam posedovao i ličnu zbirku od oko 130 dela savremenih umetnika).

Dana 8. juna 1992. morali smo sve da ostavimo; nije nam bilo dopušteno da poneseimo ništa osim ličnih potrepština u jednoj ili dve manje torbe. Sve ostalo je izgubljeno. Sobe su nam opljačkali srpski vojnici, koji su nam oteli i novac i lične isprave. Svi ti vojnici imali su na sebi maskirne uniforme i beretke s četničkim oznakama. Uveče je jedan vojnik tražio da razgovara sa mnom. Rekao mi je da se njegova jedinica zove Samostalna četnička formacija. Rekao je da su njeni pripadnici iz Srbije, Vojvodine i Bosne i da su veoma ponosni na jedinicu i njeno ime. Rekao je i da su on i mnogi njegovi saborci učestvovali u osvajanju i uništavanju Vukovara u Hrvatskoj.

Biblioteka i zbirka umetničkih dela sjemeništa /dalji tekst nedostaje/

Ime prvog građanina

[vidi desni stubac]

Bibliografija

Karamatić, M, 2000, "Kako su zaposjeli zgradu Teologije u Sarajevu 1992." *Bilten franjevačke teologije*, br. 2/2000. [iskaz iz prve ruke]

Živković, Ilija (ur.), 1997, *Raspeta crkva u Bosni i Hercegovini: Uništavanje katoličkih sakralnih*

Šnastavak teksta iz levog stupca

Deo zbirke retkih knjiga i umetničkih dela iz sjemeništa tokom rata se pojavio na tržištu antikviteta u Beogradu. Svedok tome je gvardijan našeg samostanskog reda iz Beograda, fra Leopold Rochmes. On mi je rekao da je jedan čovek ponudio da mu proda zbirku retkih knjiga i umetničkih dela za sumu od 100.000 nemačkih marata. Zanimljivo je da su sva umetnička dela koja su mu ponuđena poticala iz mojih prostorija (sva su bila označena mojim imenom).

Nakon što su se srpske snage povukle u februaru 1996. godine, zgrade samostana i sjemeništa zatekli smo sasvim opustošene. Opljčkano je sve što se u njima nalazilo, kao i instalacije. Skinute su električne i vodovodne instalacije, prozori, vrata i parket. Neke prostorije su izgorele. Nestale su sve knjige i umetnička dela. Srećom, deo dokumentacije iz arhive pronašao sam na hrpi smeća u ulazu.

Nakon završetka rata vraćeno je oko 50% knjiga iz naše biblioteke. Te knjige bile su pohranjene u srpskoj biblioteci u Ilidži (javna biblioteka, udaljena 3 kilometra), a potom u Lukavici (udaljenoj 7-8 kilometara). Nisu pronađene stare i retke knjige iz naše zbirke, od kojih je neke imala samo naša biblioteka, kao ni nestala umetnička dela. Neki /dalji tekst nedostaje/

Ime drugog građanina

Razgovor sa fra Markom Karamatićem, profesorom istorije i bivšim bibliotekarom franjevačko teološkog sjemeništa u Nedžarićima (10. februar 2006)

Uništavanje kulturne baštine u Bosni i Hercegovini, 1992-1996.

objekata u Bosni i Hercegovini (1991.-1996.)
(Banja Luka, Mostar, Sarajevo: Biskupska konferencija Bosne i Hercegovine; Zagreb: Hrvatski informativni centar): 307 [fotografije].

Izveštaji sredstava javnog informisanja

Ivan Lovrenović, "The Hatred of Memory: In Sarajevo, Burned Books and Murdered Pictures" /Mržnja prema pamćenju: spaljene knjige i ubijene slike u Sarajevu/, *The New York Times* (28. maj 1994):

[...] Samostan, crkva i škola franjevačkog sjemeništa u Nedžarićima, prigradskom naselju u zapadnom delu Sarajeva, takođe su posedovali nezamenljivu zbirku naučnog i umetničkog blaga: na hiljade knjiga iz zajedničkih i privatnih biblioteka profesora, skulpture, vitraži, mozaici, slike najpoznatijih savremenih bosanskih i hrvatskih slikara – sve sakupljano sa žarom i radošću, izrađeno po narudžbini ili izgrađeno s predanošću koju Franjevci pokazuju već sedam vekova.

Franjevačka zbirka bila je javno vlasništvo: svako je mogao da je koristi i svi posetioци smatrani su dobrodošlim gostima i prijateljima. Ono što niko nije znao jeste da se u Nedžarićima godinama događalo nešto sasvim drugačije.

Pripremajući se za zločine koje sada čini, vojska bivše Jugoslavije je izradila fantastičan podzemni sistem bunkera, prolaza i skladišta municije i teškog naoružanja, smeštenih na brižljivo kamufliranim hidrauličnim liftovima.

Primenom tog sistema Srbi su u junu 1992. zauzeli Nedžariće. U roku od 24 časa iz franjevačkog sjemeništa odneta su dela od neprocenjive vrednosti, a profesori i osoblje su na brutalan način isterani. Čuo sam da se na beogradskom tržištu sada po povoljnim cenama mogu kupiti dragocene knjige s pečatom franjevačkog samostana iz Sarajeva. [...]

Zdravko Ljubaš, "*Franciscans return to Sarajevo despite spite of attacks*" /Franjevci se vraćaju u Sarajevo uprkos talasu napada/, *Agence France-Presse* (26. maj 1997)

[...] Franjevci, pripadnici reda sv. Franje ostavili su dubok trag u Bosni, gde su došli u XIII veku i osnovali pokrajinu "Bosna Srebrena". [...]

Oni se smatraju i čuvarima bosanske istorije, pošto su u njihovim bogatim bibliotekama čuvani mnogi važni dokumenti vezani za prošlost.

Zaposleni i studenti **Franjevačkog teološkog fakulteta u Sarajevu** bili su primorani da odu 8. juna 1992. godine, kad su **Nedžariće** zauzeli pobunjeni bosanski Srbi koji su glavni grad Bosne skoro četiri godine držali pod opsadom.

Odmah nakon reintegracije Sarajeva prošlog proleća Franjevci su otpočeli obnovu zgrade fakulteta, koja je potpuno uništena. Kao sumorno podsećanje na užase koji su svakodnevno pogađali glavni grad, zatekli su tragove koje su za sobom ostavili srpski vojnici dok su koristili zgradu kao snajpersko gnezdo.

Međutim, tamo nisu zatekli svoju **biblioteku** i dragocene **slike** koje su ostavili za sobom, a umesto njih dočekali su ih srpski grafiti "Dobro došli u pakao".

"Nikada nećemo zaboraviti, ali ćemo oprostiti onima koji su uništili ne samo naš teološki fakultet, već i mnoštvo kuća i

Uništavanje kulturne baštine u Bosni i Hercegovini, 1992-1996.

škola oko njega”, kaže fra Petar Anđelović,
poglavar franjevačkog reda u Bosni.

Uništavanje kulturne baštine u Bosni i Hercegovini, 1992-1996.**Opis objekta****Ime objekta** Džamija u Butmiru**Ime ulice** ulica Izeta Čomora**Oblast** Sarajevo – Ilidža**Naselje****Mesto** Butmir**GPS koordinate** N 43° 49 09 E 18° 19 34**Period izgradnje** XX vek**Istorijski period** moderni**Zvanični status****Stanje objekta****Namena objekta** verski objekat**Vrsta objekta** džamija**Lokacija objekta** prigradsko naselje**Stanje objekta** teško oštećen**Obližnji objekti** rekonstrukcija u toku**Oštećenje**

Rupe na kubetu nastale udarima projektila zakrpljene su ter-papirom, unutrašnjost opustošena, gornji deo minareta oboren projektilom, okrnjeni donji deo minareta još uvek stoji.

Prema informacijama dobijenim od Islamske zajednice, Saveta Evrope i iz izveštaja sredstava javnog informisanja, džamija u Butmiru je tokom prvih nedelja rata (u aprilu i maju 1992. godine) u više navrata pogođena granatama i projektilima; minaret je navodno odrubljen baražnom vatrom iz srpskih tenkova 25. juna 1995. godine.

Džamija je rekonstruisana nakon rata (1996-1998).

(vidi fotografije, dojavu i izveštaje sredstava javnog informisanja dole)

Fotografija dobijena od Islamske zajednice BiH (1996) – oštećenja džamije u Butmiru naneta tokom rata.

Izvor informacija

András Riedlmayer (maj 2005) na osnovu informacija i fotografija dobijenih od Islamske zajednice i drugih izvora.

Fotografija: Mahmutović, *Ilidža* (2000) – džamija u

Uništavanje kulturne baštine u Bosni i Hercegovini, 1992-1996.

Butmiru nakon rekonstrukcije posle rata

Dojave građana**Prva dojava**

(pojedini vidi gore, u okviru opisa oštećenja)

Druga dojava

Oštećenja džamije u Butmiru pominju se i u prvom informativnom izveštaju specijalnog izvestioca Jacquesa Baumela, koji je naručila Parlamentarna skupština Saveta Evrope, *The destruction by war of the cultural heritage in Croatia and Bosnia-Herzegovina presented by the Committee on Culture and Education*, dokument Saveta br. 6756 (prihvaćen 2. februara 1993), Dodatak C, par. 112.

Ime prvog građanina

Kemal Zukić, Centar za islamsku arhitekturu (novembar 1998)

Ime drugog građanina

Savet Evrope (februar 1993)

Bibliografija

Mahmutović, Husein, 2000, *Ilidža* (Sarajevo: Općina Ilidža): 225 [fotografija]

Omerdić, Muharem, 1999, *Prilozi izučavanju genocida nad Bošnjacima (1992.-1995.)* (Sarajevo: El-Kalem): 125-126 [fotografija]

Izveštaji sredstava javnog informisanja

Andrej Gustinčić, "Lull in Bosnian fighting raises people's hopes" /Zatišje borbi u Bosni daje podstreka nadama ljudi/, *Reuters News* (24. april 1992)

SARAJEVO, 24. april (*Reuters*) – Sarajevo, glavni grad Bosne i Hercegovine, uživao je u mirnom jutru nakon noći ispunjene žestokim borbama između zaraćenih etničkih grupa. [...] Lokalno stanovništvo kaže da je to noć najtežih sukoba otkako su u Bosni pre sedam nedelja izbile borbe zbog otcepljenja od Jugoslavije.

"Granatirali su nas cele noći. Krio sam se u podrumu sa svojim prijateljima Srbima", rekla je Zekija Močević, iz muslimanskog naselja Butmir,

Kurt Schork, "Bad weather dampens fighting across Bosnia" /Borbe u Bosni smanjene usled lošeg vremena/, *Reuters News* (25. jun 1995)

SARAJEVO, 25. jun (*Reuters*) –Jaka kiša dovela je do smirivanja situacije na ratištu širom Bosne i Hercegovine, ali je, kako smo u nedelju saznali od predstavnika UN i svedoka, bilo sporadičnih intenzivnih borbi usmerenih protiv mirovnih snaga, tokom kojih su ginuli civili i srušena jedna džamija. [...]

Učestalom artiljerijskom vatrom bosanskih Srba u subotu je oboren

Uništavanje kulturne baštine u Bosni i Hercegovini, 1992-1996.

plačući histerično i grleći svoje dvoje male dece. Kad joj je saopšteno da je **tokom granatiranja pogodena tamošnja džamija**, jecajući je rekla: “Koga je briga da li su pogodili džamiju? To je najmanje važno – važni su ljudi.” [...]

Richard Meares, “Serbs launch an attack under the eyes of EC monitors” /Napad Srba naočigled posmatrača EZ/, *Reuters News* (11. maj 1992):

SARAJEVO, 11. maj (*Reuters*) – **Srpske snage su teškim minobacačima, poljskim topovima i bacačima raketa u ponedjeljak napali opkoljeno muslimansko selo** s položaja u okviru kompleksa hotela u kojem borave posmatrači Evropske zajednice. [...] Hotel se tresao od minobacačkog hica ispaljenog 200 metara od zgrade u naselju Ilidža. Rakete su ispaljivane s udaljenosti od samo 100 metara.

Meta raketnog napada u ponedjeljak bila je džamija u muslimanskom selu Butmir, koje je odsečeno već tri nedelje. EZ je izjavila da planira da dostavi hranu u Butmir i obližnje mesto Sokolović i /dalji tekst nedostaje/

minaret džamije u Butmiru, u podnožju Igmana. Dopisnici koji su u nedelju otišli na lice mesta razgledali su **vitki toranj koji je razoren ležao na travnjaku ispred džamije**, kad su morali da se povoku zbog srpske minobacačke vatre otvorene na to područje.

Predstavnici UN javili su da su **srpske snage iz zaplenjenog francuskog lakog tenka tipa Sagaie u nedelju, nešto pre podneva, ispalile dvanaest granata od 90 mm u blizini sarajevskog aerodroma**.

Nakon vazdušnih napada NATO u maju [1995] **bosanski Srbi su tokom obračuna sa snagama UN zaplenili šest tenkova Sagaie**.

[...]

Uništavanje kulturne baštine u Bosni i Hercegovini, 1992-1996.**Opis objekta****Ime objekta** Džamija u Rakovici**Ime ulice****Oblast** Sarajevo – Ilidža**Namena objekta** verski objekat**Naselje****Mesto** Rakovica**Vrsta objekta** džamija**GPS koordinate** N 43° 52 40 E 18° 12 23**Lokacija objekta** selo**Period izgradnje** XIX vek (1870)**Stanje objekta** potpuno uništen,
rekonstrukcija u toku**Istorijski period** otomanski**Obližnji objekti** rekonstrukcija u toku**Zvanični status****Stanje objekta****Oštećenje**

Prema informacijama dobijenim od Državne komisije BiH za prikupljanje činjenica o ratnim zločinima i Islamske zajednice BiH, stara džamija u Rakovici je spaljena, a ruševine srušene sa zemljom nakon što su srpske snage zauzele selo u junu 1992. godine. Šut od džamije je navodno usitnjen, te su ga srpske vlasti tokom rata upotrebljavale za popravke puteva.

Džamiju su obnovili meštani koji su se nakon rata vratili u selo (1998-1999).

(vidi fotografije i dojavu)

Izvor informacija

András Riedlmayer (maj 2006) na osnovu informacija i fotografija dobijenih od Islamske zajednice i drugih izvora.

Fotografija: Mahmutović, *Ilidža* (2000) – džamija u Rakovici, obnovljena nakon rata.

Uništavanje kulturne baštine u Bosni i Hercegovini, 1992-1996.

Dojave građana

Prva dojava

Druga dojava

(pojedivosti vidi gore, u okviru opisa oštećenja)

Ime prvog građanina

Ime drugog građanina

Kemal Zukić, Centar za islamsku arhitekturu
(novembar 1998)

Bibliografija

Mahmutović, Husein, 2000, *Ilidža* (Sarajevo:
Općina Ilidža): 221 [fotografija obnovljene
džamije]

Omerdić, Muharem, 1999, *Prilozi izučavanju
genocida nad Bošnjacima (1992.-1995.)* (Sarajevo:
El-Kalem): 126

Izveštaji sredstava javnog informisanja

Uništavanje kulturne baštine u Bosni i Hercegovini, 1992-1996.**Opis objekta****Ime objekta** Džamija u Hrasnici**Ime ulice** ul. Bunički potok**Oblast** Sarajevo – Ilidža**Naselje****Mesto** Hrasnica**GPS koordinate** N 43° 47 40 E 18° 19 00**Period izgradnje** XX vek (1904)**Istorijski period** austrougarski**Zvanični status****Namena objekta** verski objekat**Vrsta objekta** džamija**Lokacija objekta** selo**Stanje objekta** teško oštećen,
rekonstrukcija u toku**Obližnji objekti** rekonstrukcija u toku**Stanje objekta****Oštećenje**

Prema informacijama dobijenim od Državne komisije BiH za prikupljanje činjenica o ratnim zločinima i Islamske zajednice BiH, stara džamija u Hrasnici je počev od aprila-maja 1992. bila više puta pogođena projektilima i pretrpela je teška oštećenja krova, zidova i minareta.

Procenjeno je da džamija nije bezbedna i nakon rata (1998) je morala da se obnovi od temelja.

(vidi fotografije i dojavu)

Izvor informacija

Andràs Riedlmayer (maj 2002) na osnovu informacija i fotografija dobijenih od Islamske zajednice i drugih izvora

Fotografija: Mahmutović, *Ilidža* (2000) – džamija u Hrasnici, obnovljena posle rata.

Dojave građana**Prva dojava****Druga dojava**

Uništavanje kulturne baštine u Bosni i Hercegovini, 1992-1996.

(pojediniosti vidi gore, u okviru opisa oštećenja)

Ime prvog građanina

Ime drugog građanina

Kemal Zukić, Centar za islamsku arhitekturu
(novembar 1998)

Bibliografija

Mahmutović, Husein, 2000, *Ilidža* (Sarajevo:
Općina Ilidža): 217-218 [fotografija]

Omerdić, Muharem, 1999, *Prilozi izučavanju
genocida nad Bošnjacima (1992.-1995.)* (Sarajevo:
El-Kalem): 125

Izveštaji sredstava javnog informisanja

Uništavanje kulturne baštine u Bosni i Hercegovini, 1992-1996.**Opis objekta**

Ime objekta	Stara džamija u Kovačima		
Ime ulice	ul. Jablanice		
Oblast	Sarajevo – Ilidža	Namena objekta	verski objekat
Naselje			
Mesto	Kovači	Vrsta objekta	džamija
GPS koordinate	N 43° 47 56 E 18° 18 19	Lokacija objekta	selo
Period izgradnje	XIX vek	Stanje objekta	teško oštećen, rekonstrukcija u toku
Istorijski period	austrougarski	Obližnji objekti	rekonstrukcija u toku
Zvanični status			

Stanje objekta**Oštećenje**

Prema informacijama dobijenim od Državne komisije BiH za prikupljanje činjenica o ratnim zločinima i Islamske zajednice BiH, stara džamija u Kovačima je 22. aprila 1992. više puta pogođena projektilima ispaljenim sa srpskih položaja na Gavrića brdu i pretrpela je teška oštećenja krova, zidova i minareta.

Procenjeno je da džamija nije bezbedna i nakon rata (1998) je morala da se obnovi.

(vidi fotografije i dojavu)

Izvor informacija

András Riedlmayer (maj 2005) na osnovu informacija i fotografija dobijenih od Islamske zajednice i drugih izvora

Fotografija: Mahmutović, *Ilidža* (2000) – džamija u Kovačima obnovljena posle rata.

Dojave građana**Prva dojava****Druga dojava**

Uništavanje kulturne baštine u Bosni i Hercegovini, 1992-1996.

(pojediniosti vidi gore, u okviru opisa oštećenja)

Ime prvog građanina

Kemal Zukić, Centar za islamsku arhitekturu
(novembar 1998)

Ime drugog građanina

Bibliografija

Mahmutović, Husein, 2000, *Ilidža* (Sarajevo:
Općina Ilidža): 216-217 [fotografija]

Omerdić, Muharem, 1999, *Prilozi izučavanju
genocida nad Bošnjacima (1992.-1995.)* (Sarajevo:
El-Kalem): 126

Izveštaji sredstava javnog informisanja

Uništavanje kulturne baštine u Bosni i Hercegovini, 1992-1996.**Opis objekta**

Ime objekta	Katolička crkva Uznesenja Marijina Župna crkva Uznesenja Blažene Djevice Marije		
Ime ulice			
Oblast	Sarajevo – Ilidža	Namena objekta	verski objekat
Naselje			
Mesto	Stup	Vrsta objekta	katolička crkva
GPS koordinate	N 43° 50 08 E 18° 19 06	Lokacija objekta	prigradsko naselje
Period izgradnje	XIX vek (1890-1892)	Stanje objekta	teško oštećen
Istorijski period	austroougarski	Obližnji objekti	teško oštećeni
Zvanični status	zaštićeni spomenik		

Stanje objekta**Oštećenje**

Crkva je spaljena, krov se srušio, unutrašnjost je opustošena, zvonik je odrubljen i oštećen višestrukim udarima projektila, spoljni zidovi još stoje do visine krova.

Prema informacijama dobijenim od Rimokatoličke nadbiskupije i drugih izvora, crkva je u maju 1992. granatirana zapaljivom municijom i spaljena.

(vidi fotografije dole)

Crkva je obnovljena nakon rata (1997-1998)

Fotografija: Damir Šagolj (1996) – nedeljna misa u ruševinama župne katoličke crkve u Stupu

Izvor informacija

András Riedlmayer (jun 1997) tokom posete lokaciji i na osnovu informacija i fotografija dobijenih od Vrhbosanske rimokatoličke nadbiskupije i drugih izvora.

Uništavanje kulturne baštine u Bosni i Hercegovini, 1992-1996.

Fotografija: Kemal Hadžić (1992) – unutrašnjost spaljene katoličke župne crkve u Stupu.

Fotografija dobijena od Vrhbosanske rimokatoličke nadbiskupije (1996) – spoljni izgled spaljene crkve u Stupu.

Dojave građana

Prva dojava

(pojediniosti vidi gore, u okviru opisa oštećenja)

Druga dojava

Ime prvog građanina

Ime drugog građanina

Bibliografija

Fratkin, L. (ur.), 2000, *Sarajevo Self-Portrait: The View from Inside: Images and Words by Nine Photographers from Bosnia* / Autoportret Sarajeva: pogled iznutra: slike i reči devet bosanskih fotografa/ (New York: Umbrage editions): str. 60-61 [fotografija nedeljne mise u ruševinama katoličke crkve u Stupu, snimio Damir Šagolj]

Mahmutović, Husein, 2000, *Ilidža* (Sarajevo: Općina Ilidža): 358 [fotografija]

Prstojević, Miroslav, *Sarajevo: the Wounded City* (Ljubljana: Ljudska pravica): 180-181 [fotografija uništene unutrašnjosti crkve, snimio Kemal Hadžić]

Živković, Ilija (ur.), 1997, *Raspeta crkva u Bosni i Hercegovini: Uništavanje katoličkih sakralnih objekata u Bosni i Hercegovini (1991.-1996.)* (Banja Luka, Mostar, Sarajevo: Biskupska konferencija Bosne i Hercegovine; Zagreb: Hrvatski informativni centar): 310 [fotografija].

Izveštaji sredstava javnog informisanja

Uništavanje kulturne baštine u Bosni i Hercegovini, 1992-1996.**Opis objekta**

Ime objekta	Samostan sestara Karmelićanki Samostan Karmel bezgrešne kraljice Karmela		
Ime ulice	ul. Barska		
Oblast	Sarajevo – Ilidža	Namena objekta	verski objekat
Naselje	Azići		
Mesto	Stup	Vrsta objekta	katolički samostan
GPS koordinate	N 43° 50 48 E 18° 18 58	Lokacija objekta	prigradsko naselje
Period izgradnje	XX vek (1991)	Stanje objekta	teško oštećen
Istorijski period	moderni	Obližnji objekti	teško oštećeni
Zvanični status			

Stanje objekta**Oštećenje**

Samostan je opustošen, krov je uništen, zidovi puni rupa, a neki delovi su srušeni višestrukim udarima projektila.

Prema informacijama dobijenim od Rimokatoličke nadbiskupije i drugih izvora, samostan je uništen granatiranjem u maju 1992. godine.

(vidi fotografije)

Fotografija dobijena od Vrhbosanske rimokatoličke nadbiskupije (1996) – sestre Karmelićanke ispred srušenog samostana u Azićima.

Fotografija dobijena od Vrhbosanske rimokatoličke nadbiskupije (1996) – ruševine karmelićanskog samostana i kapele u Azićima.

Izvor informacija

András Riedlmayer (jun 1997) na osnovu informacija i fotografija dobijenih od Vrhbosanske rimokatoličke nadbiskupije i drugih izvora.

Uništavanje kulturne baštine u Bosni i Hercegovini, 1992-1996.

Fotografija dobijena od Vrhbosanske rimokatoličke nadbiskupije – izgradnja karmelićanskog samostana u Azićima uoči rata.

Dojave građana**Prva dojava****Druga dojava****Ime prvog građanina****Ime drugog građanina****Bibliografija**

Živković, Ilija (ur.), 1997, *Raspeta crkva u Bosni i Hercegovini: Uništavanje katoličkih sakralnih objekata u Bosni i Hercegovini (1991.-1996.)* (Banja Luka, Mostar, Sarajevo: Biskupska konferencija Bosne i Hercegovine; Zagreb: Hrvatski informativni centar): 303 [fotografija].

Izveštaji sredstava javnog informisanja

Uništavanje kulturne baštine u Bosni i Hercegovini, 1992-1996.**Opis objekta**

Ime objekta	Džamija Koski Mehmed-paše Koski Mehmed-pašina džamija		
Ime ulice	Mala Tepa		
Oblast	Mostar	Namena objekta	verski objekat
Naselje	Stari grad		
Mesto	Mostar	Vrsta objekta	džamija
GPS koordinate	N 43° 20 46 E 17° 48 14	Lokacija objekta	istorijsko gradsko jezgro
Period izgradnje	XVII vek (1618)	Stanje objekta	teško oštećen
Istorijski period	otomanski	Obližnji objekti	teško oštećeni
Zvanični status	zaštićeni spomenik		

Stanje objekta**Oštećenje**

Minaret je uništen udarima projektila, ostao je samo donji deo; na kubetu su velike rupe od višestrukih udara projektila; unutrašnjost oštećena eksplozivom; ulazni trem džamije razoren delovima minareta koji su pali na njega.

Fotografija dobijena od Društva arhitekata Mostar (1992) – snimak spoljašnjosti s donjim delom uništenog minareta i razorenim ulaznim tremom.

Fotografija dobijena od Društva arhitekata Mostar (1992) – snimak unutrašnjosti koji prikazuje rupe na kubetu i zidovima nastale usled višestrukih udara projektila.

Snimio: Paul Harris (avgust 1992) – *Cry Bosnia* /Plači, Bosno/ - oštećenja Koski Mehmed-pašine džamije nanete granatiranjem

Izvor informacija

András Riedlmayer (jun 2001) na osnovu posete licu mesta i fotografija dobijenih od Zavoda za zaštitu spomenika i drugih izvora.

Predratna fotografija (1980) dobijena od Fondacije za kulturu Aga Khan

Uništavanje kulturne baštine u Bosni i Hercegovini, 1992-1996.**Dojave građana****Prva dojava**

Koski Mehmed-pašina džamija (1618-19): stepen oštećenja 5: minaret je odrubljen u visini krova, severozapadni deo trema uništen je delovima minareta koji su pali preko njega; obnovljeni betonski toranj pao je pored zapadnog zida; na kubetu su četiri grupe rupa nastale udarima; u džamiji su se nalazile stare zidne slike, lep mimber [predikaonica] i galerija za žene.

[Izveštaj dr Kaisera i fotografa Saveta Evrope Jeana-Claudea Hatterera s odlaska u Mostar radi utvrđivanje činjenica, decembar 1992]

Druga dojava

Koski Mehmed-pašina džamija u Mostaru pretrpela je teška oštećenja tokom granatiranja 23. aprila 1992. godine.

Ime prvog građanina

Dr Colin Kaiser, specijalni izveštač Saveta Evrope (*The Destruction by war of the cultural heritage in Croatia and Bosnia-Herzegovina – Information Report* /Uništavanje kulturnog nasleđa u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini tokom rata – Informativni izveštaj/, CoE Parliamentary Assembly Doc. 6756 – 2. februar 1993).

Bibliografija

Društvo arhitekata Mostar, 1992, *Mostar '92: Urbicid*, ur. I Ribarević-Nikolić, Z. Jurić (Mostar: Društvo arhitekata Mostar; HVO općine Mostar), ilustracije 19-21 [fotografije spoljašnjosti i unutrašnjosti koje prikazuju oštećenja]

Harris, Paul, 1996, *Cry Bosnia* /Plači, Bosno/ (New York: Interlink Books), str. 101 [fotografija Koski Mehmed-pašine džamije snimljena u avgustu 1992. godine]

Izveštaji sredstava javnog informisanja**Ime drugog građanina**

Informacije iz baze podataka o incidentima, Državna komisija za prikupljanje činjenica o ratnim zločinima u Bosni i Hercegovini (jul 1997).

Uništavanje kulturne baštine u Bosni i Hercegovini, 1992-1996.**Opis objekta**

Ime objekta	Župna crkva sv. Petra i Pavla Franjevačka crkva		
Ime ulice	Franjevačka bb		
Oblast	Mostar	Namena objekta	verski objekat
Naselje	Podhum		
Mesto	Mostar	Vrsta objekta	katolička crkva
GPS koordinate	N 43° 20 45 E 17° 47 23	Lokacija objekta	grad
Period izgradnje	XIX vek (1866)	Stanje objekta	gotovo uništen
Istorijski period	otomanski	Obližnji objekti	lakše oštećeni
Zvanični status	zaštićeni spomenik		

Stanje objekta**Oštećenje**

Krov i unutrašnjost crkve su sasvim uništeni eksplozivom i požarom; unutrašnji zidovi su srušeni, nagoreli spoljni zidovi su oštećeni ali delovi još uvek stoje do visine krova; vrh zvonika je delimično oštećen direktnim udarom ali zvonik i dalje stoji.

(vidi dole dojave i fotografije)

Fotografija dobijena od Društva arhitekata Mostar (1992) – snimak razorene unutrašnjosti crkve, gledano ka ulazu.

Izvor informacija

András Riedlmayer (jun 2001) na osnovu posete licu mesta i fotografija dobijenih od zavoda za zaštitu spomenika i drugih izvora.

Fotografija (1992) dobijena od Zavoda za zaštitu spomenika

Predratna fotografija, snimio Ćiril Raić – snimak crkve s brda Hum (gde je u aprilu i maju 1992. godine bila stacionirana artiljerija JNA)

Dojave građana**Prva dojava****Druga dojava**

Uništavanje kulturne baštine u Bosni i Hercegovini, 1992-1996.

Franjevačka crkva (sv. Petra i Pavla) (1866): stepen oštećenja 5/6: krov je uništen a crkva spaljena nakon celog dana granatiranja (9. maj [1992]); gornji deo zidova crkvenog broda većim delom srušen, zapadni zid ima pukotinu od vrha do dna; diskutabilna je stabilnost ovog zida i zvonika; objekat nije zatvoren za javnost; biblioteka i arhiva, u kojima su čuvani i turski i franjevački dokumenti, su sačuvane, kao i zbirka slika čuvana u obližnjem samostanu; crkva je 500 metara udaljena od reke, okolne stambene zgrade i sam samostan pretrpeli su neznatna oštećenja; često se čuje, i to čak i u Zagrebu, da su na crkvu bačene fosforne bombe, ali je jedan oficir hercegovačkih snaga koji je bio očevidac celog bombardovanja rekao da je to besmislica.

[Izveštaj dr Kaisera i fotografa Saveta Evrope Jeana-Claudea Hatterera s odlaska u Mostar radi utvrđivanje činjenica, decembar 1992]

Ime prvog građanina**Ime drugog građanina**

Dr Colin Kaiser, specijalni izveštač Saveta Evrope (*The Destruction by war of the cultural heritage in Croatia and Bosnia-Herzegovina – Information Report*, CoE Parliamentary Assembly Doc. 6756 – 2. februar 1993).

Bibliografija

Derviškadić, Dževad (ur.), 1982, *Mostar* (Mostar: IKRO Prva književna komuna), str. 80 i 81 [predratne fotografije]

Društvo arhitekata Mostar, 1992, *Mostar '92: Urbicid*, ur. I. Ribarević-Nikolić, Z. Jurić (Mostar: Društvo arhitekata Mostar; HVO općine Mostar), ilustracije 29-33 [fotografije spoljašnjosti i unutrašnjosti koje prikazuju oštećenja]

Rajić, Ćiril, 1998, *Ćiril Ćiro Rajić i Hercegovina: 45 godina fotografije* (Mostar: Hercegovačko-neretvanska županija): 299 [predratna fotografija]

Živković, Ilija (ur.), 1997, *Raspeta crkva u Bosni i Hercegovini: Uništavanje katoličkih sakralnih*

Uništavanje kulturne baštine u Bosni i Hercegovini, 1992-1996.

objekata u Bosni i Hercegovini (1991.-1996.)
(Banja Luka, Mostar, Sarajevo: Biskupska
konferencija Bosne i Hercegovine; Zagreb:
Hrvatski informativni centar): 183-84 [fotografije i
opis oštećenja]

Izveštaji sredstava javnog informisanja

Uništavanje kulturne baštine u Bosni i Hercegovini, 1992-1996.

Opis objekta

Ime objekta	Franjevački samostan u Mostaru		
Ime ulice	Franjevačka bb		
Oblast	Mostar	Namena objekta	verski objekat
Naselje	Podhum		
Mesto	Mostar	Vrsta objekta	katolički samostan, katolička arhiva i biblioteka
GPS koordinate	N 43° 20 45 E 17° 47 23	Lokacija objekta	grad
Period izgradnje	XIX vek (1892)	Stanje objekta	lakše oštećen
Istorijski period	austrougarski	Obližnji objekti	u dobrom stanju
Zvanični status	zaštićeni spomenik		

Stanje objekta**Oštećenje**

Rupe na krovu samostana nanete višestrukim udarima projektila, unutrašnjost je pretpela izvesna oštećenja naneta eksplozivom i požarom (vidi fotografije); bogatu samostansku biblioteku i arhivu spasili su monasi; obližnja franjevačka župna crkva uništena je granatiranjem.

Fotografija dobijena od Društva arhitekata Mostar (1992) – samostan u pozadini, u predmnjem planu razorena samostanska crkva.

Fotografija dobijena od Rimokatoličkog ordinarijata Mostara (1992) – oštećenje unutrašnjosti samostana.

Izvor informacija

András Riedlmayer (jun 2001) na osnovu posete licu mesta i fotografija dobijenih od Zavoda za zaštitu spomenika i drugih izvora.

Predratna fotografija: *Mostar* (1982) – samostanska biblioteka.

Dojave građana**Prva dojava****Druga dojava**

Uništavanje kulturne baštine u Bosni i Hercegovini, 1992-1996.

Franjevačka crkva (sv. Petra i Pavla) (1866): stepen oštećenja 5/6: krov je oštećen i crkva izgorela nakon celog dana granatiranja (9. maj [1992]); gornji deo zidova crkvenog broda većim delom srušen, zapadni zid ima pukotinu od vrha do dna; diskutabilna je stabilnost ovog zida i zvonika; objekat nije zatvoren za javnost; biblioteka i arhiva [**franjevačkog samostana**], u kojima su čuvani i turski i franjevački dokumenti, su sačuvane, kao i zbirka slika čuvana u obližnjem samostanu; crkva je 500 metara udaljena od reke, okolne stambene zgrade i sam samostan pretrpeli su neznatna oštećenja; često se čuje, i to čak i u Zagrebu, da su na crkvu bačene fosforne bombe, ali je jedan oficir hercegovačkih snaga koji je bio očevidac celog bombardovanja rekao da je to besmislica.

[Izveštaj dr Kaisera i fotografa Saveta Evrope Jeana-Claudea Hatterera s odlaska u Mostar radi utvrđivanje činjenica, decembar 1992]

Ime prvog građanina

Dr Colin Kaiser, specijalni izveštač Saveta Evrope (*The Destruction by war of the cultural heritage in Croatia and Bosnia-Herzegovina – Information Report*, CoE Parliamentary Assembly Doc. 6756 – 2. februar 1993).

Bibliografija

Derviškić, Dževad (ur.), 1982, *Mostar* (Mostar: IKRO Prva književna komuna), str. 80 i 81 [predratne fotografije]

Društvo arhitekata Mostar, 1992, *Mostar '92: Urbicid*, ur. I. Ribarević-Nikolić, Z. Jurić (Mostar: Društvo arhitekata Mostar; HVO općine Mostar), ilustracije 29-33 [fotografije spoljašnjosti i unutrašnjosti koje prikazuju oštećenja]

Rajić, Ćiril, 1998, *Ćiril Ćiro Rajić i Hercegovina: 45 godina fotografije* (Mostar: Hercegovačko-neretvanska županija): str. 214 [predratna fotografija]

Ime drugog građanina

Uništavanje kulturne baštine u Bosni i Hercegovini, 1992-1996.

Živković, Ilija (ur.), 1997, *Raspeta crkva u Bosni i Hercegovini: Uništavanje katoličkih sakralnih objekata u Bosni i Hercegovini (1991.-1996.)* (Banja Luka, Mostar, Sarajevo: Biskupska konferencija Bosne i Hercegovine; Zagreb: Hrvatski informativni centar): 183-84 [fotografije i opis oštećenja]

Izveštaji sredstava javnog informisanja

Uništavanje kulturne baštine u Bosni i Hercegovini, 1992-1996.

Opis objekta

Ime objekta Biskupski ordinarijat
Biskupski dvor

Ime ulice

Oblast Mostar

Naselje Balinovac

Mesto Mostar

Namena objekta verski objekat

Vrsta objekta biskupski dvor,
katolička biblioteka i
arhiva

GPS koordinate N 43° 20 18 E 17° 47 38

Lokacija objekta grad

Period izgradnje XX vek (1906)

Stanje objekta teško oštećen

Istorijski period austrougarski

Obližnji objekti u dobrom stanju

Zvanični status zaštićeni spomenik

Stanje objekta

Oštećenje

Biskupski dvor – u kojem se nalazila i crkvena arhiva Mostarsko-duvanjske biskupije, biblioteka biskupije sa 50.000 knjiga i rukopisa i privatna biskupova biblioteka sa oko 10.000 naslova – potpuno je izgoreo; krov je uništen udarima projektila, unutrašnjost je opustošena.

Fotografija dobijena od Mostarskog rimokatoličkog ordinarijata (1992) – spaljen biskupski dvor bez krova.

(vidi fotografije i dojavu dole)

Izvor informacija

András Riedlmayer (jun 2001) na osnovu posete licu mesta i fotografija dobijenih od Rimokatoličkog ordinarijata i drugih izvora.

Fotografija dobijena od Mostarskog rimokatoličkog ordinarijata (1992) – unutrašnjost spaljenog biskupskog dvora bez krova.

Fotografija dobijena od Mostarskog rimokatoličkog ordinarijata (1992) – spaljene knjige izvučene iz ruševina Biskupskog dvora.

Fotografija dobijena od Društva arhitekata Mostar (1992) – izgorela unutrašnjost Biskupskog dvora puna šuta.

Dojave građana

Prva dojava

Druga dojava

Uništavanje kulturne baštine u Bosni i Hercegovini, 1992-1996.

Biskupski dvor (1906, renoviran 1986): stepen oštećenja 5: dvor je ceo dan bombardovan, krov je uništen, a pod drugog sprata progoreo (6. maja); biblioteka biskupije koja je sadržala 50.000 naslova i privatna biskupova biblioteka sa 10.000 naslova uništene su u požaru; zgrada je raščišćena; dvor se nalazi na oko 1,5 kilometar od reke, a obližnji objekti, koji se nalaze samo nekoliko metara zapadnije, pretrpeli su samo lakša oštećenja krova.

[Izveštaj dr Kaisera i fotografa Saveta Evrope Jeana-Claudea Hatterera s odlaska u Mostar radi utvrđivanje činjenica, decembar 1992]

Ime prvog građanina**Ime drugog građanina**

Dr Colin Kaiser, specijalni izveštač Saveta Evrope (*The Destruction by war of the cultural heritage in Croatia and Bosnia-Herzegovina – Information Report*, CoE Parliamentary Assembly Doc. 6756 – 2. februar 1993).

Bibliografija

Društvo arhitekata Mostar, 1992, *Mostar '92: Urbicid*, ur. I. Ribarević-Nikolić, Z. Jurić (Mostar: Društvo arhitekata Mostar; HVO općine Mostar), ilustracije 35-37 [fotografije spoljašnjosti i unutrašnjosti koje prikazuju oštećenja]

Rajić, Ćiril, 1998, *Ćiril Ćiro Rajić i Hercegovina: 45 godina fotografije* (Mostar: Hercegovačko-neretvanska županija): str. 213 [predratna fotografija]

Živković, Ilija (ur.), 1997, *Raspeta crkva u Bosni i Hercegovini: Uništavanje katoličkih sakralnih objekata u Bosni i Hercegovini (1991.-1996.)* (Banja Luka, Mostar, Sarajevo: Biskupska konferencija Bosne i Hercegovine; Zagreb: Hrvatski informativni centar): 186-87 [fotografije i opis oštećenja]

Izveštaji sredstava javnog informisanja

Uništavanje kulturne baštine u Bosni i Hercegovini, 1992-1996.

Uništavanje kulturne baštine u Bosni i Hercegovini, 1992-1996.

Opis objekta

Ime objekta	Katedralna crkva Marije Majke Crkve		
Ime ulice			
Oblast	Mostar	Namena objekta	verski objekat
Naselje	Balinovac		
Mesto	Mostar	Vrsta objekta	katolička crkva
GPS koordinate	N 43° 20 18 E 17° 47 38	Lokacija objekta	grad
Period izgradnje	XX vek (1980)	Stanje objekta	teško oštećen
Istorijski period	moderni	Obližnji objekti	u dobrom stanju
Zvanični status			

Stanje objekta**Oštećenje**

Krovnna konstrukcija više puta pogodoena projektilima, odvojila se od nosećih elemenata i delimično se srušila; unutrašnjost crkve je pokrivena delovima krova; desno od oltara na krovu se nalazi velika rupa; betonski elementi konstrukcije koji nose krov oštećeni su udarima projektila.

Predratna fotografija (1980), snimio Ćiril Raič

Fotografija dobijena od Mostarskog rimokatoličkog ordinarijata (1992) – katedralna crkva s nosećim elementima odlomljenim udarima projektila.

Izvor informacija

András Riedlmayer (jun 2001) na osnovu posete licu mesta i fotografija dobijenih od Rimokatoličkog ordinarijata i drugih izvora.

Fotografija (1992): Mijo Gabrić, *Sacral Institutions on Target /Verske ustanove na meti/*, oštećena unutrašnjost katedralne crkve.

Dojave građana**Prva dojava****Druga dojava**

Uništavanje kulturne baštine u Bosni i Hercegovini, 1992-1996.

Mada je u izvesnoj meri gađan ceo grad i njegovi industrijski kapaciteti praktično uništeni, najteža oštećenja pretpela je zona oko reke, gde je bilo koncentrisano muslimansko stanovništvo, uključujući istorijski centar iz otomanskog perioda i Stari most, kao i šira zona mešovitog (otomansko-austrijskog) nasleđa koja se prostirala ka severu i jugu. To područje zahvata pojas dužine nešto više od dva kilometra duž obe obale i maksimalne širine od 600 metara. Izvan te zone, dalje od reke – pojedine zgrade i spomenici bili su odabrani za razaranje ili su, kao što je slučaj sa novom katedralnom crkvom, bile izložene sporadičnom iritirajućem pucanju.

[Izveštaj dr Kaisera i fotografa Saveta Evrope Jeana-Claudea Hatterera s odlaska u Mostar radi utvrđivanje činjenica, decembar 1992]

Ime prvog građanina**Ime drugog građanina**

Dr Colin Kaiser, specijalni izveštač Saveta Evrope (*The Destruction by war of the cultural heritage in Croatia and Bosnia-Herzegovina – Information Report*, CoE Parliamentary Assembly Doc. 6756 – 2. februar 1993).

Bibliografija

Društvo arhitekata Mostar, 1992, *Mostar '92: Urbicid*, ur. I Ribarević-Nikolić, Z. Jurić (Mostar: Društvo arhitekata Mostar; HVO općine Mostar), ilustracije 38-39 [fotografije spoljašnjosti i unutrašnjosti koje prikazuju oštećenja]

Gavrić, Mijo [i drugi], 1993, *Croatia and Bosnia-Herzegovina: Sacral Institutions on Target* /Hrvatska i Bosna i Hercegovina: Verske ustanove na meti/ (Zagreb: Hrvatski informativni centar, u saradnji s "Glasom koncila"): str. 94-95 [fotografije spoljašnjosti i unutrašnjosti snimljene u avgustu 1992]

Rajić, Ćiril, 1998, *Ćiril Ćiro Rajić i Hercegovina: 45 godina fotografije* (Mostar: Hercegovačko-neretvanska županija): str. 216 [predratna fotografija]

Živković, Ilija (ur.), 1997, *Raspeta crkva u Bosni i Hercegovini: Uništavanje katoličkih sakralnih*

Uništavanje kulturne baštine u Bosni i Hercegovini, 1992-1996.

objekata u Bosni i Hercegovini (1991.-1996.)

(Banja Luka, Mostar, Sarajevo: Biskupska konferencija Bosne i Hercegovine; Zagreb: Hrvatski informativni centar): 181-82 [fotografije i opis oštećenja]

Izveštaji sredstava javnog informisanja

Uništavanje kulturne baštine u Bosni i Hercegovini, 1992-1996.**Opis objekta**

Ime objekta	Džamija hadži Mehmed-bega Karadžoza Karadžoz-begova džamija		
Ime ulice	ul. Braće Fejića		
Oblast	Mostar	Namena objekta	verski objekat
Naselje	centralna zona grada		
Mesto	Mostar	Vrsta objekta	džamija
GPS koordinate	N 43° 20 45 E 17° 47 23	Lokacija objekta	grad
Period izgradnje	XVI vek (1557)	Stanje objekta	teško oštećen
Istorijski period	otomanski	Obližnji objekti	u dobrom stanju
Zvanični status	zaštićeni spomenik		

Stanje objekta**Oštećenje**

Minaret je odrubljen udarom projektila; gornja trećina minareta pri padu je srušila trem i ulaz u džamiju; velika rupa od projektila u delu minareta koji još stoji, manje rupe od projektila na glavnom kubetu džamije.

(vidi fotografije i dojavu dole)

Izvor informacija

András Riedlmayer (jun 2001) na osnovu posete licu mesta i fotografija dobijenih od Zavoda za zaštitu spomenika i drugih izvora.

Fotografija dobijena od Društva arhitekata Mostar (1992) – džamija nakon opsade Mostara od strane JNA.

Dojave građana**Prva dojava**

Predratna fotografija dobijena od Zavoda za zaštitu spomenika.

Druga dojava

Uništavanje kulturne baštine u Bosni i Hercegovini, 1992-1996.

Džamija hadži Mehmed-bega Karadžića (1557):
stepen oštećenja 4: minaret je odrubljen odmah
iznad šerefice [balkona] (uključujući jedan njen deo),
cementni toranj propao je kroz trem; uz to, ispod
šerefice na minaretu postoji velika rupa; moguće je
da na kubetu ima manjih rupa (objekat nije bilo
moguće posetiti); galerija škole za izučavanje
Korana i šedrvan takođe su oštećeni hicem.

[Izveštaj dr Kaisera i fotografa Saveta Evrope
Jean-Claudea Hatterera s odlaska u Mostar radi
utvrđivanja činjenica, decembar 1992]

Ime prvog građanina**Ime drugog građanina**

Dr Colin Kaiser, specijalni izveštač Saveta Evrope
(*The Destruction by war of the cultural heritage in
Croatia and Bosnia-Herzegovina – Information
Report*, CoE Parliamentary Assembly Doc. 6756 –
2. februar 1993).

Bibliografija

Društvo arhitekata Mostar, 1992, *Mostar '92:
Urbicid*, ur. I. Ribarević-Nikolić, Z. Jurić (Mostar:
Društvo arhitekata Mostar; HVO općine Mostar),
ilustracije 16-17 [fotografije spoljašnjosti i
unutrašnjosti koje prikazuju oštećenja]

Omerdić, Muharem, 1999, *Prilozi izučavanju
genocida nad Bošnjacima (1992.-1995.)*, (Sarajevo:
El-Kalem): str. 98

Izveštaji sredstava javnog informisanja

Uništavanje kulturne baštine u Bosni i Hercegovini, 1992-1996.

Opis objekta

Ime objekta	Džamija Nesuh-age Vučjakovića		
Ime ulice	ul. Maršala Tita		
Oblast	Mostar	Namena objekta	verski objekat
Naselje	Stari grad		
Mesto	Mostar	Vrsta objekta	džamija
GPS koordinate	N 43° 20 46 E 17° 48 14	Lokacija objekta	istorijsko gradsko jezgro
Period izgradnje	XVI vek (pre 1564)	Stanje objekta	lakše oštećen
Istorijski period	otomanski	Obližnji objekti	lakše oštećen
Zvanični status	zaštićeni spomenik		

Stanje objekta**Oštećenje**

Vrh minareta ima dve velike rupe od projektila, zbog čega bi toranj mogao da se sruši (što se i desilo kasnije tokom rata)

Vidi fotografije i dojavu dole.

Fotografija: Martin Sugarman (1992) – *God be with you* /Neka ti je bog na pomoći/ – snimak oštećenog minareta gledano s juga, duž ulice Maršala Tita.

Izvor informacija

András Riedlmayer (jun 2001) na osnovu posete licu mesta i fotografija dobijenih od Zavoda za zaštitu spomenika i drugih izvora.

Predratna fotografija (1980) dobijena od Fondacije za arhitekturu Aga Khan.

Fotografija dobijena od Društva arhitekata Mostar (1992) – džamija nakon opsade Mostara od strane JNA, gledano sa severa.

Dojave građana**Prva dojava****Druga dojava**

Uništavanje kulturne baštine u Bosni i Hercegovini, 1992-1996.

Džamija Nesuh-age Vučjakovića (pre 1564, ali su prozori dodati tokom austrijskog perioda): stepen oštećenja 4: ova džamija s kubetom, na kojoj se vide tragovi gotičkog uticaja dubrovačkih graditelja [...]; sama zgrada nije pogođena, ali je minaret ispod tornja (i na cementnom delu) probijen teškom artiljerijskom granatom, usled čega je na tornju nastala rupa prečnika jedan metar, a gvozdeni potporni stubić se pomerio; mada od maja nije bilo promena na konstrukciji, udar velikokalibarske granate bi srušio toranj (težak oko 1,5 tonu) i gornji deo minareta, zbog čega bi se verovatno srušio i deo šerefte [balkon minareta] i pali bi na trem na ulici Maršala Tita.

[Izveštaj dr Kaisera i fotografa Saveta Evrope Jeana-Claudea Hatterera s odlaska u Mostar radi utvrđivanje činjenica, decembar 1992]

Ime prvog građanina**Ime drugog građanina**

Dr Colin Kaiser, specijalni izveštač Saveta Evrope (*The Destruction by war of the cultural heritage in Croatia and Bosnia-Herzegovina – Information Report*, CoE Parliamentary Assembly Doc. 6756 – 2. februar 1993).

Bibliografija

Derviškadić, Dževad (ur.), 1982, *Mostar* (Mostar: IKRO Prva književna komuna), str. 60, ilustracija br. 50 [predratna fotografija]

Društvo arhitekata Mostar, 1992, *Mostar '92: Urbicid*, ur. I. Ribarević-Nikolić, Z. Jurić (Mostar: Društvo arhitekata Mostar; HVO općine Mostar), ilustracija br. 18 [fotografija koja prikazuje oštećenja]

Sugarman, Martin, 1993, *God be with you: War in Croatia and Bosnia-Herzegovina: Photographs* /Neka ti je bog u pomoći: Rat u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini: Fotografije/ (Malibu: M. Sugarman), str. [32] [fotografija oštećenog minareta, snimljena u drugoj polovini 1992]

Izveštaji sredstava javnog informisanja

Uništavanje kulturne baštine u Bosni i Hercegovini, 1992-1996.

Uništavanje kulturne baštine u Bosni i Hercegovini, 1992-1996.**Opis objekta**

Ime objekta Džamija Ibrahim-age Šarića
Šarića džamija

Ime ulice

Oblast	Mostar	Namena objekta	verski objekat
Naselje	Luka		
Mesto	Mostar	Vrsta objekta	džamija
GPS koordinate	N 43° 20 46 E 17° 48 14	Lokacija objekta	grad
Period izgradnje	XVII vek (1623)	Stanje objekta	teško oštećen
Istorijski period	otomanski	Obližnji objekti	lakše oštećeni
Zvanični status	zaštićeni spomenik		

Stanje objekta**Oštećenje**

Gornja polovina minareta i šerefes su odrubljeni udarima projektila, minaret je pri padu probio krov i naneo obimnu štetu unutrašnjosti džamije. Preostali deo minareta je nestabilan.

Vidi fotografije i dojave dole.

Fotografija dobijena od Društva arhitekata Mostar (1992) – oštećenje unutrašnjosti Šarića džamije.

Izvor informacija

András Riedlmayer (jun 2001) na osnovu posete licu mesta i fotografija dobijenih od Zavoda za zaštitu spomenika i drugih izvora.

Fotografija (1992) dobijena od Fondacije za kulturu Aga Khan

Predratna fotografija dobijena od Zavoda za zaštitu spomenika.

Dojave građana

Uništavanje kulturne baštine u Bosni i Hercegovini, 1992-1996.**Prva dojava**

Džamija Ibrahim-age Šarića (1623): stepen oštećenja 5: minaret je oboren zajedno sa šerefom, zbog čega je konstrukcija gornjeg dela minareta postala opasna; severozapadni deo kamenog trema i krov uništeni su delovima minareta koji su pali; galerija za žene je oštećena.

[Izveštaj dr Kaisera i fotografa Saveta Evrope Jeana-Claudea Hatterera s odlaska u Mostar radi utvrđivanje činjenica, decembar 1992]

Druga dojava

Džamiju Ibrahim-age Šarića u Mostaru granatirale su srpske snage 23. aprila 1992. i nanele obimna oštećenja.

Ime prvog građanina

Dr Colin Kaiser, specijalni izveštač Saveta Evrope (*The Destruction by war of the cultural heritage in Croatia and Bosnia-Herzegovina – Information Report*, CoE Parliamentary Assembly Doc. 6756 – 2. februar 1993).

Ime drugog građanina

Državna komisija za prikupljanje činjenica o ratnim zločinima u Bosni i Hercegovini (jul 1997)

Bibliografija

Društvo arhitekata Mostar, 1992, *Mostar '92: Urbicid*, ur. I. Ribarević-Nikolić, Z. Jurić (Mostar: Društvo arhitekata Mostar; HVO općine Mostar), ilustracije br. 23 i 24 [fotografije spoljašnjosti i unutrašnjosti koje prikazuju oštećenja naneta 1992]

Omerdić, Muharem, 1999, *Prilozi izučavanju genocida nad Bošnjacima (1992.-1996.)* (Sarajevo: El-Kalem): str. 98-99

Izveštaji sredstava javnog informisanja

Uništavanje kulturne baštine u Bosni i Hercegovini, 1992-1996.**Opis objekta****Ime objekta** Sevri hadži-Hasanova džamija**Ime ulice****Oblast** Mostar**Namena objekta** verski objekat**Naselje** Donja Mahala**Mesto** Mostar**Vrsta objekta** džamija**GPS koordinate** N 43° 19 46 E 17° 47 44**Lokacija objekta** istorijsko gradsko jezgro**Period izgradnje** XVII vek (pre 1620)**Stanje objekta** gotovo uništen**Istorijski period** otomanski**Obližnji objekti** u dobrom stanju**Zvanični status** zaštićeni spomenik**Stanje objekta****Oštećenje**

Minaret je u donjem delu odrubljen udarima projektila, kojima su uništeni i delovi spoljnih zidova, naročito na južnoj strani zgrade. Unutrašnjost je potpuno opustošena, krov je uništen granatiranjem i materijalom od minareta koji je pao na njega.

Fotografija dobijena od Društva arhitekata Mostar (1992) – ruševine Šarića džamije

Izvor informacija

András Riedlmayer (jun 2001) na osnovu posete licu mesta i fotografija dobijenih od Zavoda za zaštitu spomenika i drugih izvora.

Predratna fotografija dobijena od Zavoda za zaštitu spomenika.

Dojave građana**Prva dojava****Druga dojava**

Uništavanje kulturne baštine u Bosni i Hercegovini, 1992-1996.

Džamija Sevri hadži-Hasana (pre 1620) u južnom delu Donje mahale; stepen oštećenja 6: krov je uništen artiljerijskom vatrom, a na južnoj fasadi vidi se veliki broj posledica jakih artiljerijskih udara, naročito na zapadnom delu, koji je veoma teško oštećen; minaret je odrubljen ispod visine krova; čistina s južne strane džamije činila ju je veoma vidljivom; jedine kuće u okolini, zapadno i severozapadno od džamije, praktično su netaknute.

[Izveštaj dr Kaisera i fotografa Saveta Evrope Jeana-Claudea Hatterera s odlaska u Mostar radi utvrđivanje činjenica, decembar 1992]

Džamiju Sevri hadži-Hasana u Mostaru granatirale su srpske snage 30. aprila 1992. i gotovo je potpuno uništile.

Ime prvog građanina

Dr Colin Kaiser, specijalni izveštač Saveta Evrope (*The Destruction by war of the cultural heritage in Croatia and Bosnia-Herzegovina – Information Report*, CoE Parliamentary Assembly Doc. 6756 – 2. februar 1993).

Ime drugog građanina

Državna komisija za prikupljanje činjenica o ratnim zločinima u Bosni i Hercegovini (jul 1997)

Bibliografija

Društvo arhitekata Mostar, 1992, *Mostar '92: Urbicid*, ur. I. Ribarević-Nikolić, Z. Jurić (Mostar: Društvo arhitekata Mostar; HVO općine Mostar), ilustracija br. 22 [fotografija spoljašnjosti koja prikazuje oštećenja]

Omerdić, Muharem, 1999, *Prilozi izučavanju genocida nad Bošnjacima (1992.-1995.)*, (Sarajevo: El-Kalem): str. 98-99

Izveštaji sredstava javnog informisanja

Uništavanje kulturne baštine u Bosni i Hercegovini, 1992-1996.

Opis objekta

Ime objekta Džamija Derviš-paše Bajezidagića
Derviš-pašina džamija

Ime ulice

Oblast Mostar

Naselje Podhum

Mesto Mostar

GPS koordinate N 43° 20 45 E 17° 47 23

Period izgradnje XVI vek (1592)

Istorijski period otomanski

Zvanični status zaštićeni spomenik

Namena objekta verski objekat

Vrsta objekta džamija

Lokacija objekta grad

Stanje objekta teško oštećen

Obližnji objekti u dobrom stanju

Stanje objekta

Oštećenje

Minaret i krov džamije su teško oštećeni višestrukim udarima projektila. Unutrašnjost je oštećena. Spoljni zidovi džamije i dalje stoje do visine krova.

Vidi fotografije i dojave dole.

Izvor informacija

András Riedlmayer (jun 2001) na osnovu posete licu mesta i fotografija dobijenih od Zavoda za zaštitu spomenika i drugih izvora.

Fotografija dobijena od Društva arhitekata Mostara (1992) – snimak spoljašnjosti oštećene džamije Bajezidagića.

Fotografija dobijena od Društva arhitekata Mostara (1992) – snimak unutrašnjosti oštećene džamije Bajezidagića.

Dojave građana

Prva dojava

Džamija Derviš-paše Bajezidagića (1592) nalazi se

Druga dojava

Derviš-pašinu džamiju u Mostaru

Uništavanje kulturne baštine u Bosni i Hercegovini, 1992-1996.

u podnožju brda Hum, 600 metara zapadno od Starog mosta: stepen oštećenja 5: veliko oštećenje na minaretu ispod šerefte, oko mesta oštećenja i ispod šerefte došlo je do pomeranja dobrog dela kamene građe minareta; Islamska zajednica za zaštitu spomenika je u septembru [1992] uklonila teško oštećeni krov (zajedno s mimberom i galerijom za žene) – nakon toga je bio izložen vremenskim uslovima; okolne kuće (osim dve u Medreskoj ulici) praktično su netaknute.

granatirale su srpske snage u maju 1992. godine usled čega je pretrpela opsežna oštećenja.

[Izveštaj dr Kaisera i fotografa Saveta Evrope Jeana-Claudea Hatterera s odlaska u Mostar radi utvrđivanje činjenica, decembar 1992]

Ime prvog građanina

Dr Colin Kaiser, specijalni izveštač Saveta Evrope (*The Destruction by war of the cultural heritage in Croatia and Bosnia-Herzegovina – Information Report*, CoE Parliamentary Assembly Doc. 6756 – 2. februar 1993).

Ime drugog građanina

Državna komisija za prikupljanje činjenica o ratnim zločinima u Bosni i Hercegovini (jul 1997)

Bibliografija

Društvo arhitekata Mostar, 1992, *Mostar '92: Urbicid*, ur. I. Ribarević-Nikolić, Z. Jurić (Mostar: Društvo arhitekata Mostar; HVO općine Mostar), ilustracije br. 25 i 26 [fotografije spoljašnjosti i unutrašnjosti koje prikazuju oštećenja]

Omerdić, Muharem, 1999, *Prilozi izučavanju genocida nad Bošnjacima (1992.-1995.)*, (Sarajevo: El-Kalem): str. 96

Izveštaji sredstava javnog informisanja

Uništavanje kulturne baštine u Bosni i Hercegovini, 1992-1996.**Opis objekta**

Ime objekta	Ćose Jahja-hodžina džamija Hadži Jahjina džamija		
Ime ulice	Trg Musala		
Oblast	Mostar	Namena objekta	verski objekat
Naselje	Musala		
Mesto	Mostar	Vrsta objekta	džamija
GPS koordinate	N 43° 20 46 E 17° 48 14	Lokacija objekta	grad
Period izgradnje	XVII/XX vek (1620, renovirana 1935)	Stanje objekta	teško oštećen
Istorijski period	otomanski	Obližnji objekti	lakše oštećeni
Zvanični status	zaštićeni spomenik		

Stanje objekta**Oštećenje**

Minaret je udarom projektila odrubljen blizu visine krova; na krovu i kubetu više rupa od projektila. Unutrašnjost oštećena.

Vidi fotografiju i dojavu dole.

Fotografija dobijena od Društva arhitekata Mostara (1992) – Ćose Jahja džamija.

Izvor informacija

András Riedlmayer (jun 2001) na osnovu posete licu mesta i fotografija dobijenih od Zavoda za zaštitu spomenika i drugih izvora.

Dojave građana**Prva dojava**

Ćose Jahja-hodžina džamija Š...Ć: stepen oštećenja 5: minaret je odrubljen u visini krova i propao je kroz trem; kube je probijeno udarima dva minobacača.

Druga dojava

Jahjinu džamiju u Mostaru granatirale su srpske snage u maju 1992. godine, usled čega je pretrpela velika oštećenja.

[Izveštaj dr Kaisera i fotografa Saveta Evrope Jeana-Claudea Hatterera s odlaska u Mostar radi utvrđivanje činjenica, decembar 1992]

Uništavanje kulturne baštine u Bosni i Hercegovini, 1992-1996.

Ime prvog građanina

Dr Colin Kaiser, specijalni izveštač Saveta Evrope (*The Destruction by war of the cultural heritage in Croatia and Bosnia-Herzegovina – Information Report*, CoE Parliamentary Assembly Doc. 6756 – 2. februar 1993).

Ime drugog građanina

Državna komisija za prikupljanje činjenica o ratnim zločinima u Bosni i Hercegovini (jul 1997)

Bibliografija

Društvo arhitekata Mostar, 1992, *Mostar '92: Urbicid*, ur. I. Ribarević-Nikolić, Z. Jurić (Mostar: Društvo arhitekata Mostar; HVO općine Mostar), ilustracija br. 28 [fotografija spoljašnjosti koja prikazuje oštećenja]

Omerdić, Muharem, 1999, *Prilozi izučavanju genocida nad Bošnjacima (1992.-1995.)*, (Sarajevo: El-Kalem): str. 97

Izveštaji sredstava javnog informisanja

Uništavanje kulturne baštine u Bosni i Hercegovini, 1992-1996.

Opis objekta

Ime objekta Tabačića džamija
 Hadži-Kurtova džamija

Ime ulice

Oblast Mostar

Naselje Priječka čaršija

Mesto Mostar

GPS koordinate N 43° 20 45 E 17° 47 23

Period izgradnje XVI vek (pre 1600)

Istorijski period otomanski

Zvanični status zaštićeni spomenik

Namena objekta verski objekat

Vrsta objekta džamija

Lokacija objekta istorijsko gradsko
jezgro

Stanje objekta teško oštećen

Obližnji objekti teško oštećeni

Stanje objekta**Oštećenje**

Minaret je probijen višestrukim udarima projektila, a šerefa je delimično uništena, krov je probijen višestrukim udarima projektila, unutrašnjost je oštećena požarom.

(vidi fotografije i dojave dole)

Izvor informacija

András Riedlmayer (jun 2001) na osnovu posete licu mesta i fotografija dobijenih od Zavoda za zaštitu spomenika i drugih izvora.

Fotografija dobijena od Društva arhitekata Mostara (1992) – oštećenje krova i minareta Tabačića džamije.

Dojave građana**Prva dojava**

Hadži-Kurtova džamija (Tabačića džamija, u

Predratna fotografija: Mato Njavro, *Mostar i okolina* (1988)

Druga dojava

Tabačića džamiju u Mostaru granatirale su

Uništavanje kulturne baštine u Bosni i Hercegovini, 1992-1996.

istorijskom centru) (pre 1600); stepen oštećenja 4: krov je probijen višestrukim udarima, parapet šerefje je delimično uništen, a toranj je probijen...

srpske snage 6. maja 1992. godine čime su oštećeni minaret i unutrašnjost.

[Izveštaj dr Kaisera i fotografa Saveta Evrope Jeana-Claudea Hatterera s odlaska u Mostar radi utvrđivanje činjenica, decembar 1992]

Ime prvog građanina

Dr Colin Kaiser, specijalni izveštač Saveta Evrope (*The Destruction by war of the cultural heritage in Croatia and Bosnia-Herzegovina – Information Report*, CoE Parliamentary Assembly Doc. 6756 – 2. februar 1993).

Ime drugog građanina

Državna komisija za prikupljanje činjenica o ratnim zločinima u Bosni i Hercegovini (jul 1997)

Bibliografija

Društvo arhitekata Mostar, 1992, *Mostar '92: Urbicid*, ur. I. Ribarević-Nikolić, Z. Jurić (Mostar: Društvo arhitekata Mostar; HVO općine Mostar), ilustracija br. 27 [fotografija koja prikazuje oštećenja krova i minareta]

Njavro, Mato, 1988, *Mostar i okolina: povijest, kultura, umjetnost, prirodne znamenitosti, turizam* (Zagreb: Privredni vjesnik), str. 23 [predratna fotografija]

Omerdić, Muharem, 1999, *Prilozi izučavanju genocida nad Bošnjacima (1992.-1995.)*, (Sarajevo: El-Kalem): str. 97 [opis oštećenja]

Izveštaji sredstava javnog informisanja

Uništavanje kulturne baštine u Bosni i Hercegovini, 1992-1996.**Opis objekta****Ime objekta** Stari most**Ime ulice****Oblast** Mostar**Naselje** Stari grad**Mesto** Mostar**GPS koordinate** N 43° 20 45 E 17° 47 23**Period izgradnje** XVI vek (1566)**Istorijski period** otomanski**Zvanični status** zaštićeni spomenik**Namena objekta** javni objekat**Vrsta objekta** most**Lokacija objekta** istorijsko gradsko jezgro**Stanje objekta** lakše oštećen**Obližnji objekti** teško oštećeni**Stanje objekta****Oštećenje**

Parapet Starog mosta od istorijskog značaja pogođen je projektilima i na dva mesta oštećen. Sama konstrukcija mosta nije pretrpela vidljiva oštećenja ali je moguće da je oslabljena stalnim bombardovanjem.

Srednjovekovne kule na oba kraja mosta pretrpele su više udara projektila. Kula Tara na levoj (istočnoj) obali zapaljena je zapaljivim projektilima i izgorela je. Kula Halebinovka (Ćelovina) i kula Čardak na desnoj (zapadnoj) obali takođe su više puta pogođene projektilima, kapija i drugi objekti su izgoreli, drevne kamene strukture su izrešetane eksplozijama projektila.

(vidi fotografije i dojavu dole)

Izvor informacija

András Riedlmayer (jun 2001) na osnovu posete licu mesta i fotografija dobijenih od Zavoda za zaštitu spomenika i drugih izvora.

Fotografija dobijena od Društva arhitekata Mostara (1992) – oštećenje parapeta mosta i kule Tara na istočnoj obali.

Fotografija dobijena od Društva arhitekata Mostara (1992) – oštećenje kule Halebinovke i kapije Čardak na zapadnoj obali.

Predratna fotografija dobijena od Fondacije za kulturu Aga Khan (1981) – most i kula

Uništavanje kulturne baštine u Bosni i Hercegovini, 1992-1996.

Halebinovka na zapadnoj obali.

Dojave građana**Prva dojava**

Stari most (1566): parapet je pogođen na dva različita mesta; šteta je površinska, ali postoji bojazan da su nebrojene detonacije u istorijskom centru oslabile konstrukciju mosta.

Druga dojava

Delimično je sproveden projekat zaštite: preko mosta je postavljena skela s drvenim zaklonom čija je svrha da projektili eksplodiraju pre nego što dopru do površine mosta (na kojoj bi takva eksplozija prouzrokovala veću štetu) i da se pešački saobraćaj i površina mosta zaštite od gelera; međutim, nisu dodati vertikalni drveni i gumeni zakloni na južnoj strani čiji je cilj da se izazove detonacija dalje od centra mosta čija je konstrukcija slabija. [...]

Kule na oba kraja mosta: (1) kula Tara (1566) na levoj obali: nekoliko oštećenja, gornji spratovi su izgoreli iznutra; (2) kula Čelovina (1566, u nekim izvorima pominje se XVIII vek) na desnoj obali: pretrpela je oko dvanaest udara projektila koji su prouzrokovali oštećenja konstrukcije, ali nisu ugrozili stabilnost kule, velika oštećenja na jugoistočnom uglu mogla bi ozbiljno da ugroze konstrukciju objekta; (3) kula Čardak na desnoj obali (u jednom izvoru pogrešno navedeno da je uništena): prostorija na vrhu kapije je izgorela /dalji tekst nedostaje/

Ime prvog građanina

Dr Colin Kaiser, specijalni izveštač Saveta Evrope (*The Destruction by war of the cultural heritage in Croatia and Bosnia-Herzegovina – Information Report*, CoE Parliamentary Assembly Doc. 6756 – 2. februar 1993).

Ime drugog građanina**Bibliografija**

Društvo arhitekata Mostar, 1992, *Mostar '92: Urbicid*, ur. I. Ribarević-Nikolić, Z. Jurić (Mostar: Društvo arhitekata Mostar; HVO općine Mostar), ilustracije br. 1-5

Uništavanje kulturne baštine u Bosni i Hercegovini, 1992-1996.

Izveštaji sredstava javnog informisanja

Uništavanje kulturne baštine u Bosni i Hercegovini, 1992-1996.

Opis objekta

Ime objekta	Vakufski dvor (danas PE "Prostor")		
Ime ulice	ul. Braće Fejića		
Oblast	Mostar	Namena objekta	javni objekat
Naselje	centralna zona grada		
Mesto	Mostar	Vrsta objekta	arhiva i biblioteka
GPS koordinate	N 43° 20 45 E 17° 47 23	Lokacija objekta	grad
Period izgradnje	XIX vek (1894)	Stanje objekta	teško oštećen
Istorijski period	austrougarski	Obližnji objekti	teško oštećeni
Zvanični status			

Stanje objekta**Oštećenje**

Prostorije PE "Prostor" koje je rukovalo obnavljanjem arhitektonskih spomenika u Hercegovini i evidentiralo ga, i koje je posedovalo obimnu arhitektonsku arhivu i biblioteku u kojima je bilo dokumentovano nasleđe tog regiona, potpuno su izgorele početkom juna 1992. godine. Unutrašnjost je opustošena požarom, u prostorijama gde su se nekad nalazile biblioteka i arhiva preduzeća "Prostor" sada u neredu stoje nagoreli ormari za čuvanje dokumenata i hrpe pepela.

Prema dojadi, uništavanje arhive u junu 1992. godine očito je bilo vandalski čin srpskih vojnika.

(vidi fotografije i dojavu dole)

Izvor informacija

András Riedlmayer (jun 2001) na osnovu posete licu mesta i fotografija dobijenih od Zavoda za zaštitu spomenika i drugih izvora.

Fotografija dobijena od Društva arhitekata Mostara (1992) – izgorele prostorije JP "Prostor" – obrati pažnju na ormare za čuvanje dokumenata.

Fotografija dobijena od Društva arhitekata Mostara (1992) – izgorele prostorije JP "Prostor".

Uništavanje kulturne baštine u Bosni i Hercegovini, 1992-1996.**Dojave građana****Prva dojava**

Vakufski dvor (gde se prvobitno nalazio sud, ali se koristio kao kancelarijski prostor) (1894): stepen oštećenja 5: krov je uništen, a zgrada izgorela (u prvoj polovini juna [1992]), što je, po svemu sudeći, bio vandalski čin srpskih vojnika; kamena fasada i dekorativni elementi od terakote pretrpeli su izuzetno teška oštećenja; veoma je opasno ulaziti u zgradu, kao i na severni balkon; treba onemogućiti pristup objektu i preusmeriti pešački saobraćaj; uništena je sva dokumentacija o arhitektonskom nasleđu Hercegovine i arhitektonska biblioteka. Drugi objekti s južne i severne strane su izgoreli.

[Izveštaj na osnovu odlaska izveštača na lice mesta u decembru 1992]

Druga dojava**Ime prvog građanina**

Dr Colin Kaiser, specijalni izveštač Saveta Evrope (*The Destruction by war of the cultural heritage in Croatia and Bosnia-Herzegovina – Information Report*, CoE Parliamentary Assembly Doc. 6756 – 2. februar 1993).

Ime drugog građanina**Bibliografija**

Društvo arhitekata Mostar, 1992, *Mostar '92: Urbicid*, ur. I. Ribarević-Nikolić, Z. Jurić (Mostar: Društvo arhitekata Mostar; HVO općine Mostar), ilustracije br. 58 i 107

Izveštaji sredstava javnog informisanja

Uništavanje kulturne baštine u Bosni i Hercegovini, 1992-1996.**Opis objekta****Ime objekta** Arhiv Hercegovine**Ime ulice****Oblast** Mostar**Namena objekta** javni objekat**Naselje** Mejdan**Mesto** Mostar**Vrsta objekta** istorijski arhiv**GPS koordinate** N 43° 20 45 E 17° 47 23**Lokacija objekta** grad**Period izgradnje** XIX vek (1884)**Stanje objekta** lakše oštećen**Istorijski period** austrougarski**Obližnji objekti** lakše oštećeni**Zvanični status****Stanje objekta****Oštećenje**

Krov i zidovi objekta oštećeni su višestrukim udarima projektila, zbog čega se srušio deo fasade koji gleda na ulicu, na zapadnoj strani objekta. Građa iz arhive je evakuisana u podrum i oštećena jer je bila izložena vremenskim uslovima zbog rupa na zidovima i zato što su svi prozori izbijeni ili polomljeni.

(vidi fotografiju i dojavu dole)

Izvor informacija

András Riedlmayer (jun 2001) na osnovu posete licu mesta i fotografija dobijenih od Zavoda za zaštitu spomenika i drugih izvora.

Fotografija dobijena od Društva arhitekata Mostara (1992) – rupa na fasadi Arhiva Hercegovine prouzrokovana udarom granate.

Dojave građana**Prva dojava****Druga dojava**

Uništavanje kulturne baštine u Bosni i Hercegovini, 1992-1996.

Zgrada Arhiva Hercegovine (1884): stepen oštećenja 3: pogodeni su krov i zapadna fasada: u zgradi se čuva nešto turskih dokumenata, veći deo arhiva iz austrijskog perioda i administracija sve do kraja Drugog svetskog rata; građa se čuva se na "bezbednom", nije u kutijama već na policama u podrumu, ali su svi podrumski prozori polomljeni, te su dokumenti bili izloženi vlazi.

[Izveštaj na osnovu odlaska izveštača na lice mesta u decembru 1992]

Ime prvog građanina**Ime drugog građanina**

Dr Colin Kaiser, specijalni izveštač Saveta Evrope (*The Destruction by war of the cultural heritage in Croatia and Bosnia-Herzegovina – Information Report*, CoE Parliamentary Assembly Doc. 6756 – 2. februar 1993).

Bibliografija

Društvo arhitekata Mostar, 1992, *Mostar '92: Urbicid*, ur. I. Ribarević-Nikolić, Z. Jurić (Mostar: Društvo arhitekata Mostar; HVO općine Mostar), ilustracija br. 105 [fotografija oštećenja spoljašnjosti]

MacKenzie, George, 1995, *Archives of Bosnia and Herzegovina, Sarajevo and Mostar* /Arhive Bosne i Hercegovine, Sarajevo i Mostar/ (Pariz: UNESCO) Restricted Technical Report FMR/CII/PGI/95/103

Izveštaji sredstava javnog informisanja

Uništavanje kulturne baštine u Bosni i Hercegovini, 1992-1996.**Opis objekta**

Ime objekta	Čejvan-ćehajin mekteb (danas Muzej Hercegovine)		
Ime ulice	ul. Maršala Tita		
Oblast	Mostar	Namena objekta	javni objekat
Naselje	Stari grad		
Mesto	Mostar	Vrsta objekta	regionalni muzej i biblioteka
GPS koordinate	N 43° 20 45 E 17° 47 23	Lokacija objekta	istorijsko gradsko jezgro
Period izgradnje	XIX vek (1899)	Stanje objekta	lakše oštećen
Istorijski period	austrougarski	Obližnji objekti	lakše oštećeni
Zvanični status	zaštićeni spomenik		

Stanje objekta**Oštećenje**

Jugozapadni ugao zgrade muzeja uništen je projektilima iz velikokalibarskog naoružanja. Javljeno je da su oštećeni i pojedini eksponati, ali su čuvenu biblioteku retkih knjiga, istorijskih dokumenata i rukopisa spasili kustosi.

(vidi fotografije i dojavu dole)

Predratna fotografija: D. Derviškadić, *Mostar* (1982) – Muzej Hercegovine.

Izvor informacija

András Riedlmayer (jun 2001) na osnovu posete licu mesta i fotografija dobijenih od Zavoda za zaštitu spomenika i drugih izvora.

Fotografija dobijena od Društva arhitekata Mostara (1992) – Muzej Hercegovine, jugozapadni ugao je razoren.

Dojave građana**Prva dojava**

Škola za izučavanje Korana (trenutno zgrada

Druga dojava

Uništavanje kulturne baštine u Bosni i Hercegovini, 1992-1996.

Muzeja Hercegovine) (zgrada iz austrijskog perioda zidana u turskom stilu, 1899): gornja polovina zidova na jugozapadnom uglu je razorena; daljim pogocima bi konstrukcija ove dvospratnice mogla dodatno da se oslabi; u njoj se nalazila muzejska biblioteka, koja je spasena, i stalna muzejska postavka [...] koja je oštećena.

[Izveštaj na osnovu odlaska izveštača na lice mesta u decembru 1992]

Ime prvog građanina**Ime drugog građanina**

Dr Colin Kaiser, specijalni izveštač Saveta Evrope (*The Destruction by war of the cultural heritage in Croatia and Bosnia-Herzegovina – Information Report*, CoE Parliamentary Assembly Doc. 6756 – 2. februar 1993).

Bibliografija

Derviškić, Dževad (ur.), 1982, *Mostar* (Mostar: IKRO Prva književna komuna), str. 44, ilustracija br. 28 [predratna fotografija]

Društvo arhitekata Mostar, 1992, *Mostar '92: Urbicid*, ur. I. Ribarević-Nikolić, Z. Jurić (Mostar: Društvo arhitekata Mostar; HVO općine Mostar), ilustracija br. 62 [fotografija oštećenja spoljašnjosti]

Izveštaji sredstava javnog informisanja

Uništavanje kulturne baštine u Bosni i Hercegovini, 1992-1996.

Opis objekta**Ime objekta** Katolička župna crkva Presvetog srca Isusova**Ime ulice****Oblast** Mostar**Namena objekta** verski objekat**Naselje** Bijelo Polje**Mesto** Potoci**Vrsta objekta** katolička crkva**GPS koordinate** N 43° 50 11 E 18° 33 21**Lokacija objekta** prigradsko naselje**Period izgradnje** XX vek (1912)**Stanje objekta** teško oštećen**Istorijski period** austrougarski**Obliznji objekti** lakše oštećeni**Zvanični status****Stanje objekta****Oštećenje**

Crkva je izgorela, uništeni su ceo krov i vrh zvonika, unutrašnjost crkve je opustošena, bez ikakvog krovnog pokrivača. Statua sveca iznad ulaza u crkvu je razorena.

(vidi fotografije i dojavu dole)

Fotografija (1992) dobijena od Rimokatoličkog ordinarijata Mostara.

Izvor informacija

András Riedlmayer (jul 2002) na osnovu posete licu mesta, fotografija i informacija dobijenih od Rimokatoličkog ordinarijata i drugih izvora.

Fotografija (1992): Martin Sugarman, *God Be with You* – katolička crkva u Potocima: statua sveca iznad ulaza u crkvu.

Dojave građana**Prva dojava**

U aprilu 1992. godine župnu crkvu u Potocima su u

Druga dojava

Uništavanje kulturne baštine u Bosni i Hercegovini, 1992-1996.

više navrata granatirale srpske snage, a 3. maja 1992. je zapaljena i izgorela.

Ime prvog građanina

Don Luka Pavlović, generalni vikar Mostarsko-duvanjske katoličke biskupije (jul 2002), s kojim je razgovarao Andràs Riedlmayer.

Bibliografija

Društvo arhitekata Mostar, 1992, *Mostar '92: Urbicid*, ur. I. Ribarević-Nikolić, Z. Jurić (Mostar: Društvo arhitekata Mostar; HVO općine Mostar), ilustracija br. 40 [fotografija izgorele crkve]

Sugarman, Martin, 1993, *God be with you: War in Croatia and Bosnia-Herzegovina: Photographs* (Malibu: M. Sugarman), str. [48] [fotografija oštećenja spoljašnjosti]

Živković, Ilija (ur.), 1997, *Raspeta crkva u Bosni i Hercegovini: Uništavanje katoličkih sakralnih objekata u Bosni i Hercegovini (1991.-1996.)* (Banja Luka, Mostar, Sarajevo: Biskupska konferencija Bosne i Hercegovine; Zagreb: Hrvatski informativni centar): 189-90 [fotografije i opis oštećenja]

Ime drugog građanina**Izveštaji sredstava javnog informisanja**

Uništavanje kulturne baštine u Bosni i Hercegovini, 1992-1996.**Opis objekta**

Ime objekta Samostan školskih sestara u Potocima
Samostan franjevačkih sestara u Potocima

Ime ulice

Oblast	Mostar	Namena objekta	verski objekat
Naselje	Bijelo Polje		
Mesto	Potoci	Vrsta objekta	katolički samostan
GPS koordinate	N 43° 50 11 E 18° 33 21	Lokacija objekta	prigradsko naselje
Period izgradnje	XX vek (1909)	Stanje objekta	teško oštećen
Istorijski period	austrougarski	Obližnji objekti	
Zvanični status			

Stanje objekta**Oštećenje**

Samostan je potpuno izgoreo, krov je uništen, unutrašnjost opustošena.

Prema informacijama dobijenim od Rimokatoličkog ordinarijata Mostara, samostan su napale i zapalile srpske snage početkom maja 1992.godine.

Fotografija dobijena od Društva arhitekata Mostara (1992) – izgoreli samostan franjevačkih sestara u Potocima.

(vidi fotografije i dojavu dole)

Predratna fotografija, snimio Ćiril Ćiro Raič (1980-ih) – samostan franjevačkih sestara u Potocima.

Izvor informacija

András Riedlmayer (jul 2002) na osnovu posete licu mesta, fotografija i informacija dobijenih od Rimokatoličkog ordinarijata i drugih izvora.

Fotografija dobijena od Rimokatoličkog ordinarijata Mostara (1992) – spaljeni samostan franjevačkih sestara u Potocima.

Dojave građana

Uništavanje kulturne baštine u Bosni i Hercegovini, 1992-1996.

Prva dojava

(podaci navedeni gore, u okviru opisa oštećenja)

Druga dojava

Ime prvog građanina

Don Luka Pavlović, generalni vikar Mostarsko-duvanjske katoličke biskupije (jul 2002), s kojim je razgovarao Andràs Riedlmayer.

Bibliografija

Društvo arhitekata Mostar, 1992, *Mostar '92: Urbicid*, ur. I. Ribarević-Nikolić, Z. Jurić (Mostar: Društvo arhitekata Mostar; HVO općine Mostar), ilustracija br. 41 [fotografija spoljašnjosti koja prikazuje oštećenja]

Raič, Ćiril, 1998, *Ćiril Ćiro Rajič i Hercegovina: 45 godina fotografije* (Mostar: Hercegovačko-neretvanska županija): str. 236 [predratna fotografija]

Živković, Ilija (ur.), 1997, *Raspeta crkva u Bosni i Hercegovini: Uništavanje katoličkih sakralnih objekata u Bosni i Hercegovini (1991.-1996.)* (Banja Luka, Mostar, Sarajevo: Biskupska konferencija Bosne i Hercegovine; Zagreb: Hrvatski informativni centar): 192-93 [fotografije i opis oštećenja]

Izveštaji sredstava javnog informisanja

Ime drugog građanina

Uništavanje kulturne baštine u Bosni i Hercegovini, 1992-1996.**Opis objekta**

Ime objekta	Filijalna crkva sv. Mateja apostola i evangelista u naselju Orlac		
Ime ulice			
Oblast	Mostar	Namena objekta	verski objekat
Naselje			
Mesto	Orlac	Vrsta objekta	katolička crkva
GPS koordinate	N 43° 22 11 E 17° 48 29	Lokacija objekta	prigradsko naselje
Period izgradnje	XX vek	Stanje objekta	teško oštećen
Istorijski period	moderni	Obližnji objekti	
Zvanični status			

Stanje objekta**Oštećenje**

Krov se sasvim urušio, zvonik crkve je oštećen višestrukim udarima projektila, unutrašnjost bez krovnog pokrivača, puna šuta.

(vidi fotografije i dojavu dole)

Fotografija dobijena od Rimokatoličkog ordinarijata Mostara (1992) – snimak spoljašnjosti katoličke crkve u Orlacu

Fotografija dobijena od Društva arhitekata Mostara (1992) – snimak unutrašnjosti oštećene katoličke crkve u Orlacu.

Izvor informacija

András Riedlmayer (jul 2002) na osnovu posete licu mesta, fotografija i informacija dobijenih od Rimokatoličkog ordinarijata i drugih izvora.

Dojave građana**Prva dojava**

Srpske snage su u aprilu i maju 1992. godine,

Druga dojava

Uništavanje kulturne baštine u Bosni i Hercegovini, 1992-1996.

počev od 3. aprila 1992, neprestano granatirale katoličku crkvu u mostarskom predgrađu Orlac. Usled oštećenja koja je tada pretrpela proglašena je potpuno neupotrebljivom.

Ime prvog građanina

Don Luka Pavlović, generalni vikar Mostarsko-duvanjske katoličke biskupije (jul 2002), s kojim je razgovarao Andràs Riedlmayer.

Bibliografija

Društvo arhitekata Mostar, 1992, *Mostar '92: Urbicid*, ur. I. Ribarević-Nikolić, Z. Jurić (Mostar: Društvo arhitekata Mostar; HVO općine Mostar), ilustracija br. 42 [fotografija spoljašnjosti koja prikazuje oštećenja]

Živković, Ilija (ur.), 1997, *Raspeta crkva u Bosni i Hercegovini: Uništavanje katoličkih sakralnih objekata u Bosni i Hercegovini (1991.-1996.)* (Banja Luka, Mostar, Sarajevo: Biskupska konferencija Bosne i Hercegovine; Zagreb: Hrvatski informativni centar): 188 [fotografije i opis oštećenja]

Ime drugog građanina**Izveštaji sredstava javnog informisanja**

[78.] **A.2.2 Članak:** András Riedlmayer, “From the Ashes: The Past and Future of Bosnia's Cultural heritage” /Iz pepela: Prošlost i budućnost kulturnog nasleđa Bosne/, *Islam and Bosnia: Conflict Resolution and Foreign Policy in Multi-Ethnic States* /Islam i Bosna: Rešenje sukoba i inostrana politika u višenacionalnim državama/, ur. Maya Shatzmiller (Montreal: McGill-Queens University Press, 2002), str. 98-135

**Iz pepela:
prošlost i budućnost
kulturnog nasleđa Bosne**

ANDRÁS RIEDLMAYER

Pre nepunih deset godina, u martu 1992, narod u Bosni, drevnoj državici u srcu Evrope, glasao je za nezavisnost. Na opštem referendumu, na kojem je učestvovalo više od 63,4 odsto glasača, oni su se gotovo jednoglasno opredelili za nezavisnu, demokratsku i pluralističku Bosnu. Dok je bosanska Skupština zasedala u glavnom gradu Sarajevu, više od 100.000 stanovnika - muslimana, hrišćana i drugih - okupilo se pred zgradom Skupštine noseći transparente i vičući uglas: "Mi smo za mir!"

Povike za mir ugušili su pucnji kad su srpski nacionalisti, prikriveni na gornjim spratovima hotela Holiday Inn s druge strane ulice, otvorili vatru na gomilu i ubili i ranili desetine ljudi koji su trčali pokušavajući da nađu zaklon.

Datum je bio 6. april 1992. godine. U danima i mesecima koji su usledili, Jugoslovenska narodna armija, predvođena Srbima, sistematski je granatirala Sarajevo sa unapred pripremljenih položaja na planinama oko grada. Snajperisti s teleskopskim nišanima gađali su civile koji su trčali ulicama grada u potrazi za hranom, vodom i zaklonom.¹

Tako je počeo napad na Bosnu i Hercegovinu. Od samog početka odlikovale su ga dve karakteristike koje su imale vrlo malo veze sa vojnim ciljevima:

- Masovno proterivanje civila izgnanih iz svojih domova, opljačkanih, silovanih i ubijanih zato što pripadaju "pogrešnoj" naciji i veri, i
- Smišljeno uzimanje na metu i razaranje kulturnih, verskih i istorijskih spomenika koje su vršili nacionalistički ekstremisti.

Njihovi ciljevi uključivali su: Nacionalnu biblioteku u Sarajevu, Regionalni arhiv u Mostaru, lokalne i zemaljske muzeje, Muzičku akademiju, Nacionalnu galeriju, cele istorijske lokalitete, muslimanska i jevrejska groblja i, pre svega, bogomolje etničkih i verskih grupa odabranih za metu onoga što se eufemistički nazivalo "etničkim čišćenjem".

Tri i po godine rata i "etničkog čišćenja" u Bosni, koliko je međunarodna zajednica dozvolila da prođe bez pokušaja da ih zaustavi, pretvorilo je u izbeglice više od polovine od četiri miliona stanovnika ove zemlje, i koštalo je živote 200.000 muškaraca, žena i dece. Gubici koje je pretrpela kulturna baština bili su podjednako stravični. Više od hiljadu bosanskih džamija, stotine katoličkih crkava i desetine pravoslavnih crkava, manastira, privatnih i javnih biblioteka, arhiva i muzeja uništeno je granatiranjem, spaljivanjem i dizanjem u vazduh dinamitom, a u brojnim slučajevima nacionalistički ekstremisti su uklonili i same ruševine ne bi li dovršili kulturno i versko "čišćenje" zemlje koju su osvojili.²

Tabela 1

Uništavanje islamskih verskih objekata u Bosni 1992-1995.

Iz pepela: Bosansko kulturno nasleđe

<i>Vrsta objekta</i>	<i>Ukupan broj pre rata</i>	<i>Ukupan broj uništenih ili oštećenih</i>	<i>Procenat uništenih ili oštećenih</i>
Džamije	1.149	927	80,68
Mesdžidi	557	259	46,50
Ukupno džamija	1.706	1.186	69,52
Mektebi	954	87	9,12
Tekije	15	9	60,00
Turbeta	90	44	48,89
Vakufi	1.425	554	38,88

Na osnovu podataka Zavoda za zaštitu kulturno-historijskog i prirodnog naslijeđa Bosne i Hercegovine. *Izveštaj o devastaciji kulturnog, historijskog i prirodnog naslijeđa Republike/Federacije Bosne i Hercegovine od 5. aprila 1992. do 5. septembra 1995.* (Sarajevo, 1995), dopunjeno informacijom iz baze podataka Državne komisije za prikupljanje činjenica o ratnim zločinima na području Republike Bosne i Hercegovine, Islamske zajednice Bosne i Hercegovine i drugih izvora.

Tabela 2

Uništavanje islamskih verskih objekata u Bosni 1992-1995.

<i>Vrsta objekta</i>	<i>Ukupan broj pre rata</i>	<i>Broj koji su uništili ili oštetili srpski ekstremisti</i>		<i>Broj koji su uništili ili oštetili hrvatski ekstremisti</i>	
		<i>oštećeno/ uništeno</i>	<i>ukupno</i>	<i>oštećeno/ uništeno</i>	<i>ukupno</i>
Džamije	1.149	540/249	789	80/58	138
Mesdžidi	557	175/21	196	43/20	63
Ukupno džamija	1.706	715/270	985	123/78	201
Mektebi	954	55/14	69	14/4	18
Tekije	15	3/4	7	1/1	2
Turbeta	90	34/6	40	3/1	4
Vakufi	1.425	345/125	470	60/24	84

Premda nam je rečeno da su ta razaranja podstakle “drevne mržnje”, to nije istina. Istorija koja je uništena, građevine, knjige i istorijski dokumenti, sve to rečito govori o vekovima pluralizma i trpeljivosti u Bosni. Isključivi nacionalisti su pokušali da izbrišu upravo to svedočanstvo o uspešno deljenoj prošlosti.

Bosna je od srednjeg veka bila složeno društvo sa više lica, u kojoj su se kulturni i verski uticaji sa Istoka i Zapada sretali i delovali kako jedan na drugi, tako i na bogatu lokalnu tradiciju.

U srednjovekovnoj Evropi Bosansko Kraljevstvo bilo je jedino mesto gde je postojala ne jedna već tri crkve, jedna uz drugu: katolička, pravoslavna i šizmatična bosanska crkva. Mada su srednjovekovni bosanski vladari pozivali vođe sve tri crkve da svojim potpisima overe državne ukaze, država nije favorizovala nijednu crkvu. Verska trpeljivost, ili možda nešto što bismo mogli nazvati relativnom odvojenošću od crkvenih poslova, bila je karakteristična za Bosnu tokom najvećeg dela srednjeg veka. Posledica toga bila je da se nijedna od te tri crkve nije mogla oslanjati na postojano i isključivo pokroviteljstvo bilo vladajuće dinastije bilo plemstva. Tako su sve tri crkve ostale organizaciono slabe, a njihovo sveštenstvo u najvećoj meri neobrazovano (ti faktori su kasnije doprineli odluci većeg dela bosanskog stanovništva da se odrekne hrišćanstva u korist islama). Zbog bednih subvencija, crkve u srednjovekovnoj Bosni nisu bile u položaju da grade velike katedrale ni impresivna manastirska zdanja.

(fotografija stećaka)

András Riedlmayer

/Tekst ispod fotografije/ Srednjovekovni nadgrobni kamenovi (stećci) kod Radimlje, nedaleko od Stoca u Hercegovini. Fotografija: András Riedlmayer

S druge strane, bosanski kraljevi i moćna lokalna vlastela podigli su ništa manje nego 300 zamkova kako bi štitili svoje planinske posede i bogatili se prihodima od trgovačkih karavana i plemenitih metala koji su se vadili po bosanskim rudnicima. Međutim, osim nekoliko dragocenih rukopisa i umetničkih predmeta, malo je toga ostalo od bogate materijalne kulture srednjeg veka. Preživeli su relativno brojni primerci specifično bosanske umetničke forme, stećci, veliki srednjovekovni nadgrobni kamenovi, neki u obliku čvrstih kamenih sarkofaga, a drugi vertikalno postavljeni. Mnogi stećci prekrasno su dekorisani uklesanim likovima i geometrijskim figurama, a neretko su grupisani na spektakularnim lokacijama odakle se pruža pogled na okolinu.³

(fotografija nišana)

/Tekst ispod fotografije/ Tradicionalni nadgrobni kamenovi bosanskih Muslimana kod Jakira, nedaleko od Glamoča u zapadnoj Bosni. Veliki nadgrobni kamen u sredini obeležava grob Omer-age Bašića, lokalnog velikaša iz osamnaestog veka. Fotografija: András Riedlmayer

Islam je stigao u Bosnu pre više od 500 godina, kada su vojske otomanskih sultana preplavile Balkan i zaputile se ka Mađarskoj. Izgledalo je da se njihovo napredovanje ne može zaustaviti i mnogi su u to doba osećali da njime upravlja božja ruka. U celoj Evropi to je bilo vreme verskog previranja, a propovednici posvuda, među njima i Martin Luter, videli su u dolasku Turaka znak božanskog providenja. U Bosni, brojni ljudi svih društvenih slojeva i verskih opredeljenja - više od polovine stanovništva do XVIII veka - prihvatilo je pobedničku veru islamskih osvajača. Oblikovala se specifična kultura bosanskih muslimana sa sopstvenom arhitekturom, književnošću, društvenim običajima i folklorom.⁴

Premda su preobraćenici na islam pretežno bili i ostali siromašni zemljoradnici, mnogobrojni Bosanci su se uzdigli iznad svog statusa i pridružili se redovima otomanske vladajuće elite kao vojnici, državnici, šerijatski pravnici i naučnici. Među najčuvenije od tih bosanskih preobraćenika spada Mehmed-paša Sokolović (1505-1579), koji je služio kao veliki vezir (premijer) kod tri otomanska sultana, od kojih je jedan bio najveći vladar tog doba, Sulejman Veličanstveni.

Mehmed-paša je upravljao carstvom koje se protezalo na tri kontinenta, od Jemena do Alžira i od Bagdada do kapija Beča, i oženio se princezom Ismihanom, unukom sultana Sulejmana. Osim uspeha koje je postigao kao vojnik i državnik, Mehmed-paša je bio i velikodušan pokrovitelj arhitektonskih dela. Među njegove brojne zadužbine spadaju dve velike džamije u Istanbulu, prestonici carstva, koje je projektovao dvorski neimar Sinan, i čuvena ćuprija na Drini, koju je naručio kao dobročinstvo svom rodnom gradu Višegradu.

Zauzvrat, otomanski sultani i njihovi lokalni guverneri takođe su ukrašavali bosanske gradove veličanstvenim džamijama i osnivali su zadužbine za izgradnju i održavanje biblioteka, škola, narodnih kuhinja i drugih verskih institucija oko kojih su rasle tržnice, gradske četvrti, pa i celi novi gradovi.⁵

U te nove otomanske gradove u Bosni spadaju Sarajevo, Banja Luka i Mostar. Smešteni na strateškim prelazima preko reka i raskršćima trgovačkih puteva, prerasli su u kulturne i trgovačke centre zahvaljujući novoizgrađenim mostovima, bazarima, hanovima za trgovce i putnike, kao i drugim institucijama od opšte koristi.

Istorija se ovde odražava u građevinama; u gradovima su muslimani, hrišćani i Jevreji živeli, radili i molili se jedni pored drugih. U centru stare sarajevske čaršije stoji Gazi Husrev-begova džamija, čije je temelje 1531. godine udario prvi bosanski valija (guverner) poreklom od lokalnih Muslimana. U vidokrugu te velike džamije stoji stara pravoslavna crkva, sagrađena u isto doba (pre 1539) kako bi privukla trgovce te veroispovesti u novosagrađene gradske bazare.⁶ Drugi otomanski valija, Sijavuš-paša, osnovao je 1580-1581. jednu islamsku versku zadužbinu (vakuf) kako bi podigao veliki han za siromašne pripadnike sarajevske jevrejske zajednice i dao dozvolu za izgradnju prve gradske sinagoge tik do hana.⁷ Nešto zapadnije nalazi se sarajevska katolička katedrala, sagrađena 1889. godine na mestu jedne starije crkve u delu starog grada koji je u otomanska vremena bio poznat pod nazivom Latinluk, to jest latinska (katolička) četvrt.⁸ Džamija, sinagoga i pravoslavna i katolička crkva nalaze se nedaleko jedna od druge, u centru grada, unutar prostora manjeg od pola kvadratnog kilometra.

Južno od Sarajeva leži grad Mostar, koji svoje ime ("čuvar mosta") i prosperitet duguje gracioznom otomanskom mostu koji povezuje obale reke Neretve. Kada su krajem XV veka Turci osvojili to područje, Mostar je bio skromno naselje od dvadesetak domaćinstava okupljenih oko srednjovekovne kule koja je čuvala nesiguran most od dasaka koji je visio na lancima. Kada je 1552. godine administrativni centar Hercegovine preseljen u Mostar, otomanske valije, od kojih su većina bili bosanski Muslimani, kao i druge istaknute lokalne muslimanske porodice osnovale su verske zadužbine koje su izgradile više od desetina džamija, kao i škole, pijace i hanove, oko kojih su se razvile nove gradske četvrti. Kada se uz njih 1566. godine vinuo kameni luk turskog mosta, to je gradu podarilo obeležje koje ga je definisalo. Do kraja XVI veka Mostar je izrastao u treći po veličini grad u Bosni, živahan centar trgovine i kulture. Na vrhuncu prosperiteta, krajem XVII veka, grad je imao 30 džamija i sedam medresa; zanatlije u gradskim bazarima bili su organizovani u trideset različitih esnafa, prema prirodi posla. Kao i u Sarajevu, pogled na Mostar takođe govori o dugoj istoriji zajedničkog javnog života, gde se islamski minaret, katolički toranj i zvonik pravoslavne saborne crkve uzdižu iznad istog horizonta.⁹

Raspored arhitekture je nameran, smišljen, politički čin. Ljudi koji ne mogu da izdrže pogled jedni na druge neće zidati kuće i najznačajnije spomenike svog verskog i zajedničkog življenja u senkama spomenika koje su podigli drugi. Oni koji su naručili te zgrade i umetnička dela, kao i oni koji su ih pravili, predstavljali su raznolike verske tradicije i umetničke uticaje. Spomenici, rukopisi i umetnička dela koji su nastali kao posledica svega ovoga predstavljaju stepen do kog su se kulture u Bosni preobražavale i delovale jedna na drugu.

Tako brojne džamije u Bosni, među njima i jedna koju je u XVI veku podigla porodica Predojevića u selu Plana, nedaleko od Mostara, imaju izgled srednjovekovnih crkava, s minaretima koji podsećaju na rustične romaničke crkvene tornjeve. Još jedan primer ukrštanja kulturnih uticaja vidimo u veličanstvenoj mantiji iz XVI veka, katoličkoj liturgijskoj haljini koja se čuva u riznici jednog manastira bosanskih franjevac. Mantija je satkana od svilenog brokata koji se odmah prepoznaje kao raskošna tkanina skrojena po otomanskom dvorskom kroju. Jedan rukopis crkvenoslovenskog jevanđelja, nastao u pisarnici nekog pravoslavnog manastira početkom XVII veka, sadrži ćirilčki tekst Biblije uokviren iluminacijskim trakama koje su van sumnje turske i islamske po nadahnuću. Iluminator tog rukopisa, po svoj prilici neki hrišćanski monah, bio je upoznat sa islamskim knjigama i imao je pristup do njih, jer su mu one poslužile kao uzor.

András Riedlmayer

/Tekst ispod fotografije/ Konture Mostara pre rata, vide se sahat-kula, koju je u XVII veku darivala jedna muslimanska dobrotvorka, zatim minaret (iz XVIII veka), srpska saborna crkva (iz XIX veka) na litici koja se nadvija nad starim gradom. Fotografija: Dokumentacioni centar, Program Aga-Khan, Fine Arts Library, Harvard University.

/fotografija džamije u Plani/

/Tekst ispod fotografije/ Džamija Hasan-paše Predojevića (XVI vek) u Plani, nedaleko od Bileće, u Hercegovini. Fotografija: Dokumentacioni centar, Program Aga-Khan, Fine Arts Library, Harvard University.

Naposletku, imamo primer dve crkvice u selu Ljubinju, u Hercegovini, od kojih je jedna katolička, a druga pravoslavna, ali obe izgledaju skoro potpuno isto. Moglo bi se reći da njihova naizgled neprirodna sličnost potiče od činjenice da je na tom području verovatno bio jedan jedini majstor klesar, koji je po svoj prilici znao samo jedan način na koji se grade crkve. Međutim, mnogo je značajnija činjenica da su te dve crkve stotinu i više godina stajale jedna nadomak druge u istom malom naselju i da to očigledno nije smetalo ni pravoslavnim ni katoličkim parohijanima.

/fotografija mantije/

/Tekst ispod fotografije/ Katolička liturgijska mantija satkana od turskog svilenog brokata, koja se čuva u riznici Zaostroga, manastira bosanskih franjevaca. Prema legendi, mantija je skrojena od plašta koji je manastiru podario poslednji bosanski kralj Stjepan Tomašević (umro 1463), ali tkanina potiče najmanje stotinu godina posle njegove smrti. Fotografija: Dokumentacioni centar, Program Aga-Khan, Fine Arts Library, Harvard University

/fotografija stranice iz jevanđelja/

/Tekst ispod fotografije/ Rukopis crkvenoslovenskog jevanđelja s iluminacijama u islamskom stilu, nastao u pisarnici nekog pravoslavnog manastira početkom XVII veka. Fotografija: Dokumentacioni centar, Program Aga-Khan, Fine Arts Library, Harvard University.

/dve fotografije crkava/

/Tekst ispod fotografija/ Dve parohijske crkve, katolička (levo) i pravoslavna (desno), u selu Ljubinju, u Hercegovini. Fotografija: Dokumentacioni centar, Program Aga-Khan, Fine Arts Library, Harvard University.

Kod svih navedenih primera valja istaći činjenicu da se radi o predmetima napravljenim u verske svrhe, predmetima kod kojih simbolički sadržaj znači više nego da je reč o predmetima namenjenim svakodnevnoj upotrebi. A ipak, oni koji su te predmete naručivali, oni koji su ih izrađivali i oni koji su se njima koristili smišljeno su odlučili da prevaziđu verske i kulturne granice i očigledno takvu vrstu izbora nisu smatrali problematičnom.

Naravno, to što su različite vere i kulturne tradicije u Bosni uspele da postoje jedna pored druge i uzajamno se plodno prožimaju ne treba tumačiti kao pokazatelj da nisu postojale hijerarhije u statusu ili povremena trvenja i suparništvo između pojedinaca i grupa. Kao i u ostalim krajevima Evrope na početku modernog doba, i u otomanskoj Bosni je bilo korumpiranih zvaničnika, tiranskih zemljoposjednika, buntovnih seljaka, razbojnika, krvnih osveta i drugih izvora društvenog razdora. Međutim, sâm pluralizam uzimao se zdravo za

Iz pepela: Bosansko kulturno nasleđe

gotovo. Tokom dužeg perioda, Bosanci različitih verskih tradicija nalazili su načina da zajedno žive, rade i stvaraju.

Prema tome, "drevne mržnje" su najvećim delom novijeg datuma - ne neizbežni ishod istorije obeležene beskonačnim sukobima, već smišljenim stvaranjem esencijalističkih ideologija naših sopstvenih nemirnih vremena. Pre nego što je 1992. godine artiljerija bosanskih Srba smišljeno odabrala za cilj svojih granata Gazi Husrev-begovu džamiju u Sarajevu, ona je stajala nedimuta punu 461 godinu.

Otomanski vekovi u Bosni naglo su se okončali 1878. godine, kada su se evropske sile sastale na konferenciji u Berlinu i predale tu pokrajinu austrougarskoj upravi. Novi vladari spojili su bečki ukus za eklektično sa svojim naporima da modernizuju bosanske gradove. Podižući nove škole, muzeje i gradske institucije, pokušavali su da svoju novostečenu teritoriju uvedu u moderno doba. Građevine i obrisi gradova koji predstavljaju najtrajnije nasleđe četiri decenije habzburške uprave u Bosni i Hercegovini predstavljaju karakteristično bosansku mešavinu kulturnih uticaja.¹⁰

Među najlepše spomenike tog eklektičnog doba spada voljena sarajevska Vijećnica, mavarsko neoklasicističko zadnje podignuto na obali reke Miljacke u centru starog grada devedesetih godina XIX veka. Osim što je u Vijećnici bila smeštena opštinska uprava, u njoj je isto tako prva bosanska narodna skupština održala zasedanje uoči Prvog svetskog rata. Posle 1918. godine, kada je Bosna uključena u novostvorenu jugoslovensku državu, ta zgrada je i dalje služila kao sarajevska većnica do kraja Drugog svetskog rata. Kada je 1945. godine kancelarija gradonačelnika iseljena iz istorijske Vijećnice, zgrada je za narednih pedeset godina pretvorena u dom bosanske Nacionalne biblioteke.

/fotografija unutrašnjosti Vijećnice/

/Tekst ispod fotografije/ Prva bosanska skupština zaseda u sarajevskoj Vijećnici 1910. godine. Istorijska razglednica iz zbirke Dokumentacionog centra, Program Aga-Khan, Fine Arts Library, Harvard University.

Uveče 25. avgusta 1992. godine, jedan sat nakon zalaska sunca, sa položaja srpskih nacionalista na visovima koji gledaju na to zdanje, na Nacionalnu biblioteku je otvorena precizno ciljana baražna vatra zapaljivih granata, koje su je zapalile. Biblioteka je smeštena u centru sarajevskog starog grada, na dnu duboke doline. Prema rečima očevidaca, fosforne granate - koje počnu da gore čim izlete iz cevi i ostavljaju za sobom specifičan trag belog dima - stizale su sa sedam različitih vatrenih položaja vojske bosanskih Srba na planinama koje sa istočne i južne strane doline gledaju na stari grad. Samo je biblioteka pogođena - okolne zgrade do današnjeg dana stoje netaknute. Kada je požar zahvatio celu zgradu, granatiranje je prestalo. Međutim, jedinice vojske bosanskih Srba zasule su okolinu vatrom iz teških mitraljeza i protivavionskih topova usmerenih na ulice kako bi onemogućili sarajevske vatrogasce i dobrovoljce koji su pokušavali da spasu knjige iz zgrade koja je gorela. Kako je požar pred zoru počeo da jenjava, granatiranje zapaljivom municijom se obnovilo i zgrada je nastavila da gori još petnaestak časova. Dimila se danima posle toga. Procenjeno je da je plamen progutao 1,5 milion tomova, tako da se radi o najvećem pojedinačnom incidentu sračunatog paljenja knjiga u savremenoj istoriji.

/fotografija unutrašnjosti Vijećnice/

/Tekst ispod fotografije/ Ista prostorija u Vijećnici koristila se osamdesetih godina kao glavna čitaonica Nacionalne i univerzitetske biblioteke Bosne i Hercegovine. Fotografija: Dokumentacioni centar, Program Aga-Khan, Fine Arts Library, Harvard University.

Jedan bibliotekar koji je bio prisutan opisao je taj prizor: "Požar je trajao danima. Dim od knjiga zaklonio je sunce, a po celom gradu listovi spaljene hartije, krhke stranice od sivog pepela, sletali su na ulice poput prljavog crnog snega. Kad biste ulovili neku od tih stranica, mogli ste da osetite njenu toplotu i da za trenutak pročitate neki odlomak teksta u neobičnom crnom i sivom negativu, sve dok vam se stranica, kako je ta toplota čilela, ne bi u ruci pretvorila u prah."¹¹

Taj pakao je biblioteku pretvorio u razvaljenu ljušturu, čija je unutrašnjost bila ispunjena šutom i ugljenisanim ostacima više od milion knjiga. Pre nego što je spaljena, Nacionalna biblioteka posedovala je 155.000 retkih knjiga, unikatne specijalne zbirke i arhive, 478 rukopisnih kodeksa, više od 600 serija periodike, nacionalnu zbirku registara svih knjiga, novina i časopisa objavljenih u Bosni od sredine XIX veka, kao i glavne istraživačke zbirke Sarajevskog univerziteta. U knjige i arhive uništene u požaru spada i veliki deo toga što nigde drugde nije zabeleženo - nezamenjivi dokumenti o vekovima bosanskog društvenog, kulturnog i političkog života. Jedan od Sarajlija koji su rizikovali život ne bi li izvukli knjige iz zapaljene zgrade biblioteke rekao je televizijskoj ekipi koja je snimala ruševine koje su se dimile: "Uspeli smo da spasemo tek nekoliko veoma dragocenih knjiga. Sve ostalo je izgorelo. A ogroman deo našeg nasleđa, naše nacionalne istorije, leži dole, u pepelu."¹²

Tri meseca pre toga cilj srpskih tobdžija bio je sarajevski Orijentalni institut, u kom je bila pohranjena najveća zbirka islamskih rukopisa, kao i bivše otomanske pokrajinske arhive. Institut je granatiran 17. maja 1992. godine i spaljen je zajedno sa svim što je bilo u njemu. I kao što je bio slučaj sa Vijećnicom, Institut je gađan zapaljivom municijom, dok su okolne građevine ostale netaknute. Osim više od 5.200 rukopisnih kodeksa na arapskom, persijskom, otomanskom turskom i *alhamijadu* (bosanski slovenski jezik pisan arapskim pismom), u uništenu zbirku Orijentalnog instituta spadaju i pokrajinske arhive iz otomanskog perioda, kao i niz katastarskih knjiga is XIX veka u kojima je zavedeno vlasništvo nad zemljom u Bosni pred kraj otomanske vladavine. U to vreme naveliko se spekulisalo da je Orijentalni institut uzet za metu kako bi se uništili podaci o vlasništvu zemlje.

Postoje dokazi da ti napadi nisu bili izdvojeni slučajevi "kolateralne štete", uzgredni događaji uz sveopšta ratna razaranja, već deo smišljenog i sistematskog napora čija je meta bilo kulturno nasleđe. U septembru 1992, Kate Adie, reporter *BBC*, razgovarala je sa srpskim tobdžijama na brdima oko Sarajeva i pitala ih zašto granatiraju "Holiday Inn", hotel za koji se znalo da u njemu borave svi strani dopisnici. Srpski oficir koji je komandovao topovima izvinio se gospođi Adie i objasnio joj da njegovi ljudi nisu namerno pogodili hotel, već su nišani na krov Zemaljskog muzeja iza njega.

/fotografija unutrašnjosti Vijećnice/

/Tekst ispod fotografije/ Pogled na spaljenu unutrašnjost Nacionalne i univerzitetske biblioteke (Vijećnice) krajem rata. Fotografija: Matej Vipotnik (1996). Dokumentacioni centar, Program Aga-Khan, Fine Arts Library, Harvard University.

Muzej je tokom troipogodišnje opsade teško oštećen. Granate su probijale kroz krov i svetlarnike na krovu, a svih 300 prozora na zgradi izvaljeno je iz okvira; rupe od granata probile su zidove u nekoliko galerija. Delovi zbirki Zemaljskog muzeja koji se nisu mogli preneti u bezbedno skladište ostali su u zgradi, izloženi oštećenjima od artiljerijskih napada i propadanju zbog izloženosti vremenskim uslovima. Dr Rizo Sijarić, direktor Muzeja, poginuo je od eksplozije granate tokom druge sarajevske zime pod opsadom (10. decembra 1993) dok

Iz pepela: Bosansko kulturno nasleđe

je pokušavao da od agencija Ujedinjenih nacija za distribuciju humanitarne pomoći dobije plastične zastirače za pokrivanje nekih od rupa u zgradi.¹³

Tu se ne završava spisak gubitaka. Mogli bismo da pomenemo razoren i opljačkan manastir, crkvu i biblioteku franjevačkog semeništa u sarajevskom predgrađu Nedžarićima; granatiranje i delimično razaranje Regionalnog arhiva Hercegovine u Mostaru; 50.000 tomova izgubljenih nakon što je Jugoslovenska armija, predvođena Srbima, zapalila biblioteku katoličke biskupije u Mostaru; spaljivanje srpskog pravoslavnog manastira Žitomislić iz XVI veka, južno od Mostara, koje su izvršili hrvatski ekstremisti, a zatim ga buldožerima savnili sa zemljom; i slične postupke uništavanja u stotinama drugih bosanskih zajednica u kojima su srpske i hrvatske nacionalističke snage izvršile "etničko čišćenje".

Taj sistematski nasrtaj na kulturu može se objasniti kao pokušaj da se uklone materijalni dokazi - knjige, dokumenti i umetnička dela - koji bi mogli da podsećaju buduća pokoljenja na to da su ljudi različitih etničkih i verskih tradicija nekada u Bosni delili jedno zajedničko nasleđe i zajednički prostor. Cilj nacionalističkih ekstremista jeste stvaranje verski i etnički "čiste" budućnosti zasnovane na pretpostavci da je koegzistencija nemoguća i da nikad i nije bila moguća. Toj pretpostavci protivreči neprekinuto postojanje nasleđa koje govori o istoriji obeleženoj pluralizmom i tolerancijom i upravo zbog toga je, usred oružanog sukoba koji se razmahivao, toliko napora ulagano u uništavanje poslednjih ostataka bosanske "nečiste" prošlosti.

Osim što je pejzaž preobražen kako bi bolje odgovarao zahtevima ideologije, rat protiv kulture imao je i praktični aspekt. Mada je uništavanje kulturnih i verskih institucija i dokumenata jedne zajednice prevashodno deo strategije zastrašivanja usmerene na proterivanje članova ciljane grupe, ono služi i dugoročnijoj svrsi. Ti dokumenti bili su dokaz da su i drugi nekad živeli na određenom mestu, da i oni iz njega vuku istorijske korene. Spaljujući dokumente, savnjujući sa zemljom bogomolje i prelazeći buldožerima preko grobalja, nacionalisti koji su pregazili i "očistili" stotine gradova i sela u Bosni pokušavali su da se obezbede od bilo kakve mogućnosti da se ljudi koje su proterali i lišili imovine jednog dana vrate i polažu pravo na svoje domove i imovinu.

U kontekstu u kom se etnički identitet određuje na osnovu veroispovesti za koju su se opredelili naši preci, verski objekti - džamije, crkve, manastiri - su ti koji služe kao najmoćnija svedočanstva o prisustvu neke zajednice. Stoga ne treba da nas čudi što je uništavanje bogomolja postalo jedna od ključnih odlika "etničkog čišćenja" u Bosni.¹⁴

Na kraju sukoba, koncem 1995. godine, na teritoriji koju su tokom rata zauzele snage bosanskih Srba, više od 95% svih nesrpskih stanovnika bilo je pobijeno ili proterano, a od više stotina džamija samo je jedna izbegla uništenje. Prema zvaničnicima Ujedinjenih nacija, jedina preživela džamija u onome što je danas Republika Srpska (entitet bosanskih Srba) jeste ona "u selu Baljvina nedaleko od Mrkonjić Grada. Premda su bosanski Srbi na samom početku rata proterali Muslimane iz sela, kada je kasnije jedna srpska banda došla da uništi džamiju, lokalni srpski stanovnici ubedili su ih da je ostave rekavši da je džamija deo 'lokalnog kolorita'".¹⁵

Tipičnije je ono što se dogodilo u Trebinju, u istočnoj Hercegovini, u noći 27. januara 1993. godine, kada su srpski nacionalisti pripadnici paravojnih organizacija proslavili praznik Svetog Save, srednjovekovnog osnivača Srpske pravoslavne crkve, tako što su spalili najstariju džamiju u gradu i proterali hiljade bosanskih Muslimana, stanovnika Trebinja:

András Riedlmayer

Gorela je celu noć dok su pijani muškarci u uniformama paravojnih snaga pucali u vazduh iz automata. Do jutra se 500 godina stara trebinjska džamija pretvorila u pepeo, a tamnooki mladić Kemal Bubić, star 29 godina, pridružio se hiljadama otupelih ljudi koji su se kretali prema istoku. "U tom trenutku spaljeno je sve što sam imao", rekao je on. "Ne radi se o tome da je moja porodica bila spaljena, goreli su moji temelji. Bio sam uništen."¹⁶

Jedan drugi gradić u Bosni je Foča na Drini, istočno od Sarajeva. U aprilu 1992. godine Foču su pregazili srpski nacionalisti, pripadnici paravojnih jedinica, koji su poubijali ili proterali većinu stanovništva koje su činili bosanski Muslimani, osnovali logor za silovanja Muslimanki u lokalnom sportskom centru i bacili se na posao dizanja u vazduh šesnaest drevnih fočanskih džamija. Jedna od njih je bila Aladža džamija, sagrađena 1557. godine, nekad jedan od najlepših primera islamske verske arhitekture na Balkanu. Od nje danas jedva da je ostalo traga; buldožeri su raznesene zidove savnili sa zemljom i bacili u obližnju reku. Tek jedva primetni obrisi temelja džamije, mali krug polomljenog mramornog kamenja i smrskani ostaci česme za ritualno pranje vire kroz korov. "Očišćena" od svojih džamija i Muslimana, Foča je preimenovana u Srbinje kako bi proslavila svoj novi etnički čist identitet.¹⁷

/fotografija fočanske džamije/

/Tekst ispod fotografije/ Predratni pogled na džamiju Aladža u Foči, sagrađenu u XVI veku.
Fotografija: Dokumentacioni centar, Program Aga-Khan, Fine Arts Library, Harvard University.

Na dan 13. marta 1993. godine, u jednoj jedinoj noći šest džamija odletelo je u vazduh u gradu Bijeljini, u istočnoj Bosni, koji su zauzele srpske snage. Sledećeg dana buldožeri su raščišćavali šut dok je dugi niz kamiona i autobusa čekao da odveze zastrašene muslimanske stanovnike grada. Dva meseca kasnije, u maju 1993. godine, zapadni novinari koji su posetili Bijeljinu, zatekli su travu i drveće posađeno na izravnatim mestima - kao da u tom gradu nikad nije bilo ni džamije ni 30.000 Muslimana.¹⁸

/fotografija mesta na kom je stajala fočanska džamija/

/Tekst ispod fotografije/ Posleratna slika poravnatog mesta na kom je stajala džamija Aladža u Foči, podignuta u XVI veku. Krug od kamenja u prednjem planu je jedini ostatak česme za ritualno pranje. Obrisi temelja džamije još uvek mogu da se vide u travi koja raste na tom mestu. Fotografija: Lucas Kello (1996). Dokumentacioni centar, Program Aga-Khan, Fine Arts Library, Harvard University.

U Banjoj Luci, gradu na severu Bosne, koji je još pre početka rata bio pod kontrolom srpskih nacionalista i u kome nije bilo borbi, svih šesnaest gradskih džamija dignuto je u vazduh između aprila i septembra 1993. godine. U centru grada stajala je džamija Ferhadija, koju je 1583. godine sagrađio Ferhad-paša Sokolović, banjalučki valija i rođak čuvenog velikog vezira sultana Sulejmana. Upravo kao što je Sarajevo procvetalo zahvaljujući Gazi Husrev-begovim dobročinstvima, tako su i zadužbine Ferhad-paše i onih koju su došli posle njega doprinele da od uspavanog sela Banja Luka preraste u drugi grad u Bosni.

Uveče 6. maja 1993. godine, dok su tamošnji Srbi proslavljali Đurđevdan, preostali muslimanski stanovnici Banje Luke pritajili su se po svojim kućama strepeći da će se, kao i u drugim sličnim prilikama od početka rata, ta proslava pretvoriti u pogrom. Otprilike u 23:00 sati, svedoci koji su gledali kroz prozore videli su kako jedinice vojske bosanskih Srba blokiraju ulice oko dve stare džamije nedaleko od centra grada, 410 godina staru Ferhadiju i Arnaudiju, džamiju iz XVII veka. Ubrzo posle toga čuli su kako vojni kamioni stižu pred džamije. Posle ponoći čule su se snažne eksplozije i do jutra su obe džamije nestale. Od prekrasne Arnaudije nije ostalo ništa do gomile šuta. Pored praznog mesta na kom je stajala

Iz pepela: Bosansko kulturno nasleđe

Ferhadija još uvek je stajao okrnjeni minaret, ali ne zadugo. Uprkos molbama muslimanske zajednice da se ostaci poštede, srpski gradonačelnik Banje Luke Predrag Radić izjavio je da minaret predstavlja "opasnost po prolaznike" i naložio opštinskoj komunalnoj službi da ga ukloni. Uz korišćenje dodatnog eksploziva i pneumatskih bušilica, preostali delovi drevnog kamenog zida usitnjeni su u šljunak, koji je kamionima odvezen na neko tajno smetlište izvan grada kako bi se sprečilo da se ikad više koristi za ponovno građenje džamije.¹⁹

/fotografija srušene Ferhadije/

/Tekst ispod fotografije/ Džamija Ferhadija iz XVI veka u Banjoj Luci, dan nakon što su je u maju 1993. godine inženjerci bosanskih Srba pretvorili u gomilu šuta. Ubrzo posle toga okrnjeni minaret u prednjem planu i mauzolej Ferhad-paše Sokolovića s desne strane takođe su dignuti u vazduh, a krš su uklonile srpske opštinske vlasti. Kancelarija muftije u pozadini je jedina zgrada Islamske zajednice u Banjoj Luci koja još uvek stoji. Fotografija: Aleksandar Aco Ravlić (1993). Dokumentacioni centar, Program Aga-Khan, Fine Arts Library, Harvard University.

Do kraja te godine, uništene su sve gradske džamije i jedanaest katoličkih crkava na području Banje Luke. Kao i drugde, razaranje spomenika je, između ostalog, bilo signal za proterivanje ljudi kojima su oni mnogo značili - procenjuje se da je 550.000 bosanskih Muslimana, katolika Hrvata, Cigana i ostalih nesrba koji su pre rata živeli na tom području pobijeno ili primorano da ode u izgnanstvo.

U Višegradu, mestu u kom se nalazi čuveni stari otomanski most na Drini, po Muslimane su došli u avgustu 1992. godine. Jedna britanska reporterka prošla je krajem meseca kroz grad i razgovarala s izbeglicama koje su se posakrivale po kolibama izvan grada. "Spremni smo da bežimo ako ponovo dođu po nas", rekao je jedan od izbeglica opisujući kako su pijani pripadnici srpskih paravojnih jedinica iz noći u noć koristili veliki most kao gubilište. "Buldožerima su spravili dve džamije u glavnoj višegradskoj ulici kako mi ne bismo mogli da se vratimo," rekao je.²⁰

Ohrabreni odobrenjem zapadnih sila da se izvrši etnička podela, hrvatski nacionalisti su 1993. godine pokrenuli opšti rat kako bi isklesali etnički čistu "domovinu" od Hercegovine i delova centralne Bosne. Zloslutni predznaci javili su se prethodne godine, tokom prvih ratnih meseci, nakon opsade u kojoj je Jugoslovenska narodna armija (JNA) predvođena Srbima od aprila do juna 1992. razorila Mostar i u kojoj je većina istorijskih spomenika u gradu - uključujući i sedamnaest od ukupno devetnaest džamija i sve tri katoličke crkve - oštećena ili uništena granatiranjem od strane JNA.²¹

Na visokom grebenu iznad mostarskog starog grada uzdiže se velika srpska Saborna crkva. Sagrađena je 1863-73, tokom poslednjih godina otomanske uprave; sultan Abdul Aziz lično je izabrao mesto za crkvu i poklonio 100.000 srebrnjaka za njenu izgradnju, dok je ruski car poslao novac za unutrašnje dekorisanje. Više od jednog veka visoki zvonik Saborne crkve, podignut u stilu srpskog baroka, bio je deo horizonta iznad Mostara - preživeo je čak i strahote Drugog svetskog rata, kada su se hrvatski fašisti prvi put okrenuli protiv svojih srpskih suseda.

Početkom juna 1992. godine, srpske snage koje su opsedale Mostar proterane su izvan dometa artiljerijske vatre. U roku od nekoliko dana Saborna crkva je uništena jednom jedinom snažnom eksplozijom usred noći 15. juna 1992. godine. Oni koji su bili odgovorni za to delo očigledno nisu želeli da ostave ni kamen na kamenu: više od stotinu obližnjih kuća takođe je oštećeno u eksploziji. Premda nijedna grupa nije otvoreno preuzela odgovornost za napad, bila je javna tajna da se radilo o osveti hrvatskih ekstremista za uništenje katoličkih crkava u gradu.

András Riedlmayer

U istom mesecu, hrvatske paravojne jedinice sakupile su i proterale ili bacile u tamnicu brojne civile bosanske Srbe koji su živeli na području pod njihovom kontrolom. Do kraja leta, snage hrvatskih nacionalista otpočele su proces proterivanja svih nehrvata iz njihove samoproglašene Hrvatske Republike Herceg-Bosne. Prvi je očišćen gradić Prozor, u kome su u oktobru 1992. godine hrvatski nacionalisti granatirali džamiju i četvrt oko nje, opljačkali i terorisali 5.000 muslimanskih stanovnika grada, a kad je pala noć, poterali ih u bekstvo u planine.²²

/fotografija Saborne crkve u Mostaru/

/Tekst ispod slike/ Raznesene ruševine Saborne crkve u Mostaru, koju su u junu 1992. godine digli u vazduh hrvatski nacionalistički ekstremisti.

Fotografija: András Riedlmayer

Do proleća i leta 1993. godine "etničko čišćenje" bilo je u punom zamahu po svim regijama koje je, prema Vance-Owenovom planu o podeli Bosne, trebalo da potpadnu pod kontrolu hrvatskih nacionalista, tako da je mostarski stari grad ponovo došao pod udar granata, tog puta hrvatskih snaga.

Sledi odlomak iz jednog izveštaja koji je 23. avgusta 1993. godine objavila Kancelarija Visokog komesara Ujedinjenih nacija za izbeglice (UNHCR):

Prema nekim vestima, početkom jula 1993. godine, stotine vojno sposobnih muškaraca iz Stoca, pretežno muslimanskog grada, Šjugoistočno od Mostara, sakupile su i zatočile švlasti bosanskih Hrvata, najverovatnije u Škoncentracione logore Dretelj i Gabela. Pretpostavlja se da ukupan broj zatočenih civila iz Stoca iznosi oko 1.350. ... Na dan 1. avgusta, četiri džamije u Stocu dignute su u vazduh. Te noći, prema rečima svedoka, vojni kamioni, puni vojnika koji su iz oružja pucali u vazduh, prošli su kroz grad terorišući i sakupljajući sve muslimanske žene, decu i starije. Krici i jauci žena i dece čuli su se po celom gradu dok su vojnici pljačkali i uništavali muslimanske domove. Vojnici, koji su se maskirali pokrivši lica maramama, čarapama ili bojom, odvezli su te civile u Blagaj, područje žestokih borbi severoistočno od Stoca.²³

Četiri džamije koje se pominju u izveštaju su (ili su bile) lepi primeri regionalne arhitekture i jedna od njih je izgrađena u XVII veku, a ostale tri tridesetih godina XVIII veka; izgradile su ih lokalne zanatlije prema ukusu svojih pokrovitelja, bogatih porodica Muslimana Slovena iz obližnjeg Mostara. Njih istoričari umetnosti ne bi svrstali u velika umetnička dela. Međutim, za muslimanske stanovnike Stoca one su ovaploćivale islamsku prošlost njihovog rodnog grada. Ekstremisti koji su uništili te spomenike potpuno su svesni vitalne veze između neke zajednice i njenog kulturnog nasleđa.

Više od godinu dana posle okončanja rata, u januaru 1997. godine, policijski posmatrači Ujedinjenih nacija ispratili su dva autobusa puna izbeglica bosanskih muslimana koji su pokušavali da se vrate u svoje domove u Stocu. Vratili su se sa periferije grada zbog kamenja koje je na njih bacala rulja koju je organizovao hrvatski nacionalistički gradonačelnik Stoca. Dok su izbeglice i njihova pratnja službenika Ujedinjenih nacija odstupali pod kišom jaja i kamenja, rulja je pevala: "Nema više muslimana, nema više džamija, nema više klanjanja."²⁴

Jedan hrvatski nacionalista, pripadnik paravojnih formacija, u intervjuu datom u Mostaru, u septembru 1993. godine, objasnio je jednom britanskom reporteru zašto pokušava da uništi 427 godina star turski most: "Nije dovoljno očistiti Mostar od Muslimana", rekao je, "moraju se ukloniti i njihove svetinje."²⁵

Jedan Musliman iz Mostara, intervjuisan tokom tog leta, na pitanje zašto je ostao uprkos granatiranju, gladi i ostalim opasnostima života pod opsadom, rekao je: "Borim se za most," i kao da je time sve objasnio. Manje od dva meseca kasnije, 9. novembra 1993. godine, nakon što ga je jedan hrvatski tenk satima gađao koncentrisanom topovskom vatrom iz neposredne blizine, mostarski most se konačno srušio u reku. Jezovita podudarnost htela je da most bude srušen na pedeset petu godišnjicu "kristalne noći", u kojoj su jevrejske sinagoge i druge institucije rušene i spaljivane širom Hitlerovog velikog nemačkog Rajha - i to je bio nedeljivi deo onoga što se danas eufemistički naziva "etničkim čišćenjem".

Poput nemačkih Jevreja iz tridesetih godina XX veka, većina današnjih bosanskih Muslimana u stvari su ogromnim delom sekularizovani. Međutim, identitet jednog naroda neodvojivo je vezan za vidljive simbole njegove kulture. Kad jednom nestane tih uporišta, pobednici mogu da iznova stvore prošlost, jednako kao i budućnost.

U gradu Zvorniku na reci Drini nekada je bilo desetak džamija; u popisu stanovništva 1991. godine 60% stanovnika Zvornika izjasnili su se kao Sloveni muslimanske veroispovesti. Već krajem 1992. godine grad je bio 100% srpski, a Branko Grujić, novi gradonačelnik kojeg su imenovali Srbi, govorio je posetiocima iz inostranstva: "U Zvorniku nikad nije bilo džamija."²⁶

Istoričar Eric Hobsbawm je zapisao: "Istorija predstavlja sirovinu za nacionalističke ili etničke ili fundamentalističke ideologije, baš kao što je mak sirovina za zavisnost od heroína. ... Ako nema odgovarajuće prošlosti, ona se uvek može izmisliti. Prošlost opravdava. Prošlost obezbeđuje veličanstveniju pozadinu za jednu sadašnjost koja sama nema baš čime da se pohvali."²⁷ Ovome bi još trebalo dodati: pre nego što se izmisli nova prošlost, prvo se mora izbrisati stara.

U Bosni je to brisanje poprimilo prilično doslovnu formu. Uzmimo za primer grad Banju Luku, gde su početkom 1994. godine, samo nekoliko meseci pošto su poslednje od šesnaest džamija i jedanaest katoličkih crkava dignute u vazduh, gradski oci predvodili svečanost otvaranja izložbe kojom je obeležena šezdeset peta godišnjica proglašenja Banje Luke glavnim gradom regije. Izložbu je organizovao regionalni muzej, preimenovan u "Muzej Republike Srpske", a ona je sadržavala istorijske fotografije Banje Luke i dokumente iz dvadesetih i tridesetih godina XX veka. Ni na jednoj od nekoliko desetina starih fotografija na izložbi nije bilo ni traga nijedne džamije niti minareta. Poput "nestalih komesara" retuširanih na fotografijama iz Staljinove Rusije, ti bitni simboli banjalučkog urbanog pejzaža nestale su sa izloženih fotografija. U novoj, "etnički čistoj" konstrukciji prošlosti one nikad nisu ni postojale. U stvari, nisu ni mogle da postoje - pošto je, prema novoobjavljenoj verziji lokalne istorije, Banja Luka bila čisto srpski grad.²⁸

U svetonazoru onih koji su organizovali tu izložbu pluralizam je anatemisan, a koegzistencija proglašena nemogućom. Prošlost, sa svojim dokazima kulturnog mešanja i sinteze, mora da se preinači kako bi se prilagodila nacionalističkoj paradigmi jedne budućnosti u kojoj caruje aparthejd. Sve što protivreči toj paradigmi - ljudi, građevine, umetnička dela ili pisana reč - mora biti uklonjeno zajedno sa sećanjem da je nekada postojalo.

András Riedlmayer

/Tekst ispod fotografije/ Razglednica sa početka dvadesetog veka na kojoj se vidi glavna trgovačka ulica u Banjoj Luci, sa džamijom Ferhadijom koja se uzdiže u pozadini. Razglednica je iz zbirke Dokumentacionog centra, Program Aga-Khan, Fine Arts Library, Harvard University.

U pokušaju da se odupru ovom nasrtaju na sećanje i obnove izgubljene zbirke originalnih rukopisa i dokumenata iz pepela, grupa naučnika iz Bosne, Kanade i Sjedinjenih Država, uključujući i autora, pokrenula je Projekat prikupljanja bosanskih rukopisa. Na to nas je podstaklo shvatanje da, premda su Orijentalni institut i brojne druge zbirke rukopisa u Bosni pretvorene u pepeo, izvestan broj uništenih originala po svoj prilici postoji u obliku mikrofilmova, fotokopija ili drugih faksimila koje su napravili strani naučnici u okviru istraživačkih projekata ili poslali u inostranstvo u okviru razmene između bosanskih biblioteka i stranih institucija. Nadamo se da ćemo, sakupljajući kopije tih kopija izgubljenih originala, pomoći našim bosanskim kolegama da u faksimilima obnove bar deo svojih spaljenih zbirki.

Podatke prikupljamo na raznovrsne načine, uključujući jednu interaktivnu internet stranicu, oglase na naučnim konferencijama i u časopisima, i neposrednim obraćanjem pojedincima. Naš prvi uspešan doprinos tom obnavljanju, otprilike 700 stranica kopija rukopisa, ostvaren je zahvaljujući jednom penzionisanom profesoru s Univerziteta u Torontu, koji je te kopije doneo sa istraživačkog putovanja u Sarajevo pre gotovo dvadeset godina. Te kopije, kao i druge dobijene fotokopije, skenirali smo na jedan CD-ROM, koji smo u novembru 1998. godine uručili Orijentalnom institutu u Sarajevu. Premda je to tek mali deo onoga što je izgubljeno, mi smo čvrsto rešeni da nastavimo. Svaki predmet koji otkrijemo predstavlja dodatni zračak svetlosti spasene iz mraka zaborava i dodatni način da se osujete ciljevi onih koji su pokušali da unište Bosnu, njen narod i njegovo kulturno nasleđe.²⁹

Nažalost, kulturno nasleđe i kulturne institucije obično zauzimaju nisko mesto na spiskovima prioriteta međunarodne zajednice kad je reč o posleratnoj rekonstrukciji. Za Ujedinjene nacije i većinu nevladinih organizacija (NVO), kao i međuvladine agencije koje operišu unutar uobičajenog modusa reakcije na krize, posledice genocida na Balkanu predstavljaju samo još jednu "humanitarnu krizu", što, paradoksalno, one najneposrednije pogođene svodi sa ljudskih bića na "žrtve". Lišeni svih lokalnih svojstava (lične ili kolektivne prošlosti, kulturnih karakteristika - da ne govorimo o kulturnim vrednostima ili potrebama), oni prestaju da se razlikuju od svih ostalih bezimenih žrtava poplava, ratova i drugih nesreća širom sveta. Međunarodne agencije se, sasvim ispravno, prevashodno usredsređuju na elementarne ljudske potrebe: krov nad glavom, hranu i brigu o zdravlju. Tokom tog procesa obično se malo pažnje poklanja pitanjima kao što su: ko su (konkretno) ti ljudi kao pojedinci ili kao zajednica, šta im se u stvari dogodilo ili šta su njihove (konkretno) moguće želje ili potrebe.

Ono što u svemu tome posebno zapanjuje jeste izokretanje perspektive - "etnički čistači" pokazuju da duboko shvataju kulturne i verske faktore: to su glavna merila prema kojima oni biraju svoj cilj (kako ljudski tako i materijalni) za napad i uništavanje. Ljudi koji su bili podvrgnuti "čišćenju" zbog svog kulturnog ili verskog identiteta takođe više nego dobro to shvataju i zbog toga, usred pustošenja, oni ispoljavaju toliku brigu za ponovnu izgradnju bogomolja i objekata namenjenih kulturi i obrazovanju. Paradoksalno je to što ljudi koji učestvuju u tim "humanitarnim reakcijama" radije odlažu takva pitanja kao "neprikladna za prvu fazu rekonstrukcije".

Dugo vremena nakon što je rat završen, međunarodni zvaničnici nastavili su da se uglavnom služe pukim frazama o potrebi za rekonstrukcijom i zaštitom bosanskog ratom opustošenog kulturnog i verskog nasleđa. Jedna od karakteristika Dejtonskog mirovnog

Iz pepela: Bosansko kulturno nasleđe

sporazuma iz 1995. godine jeste odredba (Aneks 8) kojom se uspostavlja Komisija za očuvanje nacionalnih spomenika, koja, zajedno s Komisijom za ljudska prava (koja se sastoji od Kancelarije ombudsmana i Doma za ljudska prava), spada u ono malo vladinih tela koja su dobila nadležnost kako u Federaciji tako i u Republici Srpskoj, dva entiteta koji zajedno čine posleratnu Bosnu i Hercegovinu. Međutim, više od pet godina posle Dayton, Komisija za očuvanje nacionalnih spomenika i dalje tavori u raspravama o proceduralnim pitanjima i tek treba da preduzme bilo kakve razumne mere za zaštitu kulturnog nasleđa Bosne.

Među dosadašnja oskudna dostignuća Komisije spada načelni sporazum o spisku građevina i mesta koja treba proglasiti "nacionalnim spomenicima" (premda ne postoji saglasnost o tome kakve obaveze takav naziv može da nametne lokalnim vlastima). Jedan od tih "nacionalnih spomenika" je i džamija Ferhadija u Banjoj Luci, istorijsko zdanje koje više ne postoji i čiju rekonstrukciju neprekidno ometaju srpski nacionalisti koji i dalje kontrolišu Republiku Srpsku. Opštinske vlasti u Banjoj Luci ne samo da su uklonile šut koji je ostao od Ferhadije i drugih srušenih džamija, već su te džamije izbrisale i sa glavnog plana grada. Mesta na kojima su te džamije nekada stajale rezervisana su za javne parkinge i druge namene u skladu s rešenjima Zavoda za urbanizam, koji je izjavio da rekonstrukcija džamija ne dolazi u obzir.

U očajanju, Islamska zajednica Bosne i Hercegovine, postupajući u ime nekoliko hiljada muslimana koji još uvek žive u Banjoj Luci i desetine hiljada prognanih banjalučkih Muslimana koji žele da se vrate, obratili su se Komisiji za ljudska prava tražeći pomoć. U julu 1999. godine, Komisija za ljudska prava zaključila je da je odbijanjem da dopusti rekonstrukciju džamija uništenih tokom rata Vlada Republike Srpske uskratila Islamskoj zajednici pravo na slobodu veroispovesti. Komisija je konkretno utvrdila da Islamska zajednica ima pravo vlasništva nad petnaest lokacija na kojima su uništene džamije, kao i pravo da te parcele ogradi. Prema toj odluci, Vlada Republike Srpske ne sme da dozvoli izgradnju drugih objekata na tim lokacijama već mora da izda sve dozvole za gradnju neophodne za izgradnju džamija na tih sedam lokacija.³⁰

Nakon još godinu i po dana prepreka koje su postavljale vlasti bosanskih Srba, nakon što su im predstavnici međunarodne zajednice pretili pokretanjem pravnog postupka i u velikoj meri ih usrdno nagovarali i umiljavali im se, Zavod za prostorno planiranje opštine Banja Luka je 19. marta 2001. godine konačno izdao neophodnu dozvolu za gradnju, kojom je dozvolio ponovnu izgradnju džamije Ferhadije.

Premda fondovi i planovi za rekonstrukciju još uvek nisu bili završeni, određeno je da se ceremonija polaganja kamena temeljca održi 7. maja 2001. godine, na osmu godišnjicu uništenja džamije. Ministarstvo unutrašnjih poslova Republike Srpske i načelnik banjalučke policije obećali su da će osigurati obezbeđenje za taj događaj, a načelnik policije je razuverio novinare izjavivši da ne očekuje nikakve probleme. Međutim, ta ceremonija, koja je trebalo da obeleži početak pomirenja u Banjoj Luci, pretvorila se u pogrom. Evo kako je događaj opisan u izveštaju jedne agencije,

Otrpili 2.000 srpskih nacionalista pobunilo se u ponedeljak kako bi sprečili održavanje ceremonije od prelomnog značaja, posvećene rekonstrukciji džamije iz XVI veka u Banjoj Luci kojom upravljaju Srbi. Rulja je probila policijski kordon koji je štitio međunarodne diplomate i otrpili 1.000 Muslimana nekadašnjih stanovnika Banje Luke, koji su došli da prisustvuju ceremoniji. Posetioци su gađani kamenjem i batinani, serdžade za klanjanje su im otimane i spaljivane, a muslimanska zastava je otrgnuta sa zgrade Islamske zajednice, spaljena i zamenjena srpskom zastavom.

Da bi dodatno uvredila Muslimane, rulja je naterala jednu svinju u park u kom je nekad stajala džamija i zaklala je, a glavu joj obesila ispred zgrade Islamske zajednice, u koju se otprilike 250 ljudi, uključujući i predstavnike diplomatskog kora i bivše muslimanske stanovnike /Banje Luke/ sakrilo od gomile.³¹

Gomila je držala zgradu u opsadi punih šest časova, porazbijala sve prozore i urlala, "Pobijte Turke Štj. MuslimaneĆ" Među onima koji su se našli zatvoreni u zgradi kao u klopci bili su američki, kanadski, britanski i švedski ambasadori u Bosni, i Jacques-Paul Klein, šef misije Ujedinjenih nacija u Bosni. Diplomataima služi na čast što su odbili ponude bezbednog izlaska sve dok svi bosanski Muslimani u zgradi ne budu evakuisani na bezbedno. U banjalučkom pogromu povređeno je više od trideset ljudi; Murat Badić, šezdesetogodišnji bosanski Musliman koji je došao da se pomoli na toj ceremoniji, pretučen je toliko da je izgubio svest i kasnije je umro od zadobijenih povreda.

U danima posle tog incidenta postalo je jasno da je pobuna u Banjoj Luci, kao i slična antimuslimanska akcija rulje koja je dva dana pre toga zaustavila rekonstrukciju jedne džamije u Trebinju, bila brižljivo pripremana. Priča se da je u noći uoči tog događaja Zavod za javne radove opštine Banja Luka istovario nekoliko kamiona s kamenjem nedaleko od mesta gradnje džamije kao municiju za bundžije. U pokušaju da posle pobune primiri međunarodne zvaničnike, ministar obrazovanja Republike Srpske otpustio je direktore šest srednjih škola u Banjoj Luci koji su svoje učenike pustili s nastave i omogućili im da učestvuju u "protestu".³²

Nakon prvog talasa iskaljivanja besa, neki zvaničnici su sugerisali da projekti o ponovnoj izgradnji džamija i crkava uništenih tokom rata treba da budu odloženi - možda unedogled - budući da takvi objekti mogu da se dožive kao "provokativni" (valjda ih tako doživljavaju pre svega oni koji su ih uništili).

Međutim, nakon mnogo godina podilaženja takvim raspoloženjima, došlo je vreme da se međunarodna zajednica suoči sa stvarnošću. Među kreatorima politike mora postojati shvatanje da su kulturna prava, verske slobode, kao i prava izbeglica na povratak u svoje predratne domove neraskidivo vezani jedni za druge. Zaštita i rekonstrukcija verskog i kulturnog nasleđa oštećenog ili uništenog u "etničkom čišćenju" Bosne od 1992. do 1995. godine nisu tek ukras kog se možemo rešiti, niti "osetljivo pitanje" koje je bolje ne dirati. To je ključno pitanje ponovnog uspostavljanja multikulturalnosti i građanskog društva u posleratnoj Bosni. Bez jemstava o bezbednosti kulturnog nasleđa, uključujući i ponovnu izgradnju uništenih bogomolja i kulturnih institucija, stotine hiljada Bosanaca nikad neće imati poverenje da se vrate u zajednice iz kojih su prognani.

Kako možemo i kako treba da odgovorimo na te nasrtaje na kulturu? Kao prvo, moramo da nanovo potvrdimo postojanje načela čestitosti i međunarodne zakonitosti koje vredi braniti i da delujemo na osnovu sopstvenog ubeđenja u tu činjenicu. To znači da učinimo sve što je u našoj moći kako bismo obezbedili da oni koji su prekršili međunarodne zakone kojima se štite kulturna dobra budu stvarno kažnjeni, a ne nagrađeni za svoja zlodela. Osim podrške krivičnom gonjenju odgovornih, međunarodna zajednica bi trebalo da uloži združeni napor kako bi obezbedila neke mere restitucije. U Bosni, na Kosovu i u drugim situacijama posle sukoba nužno je da se preduzmu delotvorne mere kako bi se obezbedilo da projekti rekonstrukcije ne zavise od birokratskih prepreka ili nasilja rulje.

Obnova oštećenog ili uništenog kulturnog nasleđa nije problem koji se može tek tako ignorisati, ostaviti žrtvama da ga reše ili se nadati da će ga na sebe preuzeti zainteresovane nevladine organizacije. Kao što je pokazalo posleratno iskustvo na Balkanu, većina NVO

aktivnih posle rata i “etničkog čišćenja” nisu ni zainteresovane ni dovoljno kvalifikovane da se prihvate takvih projekata. Nedostatak iskustva kod NVO u vezi s kulturnim nasleđem, spojen u nekim slučajevima s agresivnim sektaškim programima, može doneti više štete nego koristi, prihvatanjem i dovršavanjem uništenja koje su smislili “etnički čistači”, uzrokujući tako dalje podele unutar zajednice.³³

Nažalost, većina međunarodnih agencija koje se bave dodelom pomoći, kao i druge nesektaške organizacije zainteresovane za obnovu, sklone su da izbegavaju projekte koji uključuju verske spomenike, pogrešno verujući da je ponovna izgradnja bogomolja osetljivo pitanje koje je najbolje izbeći da bi se ostvarilo posleratno pomirenje. Pri svemu tome, one ignorišu ključnu ulogu koju takvi projekti mogu da odigraju u promovisanju povratka izbeglica koje su manjina na određenom području, što je jedan od prvenstvenih ciljeva međunarodne zajednice u postdejtonskoj Bosni. Izbegavajući takve projekte, sekularne organizacije ostavljaju otvoreno polje sektaškim sponzorima, kao što su islamske fundamentalističke agencije za pomoć iz arapskog sveta koje imaju sopstvene programe i malo su zainteresovane za promociju harmonije između verskih i nacionalnih zajednica u Bosni.

Delimična politička rešenja u postdejtonskoj Bosni ne podržavaju institucije koje su imale podršku na državnom nivou, uključujući i one koje su pre 1992. godine bile uključene u zaštitu kulturnog nasleđa. Na lokalnom nivou, gde je sada koncentrisano najviše vlasti, u ozbiljnoj meri nedostaje stručnih kadrova i sredstava za hvatanje u koštac sa kulturnim katastrofama izazvanih ratom. Osim finansiranja konkretnih projekata, postoji hitna potreba za obukom po pitanju valjanih metoda procene i savremenih tehnika i pristupa koji se koriste pri konzervaciji istorijskih objekata i lokaliteta. Možda je još bitnija izrada i primena standarda i propisa kako bi se zaustavilo sadašnje uništavanje značajnih objekata i lokacija kulturnog nasleđa koji su preživeli rat samo da bi postali žrtva nekontrolisanog posleratnog razvoja.

Jedan od najznačajnijih načina na koji vladine i međunarodne agencije mogu da podrže rad na kulturnoj obnovi jeste sponzorisanje programa za obuku i tehničku i materijalnu pomoć koji će omogućiti uspješnije delovanje lokalnih institucija u Bosni. Još neko vreme biće potrebno prisustvo međunarodne zajednice i međunarodna pomoć. No naposljetku će te institucije i nova pokoljenja bosanskih stručnjaka za kulturno nasleđe biti odgovorni da obezbede da bogata multikulturna prošlost njihove zemlje ostane kao baština i lekcija za buduća pokoljenja Bosanaca.

FUSNOTE

¹ U vezi sa glasanjem za nezavisnost, videti: Kofman, 2001. Kad je reč o svakodnevnim izveštavanjima i analizi opsade Sarajeva zaključno sa 29. februarom 1994. godine, videti: *Final Report of the United Nations Commission of Experts Established Pursuant to Security Council Resolution 780 (1992), Annex VI, Part I: Study of the Battle and Siege of Sarajevo*, Savet bezbednosti Ujedinjenih nacija, dokument S/1994/674/Add. 2 (tom II), od 27. maja 1994; može se pogledati i na internetu, adresa: <http://www.ess.uwe.ac.uk/comexpert/ANX/VI-01.htm> i dalje. Što se tiče posledica po kulturno nasleđe i institucije bosanskog glavnog grada do 1994. godine, videti Čengić i Duraković, 1994. i katalog sa izložbe koju je 1993-94. organizovalo Udruženje sarajevskih arhitekata kako bi dokumentovalo razaranje svoga grada, *Urbicide-Sarajevo = Sarajevo, une ville blessée*, Bordeaux: Arc en rêve, Centre d'architecture; Paris: Centre Georges Pompidou, [1994].

² Savet Evrope, Komitet za kulturu i obrazovanje, *Information Reports on the Destruction by War of the Cultural Heritage in Croatia and Bosnia-Herzegovina*, Strassbourg: Savet Evrope, Parlamentarna skupština, 1993-97, br. 1-10 = Dokumenti Skupštine br. 6756, 6869, 6904, 6989

- + dodatak, 6999, 7070, 7133, 7308, 7341, 7674, 7740; Riedlmayer, 1995; Blažina, 1996; i Lefèvre, 1996.
- ³ O srednjovekovnoj bosanskoj umetnosti i njenom korišćenju za potporu savremenim diskusijama o bosanskom identitetu videti Wenzel, 1965, 1993. Složena istorija bosanskog kulturnog nasleđa predstavljena je u nedavnoj fascinantnoj studiji u Lovrenović, 1998; Lovrenovićeve argumente sažima Miljenko Jergović u prikazu te studije u časopisu *Bosnia Report* (London), nova serija br. 4 (juni-juli 1998), koji se može naći na internetu, adresa: <http://www.bosnia.org.uk/bosrep/junjul98/survival.htm>: "Kulturni i civilizacijski identitet Bosne čine jedinstvo u svom značenju, ali je njena slika izrazito mozaička. Nijedan element tog mozaika nije se uobličio sam za sebe niti danas može predstavljati cjelinu." Engleski prevod Lovrenovićeve knjige treba da se pojavi u izdanju *New York University Press* pod naslovom *Bosnia: A Cultural History / Bosna: Kulturna istorija*.
 - ⁴ Najbolji pregled bosanskog društva i kulture u otomansko doba objavljen na engleskom jeziku je Malcolm, 1996, poglavlja 4-10. Bogatstvo i složenost umetničkog nasleđa nastalog u tom razdoblju dobro ilustruje Filipović, 1987.
 - ⁵ O velikim islamskim zadužbinama koje su izgradile Sarajevo, videti Kostović, 1995, i Pašić, 1994.
 - ⁶ Boris Nilević, "O postanku stare pravoslavne crkve u Sarajevu", *Prilozi historiji Sarajeva: radovi sa Znanstvenog simpozija "Pola milenija Sarajeva", održanog 19. do 21. marta 1993. godine*, priredio Dževad Juzbašić, Sarajevo, Institut za istoriju, Orijentalni institut, 1997, 61-65. Što se tiče pravoslavne umetnosti za vreme otomanskog perioda u Bosni, videti takođe Rakić, 2000.
 - ⁷ Što se tiče rane istorije sarajevske zajednice španskih Jevreja i prve gradske sinagoge, videti Moritz Levy, *Die Sephardim in Bosnien: Ein Beitrag zur Geschichte der Juden auf der Balkanhalbinsel*, Sarajevo, 1911; reprint, Graz: Wieser Verlag, 1966, 11-22, 134. Sijavuš-pašino davanje dozvole da se sinagoga gradi neposredno do hana bilo je u suštini kršenje islamskog zakona - koji dozvoljava popravku i rekonstrukciju nemuslimanskih bogomolja koje su postojale pre osvajanja, ali ne i podizanje novih onde gde ih ranije nije bilo. Ono što to zaobilazanje zakona čini još značajnijim jeste činjenica da je taj posed bio vezan ne za jednu već za dve islamske verske zadužbine: za Sijavuš-pašin vakuf, kao i za vakuf Gazi Husrev-bega, koji je posedovao zemlju ispod građevine. Što se tiče istorije Sijavuš-pašine zadužbine i velikog hana koji je on podigao za sarajevske Jevreje (koji su oni zvali El Cortijo, "Veliko dvorište", na judeo-španskom), videti Alija Bejtić, "Sijavuš-pašina daira", *Prilozi za proučavanje istorije Sarajeva*, 2 (1996), 61-102.
 - ⁸ Što se tiče istorije katoličke zajednice u Sarajevu u XVI veku, videti Fra Ljubo Lučić, "Franjevačka prisutnost u Sarajevu", *Prilozi historiji Sarajeva: radovi sa Znanstvenog simpozija "Pola milenija Sarajeva", održanog 19. do 21. marta 1993. godine*, priredio Dževad Juzbašić, Sarajevo, Institut za istoriju, Orijentalni institut, 1997, 239-260. Što se tiče katoličke umetnosti i kulture u Bosni pod otomanskom upravom, videti Sorić, Avdagić, i dr., 1988.
 - ⁹ Pašić, 1995.
 - ¹⁰ Krzović, 1987, i Spasojević, 1999.
 - ¹¹ Svedočenje očevice Kemala Bakaršića, glavnog bibliotekara Zemaljskog muzeja u Sarajevu, u tekstu "The Libraries of Sarajevo and the Book That Saved Our Lives" / "Sarajevske biblioteke i knjiga koja je spasla naše živote" /, *The New Combat: A Journal of Reason and Resistance*, 3 (jesen 1994): 13-15. Što se tiče spaljivanja Nacionalne biblioteke, Orijentalnog instituta i drugih biblioteka i arhiva, kao i uloge koju su ti napadi odigrali u procesu "etničkog čišćenja", videti takođe Riedlmayer, 2001.
 - ¹² Deo teksta o napadu na biblioteku i požaru koji je usledio zasnovan je na: izveštajima koje su sa lica mesta poslali Kurt Schork, "Sarajevo's Much-loved Old Town Hall Ablaze" / "Sarajevska voljena Vijećnica u plamenu" /, Reuters Library Report, od 26. avgusta 1992, i John Pomfret, "Battles for Sarajevo Intensify as Bosnian Peace Conference Opens" / "S otvaranjem Mirovne konferencije o Bosni, rasplamsavaju se borbe za Sarajevo" /, Associated Press, od 26. avgusta 1992; ličnim razgovorima s radnicima biblioteke, vatrogascima i drugim očevicima; nemontiranim filmskim materijalima TV BiH; navođenju reči dobrovoljca koji je radio na spasavanju, emitovano na ABC News, 13. januara 1993.
 - ¹³ Intervju Kate Adie naveden je u tekstu "Bosnia's Written History in Flames? The Major Libraries and Archives Reported Destroyed" / "Pisana istorija Bosne u plamenu? Izveštaji o uništenim glavnim bibliotekama i arhivama" /, *The Art Newspaper* (London), 3, br. 21 (oktobar 1992): 1; što se tiče štete nanesene Zemaljskom muzeju, videti Rizo Sijarić, "Update on the Zemaljski Muzej, Sarajevo" / "Ažurirani podaci o Zemaljskom muzeju u Sarajevu" /, *Museum Management and Curatorship*, 12 (1993): 195-199; Marian Wenzel, "Obituary: Dr. Rizo Sijarić, Director of the Zemaljski Muzej, Sarajevo. Killed in Sarajevo, 10. december 1993"

Iz pepela: Bosansko kulturno nasleđe

- /"Čitulja: Dr Rizo Sijarić, direktor Zemaljskog muzeja u Sarajevu. Poginuo u Sarajevu 10. decembra 1993"/, *Museum Management and Curatorship*, 13 (1994): 79-80.
- ¹⁴ Što se tiče veze između etničke pripadnosti, vere i genocida, videti Sells, 1998.
- ¹⁵ Joylon Naegele, "Banja Luka's Mufti Tells of 'Four Years Of Horror'" /"Banjolučki muftija priča o 'četiri godine užasa'"/, *RFE/RL Weekday Magazine*, 6. septembra 1996. Može se naći na internetu, adresa: <http://www.rferl.org/nca/features/1996/09/F.R.U.96090616572638.html>.
- ¹⁶ Duško Doder, "On Serb Holy Day, Hellfire for Foes" /"Na srpski verski praznik, vatre iz pakla za neprijatelje"/, *The Boston Globe*, 10. februara 1993.
- ¹⁷ Što se tiče uništenja fočanske muslimanske zajednice i spomenika koji su svedočili o više od 600 godina muslimanske kulture u Foči, videti Faruk Mutić, *Foča: 1470-1996*, Sarajevo: Šahinpašić, 1997; Šemso Tucaković, *Aladža džamija: ubijeni monument*, Sarajevo: Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, 1998; "History, Culture and Destruction of Foča" /"Istorija, kultura i uništenje Foče"/, na internetu, <http://www.haverford.edu/relg/sells/reports.html#Foca>.
- ¹⁸ US Department of State. *Supplemental United States Submission of Information to the United Nations Security Council In accordance with Paragraph 5 of Resolution 771 (1992) and Paragraph 1 of Resolution 780 (1992): [Eighth Report] June 16, 1993* /Ministarstvo inostranih poslova Sjedinjenih Država. Dodatni podnesak obaveštenja Sjedinjenih Država Savetu bezbednosti Ujedinjenih nacija u skladu s paragrafom 5 Rezolucije 771 (1992) i paragrafom 1 Rezolucije 780 (1992): [Osmi izveštaj] 16. juni 1993/, na internetu, <http://www.haverford.edu/relg/sells/reports/8thC.html>. Proterivanje civila bosanskih Muslimana iz Bijeljine tokom rata i neprekidna maltretiranja s kojima se izbeglice suočavaju od Daytona opisani su u izveštaju organizacije Human Rights Watch od maja 2000. godine, *Unfinished Business: The Return of Refugees and Displaced Persons to Bijeljina /Nedovršeni posao: Povratak izbeglica i raseljenih lica u Bijeljinu*/, <http://www.hrw.org/reports/2000/bosnia/>.
- ¹⁹ Zasnovano na izjavama očevidaca uništenja, među kojima je i Bedrudin Gušić, koji je dobio nezahvalan zadatak da služi kao izabrani predsedavajući Odbora Islamske zajednice u Banjoj Luci od maja 1992. do novembra 1994. godine. Izjava g. Gušića objavljena je na bosanskom jeziku u sarajevskom dnevnom listu *Oslobođenje* od 16. do 23. marta 1995; engleski prevod postoji na internetu, na sledećim adresama: <http://www.haverford.edu/relg/sells/banjaluka/gusic1.html> i <http://www.haverford.edu/relg/sells/banjaluka/gusic1.html>. Svedok uklanjanja ostataka džamija bio je Frank Westerman, koji je o ratu u Bosni izveštavao za amsterdamski dnevni list *NRC Handelsblad*; njegov iskaz o uništenju džamije i intervju koji je uradio sa Predragom Radićem, srpskim nacionalistom i gradonačelnikom Banje Luke, objavljeni su u njegovoj knjizi *De Brug over de Tara /Most na Tari*/, Amsterdam: Uitgeverij Atlas, 1994, 7-13; moj prevod na engleski postavljen je na internet, na adresi: <http://www.haverford.edu/relg/sells/banjaluka/banjaluka.html>.
- ²⁰ Maggie O'Kane, "Onda su podmetnuli požar u kuću, a svi u njoj su vrištali... Ja sam bio jedini koji se izvukao", *The Guardian* (London), 20. avgusta 1992; Alec Russell, "Srbi progone preživeli u 'etničkom čišćenju'", *The Daily Telegraph* (London), 20. avgusta 1992.
- ²¹ Uništavanje Mostara i njegovih arhitektonskih spomenika u opsadi koju je držala JNA od aprila do juna 1992. godine dokumentovalo je Društvo arhitekata Mostar jednim ilustrovanim katalogom za izložbu, *Mostar '92: urbicid*, priređivač Ivanka Ribarević-Nikolić i Željko Jurić, Mostar: Hrvatsko vijeće obrane općine Mostar, 1992.
- ²² Vulliamy, 1994, 221-234; John Burns, "Croats Wield the Guns in 'Cleansed' Town" /"Hrvati uz pomoć oružja drže vlast u 'očišćenom' gradu"/, *New York Times*, 30. oktobra 1993.
- ²³ UNHCR, saopštenje za štampu REF/1034. Što se tiče uništavanja kulturnog nasleđa u Stocu, videti takođe Matej Vipotnik, "Searching for Bosnia's Lost Cultural Treasures" /"Traganje za izgubljenim bosanskim blagom"/, *Berserkistan* (novine objavljivane na internetu), 30. jula 1996, postavljeno na internet, na adresi: <http://www.haverford.edu/relg/sells/stolac/stolac.html>, kao i dokumentaciju koju je sakupilo predsedništvo Opštine Stolac u egzilu, *Crimes in Stolac Municipality, 1992-1994 /Zločini u opštini Stolac, 1992-1994. godine*/, Mostar: Zid, 1996, 45-54; ovaj tekst se takođe može naći na internetu, na adresi: <http://www.haverford.edu/relg/sells/Stolac/StolacCrimes.html>
- ²⁴ "Bosnian Croats Block Return of Muslims" /"Bosanski Hrvati blokiraju povratak Muslimana"/, Reuters, 2. februara 1997; četiri godine kasnije, jedno istraživanje otkrilo je da se malo toga promenilo u Stocu: Nick Thorpe, "Croat Town Now a Criminal Haven: SAS Investigator Asks Why Gangsters And Ethnic Warriors Live Freely in Stolac, Bosnia" /"Hrvatski grad pretvoren u utočište za kriminalce: Istražitelj SAS-a postavlja pitanje zašto gangsteri i nacionalistički bojovnici žive na slobodi u Stocu, u Bosni"/, *The Guardian* (London), 2. maja 2001,

postavljeno na internet, na adresi:

<http://www.guardian.co.uk/international/story/0,3604,481599,00.html>.

- 25 Robert Block, "Croatian Death Squad Talks Tough around the Pooltable" / "Pripadnici Hrvatskog odreda smrti - razgovaraju oko bilijarskog stola", *The Independent* (London), 6. septembra 1993. Od završetka rata, kamenje istorijskog mosta vadi se sa dna reke - on će biti nanovo izgrađen; Jerrilynn Dodds, "Bridge over the Neretva" / "Most na Neretvi", *Archaeology*, 51 i (januar-februar 1998): 48-53.
- 26 Branko Grujić u intervjuu s Carol J. Williams, "Serbs Stay Their Ground on Muslim Lands: Conquering Warlords Bend History and Reality in an Attempt to Justify Their Spoils" / "Srbi zadržavaju svoje tlo na muslimanskoj zemlji: osvajačke vojskovođe iskrivljuju istoriju i stvarnost u pokušaju da opravdaju svoj plen", *Los Angeles Times*, 28. marta 1993; Laura Silber, "Serbian Mayor Confident in Bosnian Town Where Mosques Are Rubble: Voters Go to Polls in Referendum on Peace Plan" / "Srpski gradonačelnik siguran u sebe u bosanskom gradu u kom su džamije pretvorene u šut: glasači izlaze na referendum o mirovnom planu", *Financial Times* (London), 17. maja 1993; Roger Cohen, "In a Town Cleansed of Muslims, Serb Church Will Crown the Deed" / "U gradu očišćenom od Muslimana, srpska crkva će krunisati to zlodelo", *New York Times*, 7. marta 1994.
- 27 Eric Hobsbawm, "Debunking Ethnic Myths" / "Razbijanje nacionalnih mitova", *Open Society News* (zima 1994): 1, 10-11, str. 10, sažetak predavanja održanog na Srednjoevropskom univerzitetu u Budimpešti prilikom otvaranja akademske godine 1993/94; duža verzija objavljena je pod naslovom "Outside and Inside History" / "Izvan i unutar istorije", u Hobsbawmovoju zbirci oglada *On History / O istoriji*, London: Weidenfeld and Nicolson, 1997.
- 28 Izložbu iz 1994. godine opisao je banjalučki istoričar Aleksandar Aco Ravlić, i sam bosanski Srbin, zgrožen onim što se radilo njegovom gradu, u svojoj knjizi *Banjalučka Ferhadija: ljepotica koju su ubili*, Rijeka: AARIS, 1996, 57, engleski rezime na 172. stranici. Što se tiče korišćenja retuširanih fotografija za "ispravljanje" ideološki neprihvatljive prošlosti, videti David King, *The Commissar Vanishes: The Falsification of Photographs and Art in Stalin's Russia*, New York: Metropolitan Books, 1997.
- 29 Projekat prikupljanja bosanskih rukopisa pokrenuli su 1994. godine Amila Buturović (Univerzitet u Yorku), András Riedlmayer (Univerzitet Harvard), i Irvin Cemil Schick (Tehnološki institut u Massachusettsu i Univerzitet Harvard); za daljnje informacije, videti adresu projekta na internetu: <http://www.applicom.com/manu/ingather.htm>.
- 30 Odluka Komisije za ljudska prava u predmetu Banja Luka, donesena 11. juna 1999. godine, može se naći na internetu, na adresi: <http://www.gwdg.de/čujvr/hrch/0000-0999/0029admmmer.htm>. Mesta uništenih džamija u gradovima širom srpskog entiteta u Bosni i Hercegovini isto tako su administrativnim merama dodeljena drugim zonama u druge svrhe kako bi se sprečila njihova obnova. U Bijeljini, mesta na kojima su gradske džamije savnjene sa zemljom koriste se kao buvlje pijace, parkirišta i prostori za prodavnice i kioske. U pismu od 7. jula 1999. godine Opština pod kontrolom Srba odbila je da izda dozvolu za ponovnu gradnju Atik džamije u starom gradskom centru. Kao razlog je navedeno da je urbanistički plan za taj deo grada promenjen i da se na mestu nekadašnje džamije planira izgradnja pozorišta. François Perez iz Kancelarije Specijalnog izaslanika Visokog predstavnika u Bijeljini, podržao je opštinske vlasti i zahtev za ponovnu izgradnju džamije nazvao "preterano ekstremnim" nagoveštavajući da bi se "možda, nakon što prođe neko vreme, mogla izgraditi neka džamija na periferiji grada". (Razgovor *Human Rights Watch* sa Françoisom Perezom, Bijeljina, 28. septembra 1999. godine, navedeno na internetu, na adresi: http://www.hrw.org/reports/2000/bosnia/Bosn005-06.htm#P649_138143).
- 31 Aida Čerkez-Robinson, "Muslim leader urges restraint following attack" / "Posle napada, muslimanski vođa preporučuje suzdržanost", *Associated Press*, 8. maja 2001.
- 32 Što se tiče izveštaja o napadu rulje u Trebinju, u kom je jedan međunarodni zvaničnik bio toliko isprebijan da mu je bilo potrebno bolničko lečenje, videti "Serbs Block Bosnia Mosque Ceremony" / "Srbi omeli ceremoniju u vezi sa bosanskom džamijom", *BBC News*, 6. maja 2001, na internetu na adresi: http://news.bbc.co.uk/hi/english/world/europe/newsid_1315000/1315262.stm. Što se tiče prethodnih priprema za antimuslimansku pobunu u Banjoj Luci, videti "Erupcija ubilačkog šovinizma u BiH", *Feral Tribune* (Split), br. 817, 14. maja 2001, članak na internetu, na adresi: <http://search.feral.hr/arhiva/tmp/2001/817/erup.html>, sažetak na engleskom jeziku na adresi: http://www.ohr.int/ohr-dept/presso/bh-media-rep/round-ups/default.asp?content_id=498#6. Hrvatski ekstremisti koji upravljaju Stocem takođe su stali na put naporima muslimanskih povratnika da ponovo izgrade makar jednu od četiri uništene džamije u tom gradu i navodno su rekli mostarskom muftiji, "Ako počnete zidati džamiju, mi ćemo podići [katoličku] crkvu na njenom kamenu temelju"; objavljeno u časopisu *Ljiljan*

Iz pepela: Bosansko kulturno nasleđe

(Sarajevo), 27. maja 2001, engleski prevod na internetu, na adresi:
<http://www.tfeagle.army.mil/tfeno/FeatureStory.asp?Article-12638>

- ³³ Od 156 džamija koje su popravljene, obnovljene ili iznova sazidane u Bosni od početka rata samo mali deo nisu sponzorisale islamske agencije za pomoć iz Saudijske Arabije, koje su se poslužile svojim snažnim finansijskim uticajem kako bi promovisale netolerantni islamski fundamentalistički misionarski program zasnovan na učenju vehabijske sekte iz Saudijske Arabije. Stephen Schwartz, "Islamic Fundamentalism in the Balkans", /"Islamski fundamentalizam na Balkanu" *Partisan Review* (juli, 2000): 421-6; Saïd Zulficar, "Alerte aux iconoclastes!" /"Upozorenje ikonoklastima"/, *Al-ahram hebdo*, 28. februara 2001, na internetu na adresi: <http://www.ahram.org.cg/Hebdo>; Jolyon Naegele, "Saudi Wahhabi Aid Workers Bulldoze Balkan Monuments" / "Saudijski vehabijski humanitarci buldožerima ruše balkanske spomenike"/, *RFE/RL Weekday Magazine*, 4. avgusta 2000. Može se naći na internetu, adresa: <http://www.rferl.org/nca/features/2000/08.F.RU.000804130919.html>.

[79.] **A.2.3 Članak** Andrása Riedlmayera, “*Convivencia* Under Fire: Genocide and Book-burning in Bosnia”, *The Holocaust and the Book: Destruction and Preservation* /*Convivencia* pod paljbom: Genocid i knjige na lomači u Bosni”, *Holokaust i knjige: Uništavanje i čuvanje*/, prir. Jonathan Rose. Studies in Print Culture and the History of the Book (Amherst: University of Massachusetts Press, 2001), str. 266-291.

HOLOKAUST I KNJIGE

UNIŠTAVANJE I ČUVANJE

Priredio Jonathan Rose

University of
Massachusetts Press
Amherst

/kopija stranice knjige na kojoj je naveden impresum/

XIV CONVIVENCIA POD PALJBOM GENOCID I KNJIGE NA LOMAČI U BOSNI

András Riedlmayer

Požar je trajao danima. Sunce je zatamnio dim knjiga, i po gradu su listovi nagorelih papira, nežne stranice sivog pepela, padali kao crni sneg. Uhvativši stranicu mogla se osetiti njena vrešina, i na trenutak pročitati fragment teksta kao neki neobični crno-sivi negativ, sve dok se, kako je temperatura padala, stranica u prstima nije pretvarala u pepeo.

Kemal Bakaršić, o paljenju bosanske Nacionalne i univerzitetske biblioteke, 25-27. avgust 1992. ("The Libraries of Sarajevo")

Sve što je napisano traje, sve što je sećanje nestaje.

Mula Mustafa Bašeskija (1731-1809),
hroničar života u Sarajevu u 18. veku

Najčuvenija knjiga u Bosni je rukopis sa divnim iluminacijama poznat pod nazivom Sarajevska Hagada. Iako je u Bosni našla dom još na početku 17. veka, Hagada je nastala na drugom mestu i u drugom vremenu. Ona je svedočanstvo o umetničkoj i kulturnoj kreativnosti onih koji su je stvarali, cenili i čuvali tokom stoleća. Ona je opstala. Najmanje četiri puta tokom svoje duge istorije Sarajevska Hagada je preživela pokušaje uništenja multikulturnih zajednica. Svaki od tih pokušaja da se iskoreni pluralizam bio je praćen paljenjem knjiga. Ovaj mali kodeks, koji sadrži šezdeset devet minijatura i tekstove koji se čitaju za vreme jevrejskog praznika Pesaha, kao i izbor religioznih pesama i molitvi, nastao je oko 1350. godine u kraljevstvu Aragon.¹ To je redak i posebno lep primerak rukopisne delatnosti na hebrejskom koja je cvetala u *convivencia* srednjovekovne Španije - u pluralističkom društvu gde je uprkos zavistima i tenzijama među pojedincima i zajednicama, postojao saživot i interakcija među religijama (hrišćanstvo, judaizam i islam), kulturama i jezicima (romanski, hebrejski i arapski).

Sve tri velike monoteističke religije - judaizam, hrišćanstvo i islam – knjizi pridaju specijalan status, smatrajući da su u njoj pohranjeni božje otkrovenje i zakon, da je ona sredstvo

učvršćivanja zajednice i prenošenja i razvijanja tradicije. U epohi *convivencia* knjiga je takođe igrala glavnu ulogu u vezama nastalim preko kulturnih i religijskih granica, vezama koje su, nadrastajući čuvene prevodilačke projekte i filozofske rasprave, interakcijom dovele do novih umetničkih i književnih oblika. Pod tim mislimo na pojave kao što je rađanje sekularne poezije na hebrejskom pod uticajem arapskih poetskih formi, i cvetanje umetnosti vezanih za knjigu u sve tri tradicije. Čak i religijski rukopisi, poput Biblijâ i Hagadâ ili hrišćanskih biblijskih komentara Beatusa iz Liebane, jasan su izraz prožimanja islamskih, jevrejskih i hrišćanskih umetničkih tradicija. Jevrejin Profiat Duran, lekar, filozof i astrolog na dvoru kralja Jovana I Aragonskog, pisao je u XIV veku o značaju lepih knjiga:

Učiti bi uvek trebalo iz lepih i ugodnih knjiga, napisanih skladnim rukopisom na finom pergamentu i raskošno uvezanih, i to treba raditi u lepim građevinama; jer posmatranje i proučavanje skladnih oblika sa delikatnim crtežima i ljupkim ornamentima jedna je od onih stvari koje pričaju duši, koje je podstiču i krepe. I zato je na čast našoj zemlji što su u svakom pokoljenju imućni i istaknuti ljudi podsticali stvaranje lepih rukopisa.²

Mnogi "lepi rukopisi" koji su oduševljavali Profiata Durana i njegove pobožne i učene savremenike nisu preživeli drugu polovinu petnaestog veka, kada je, sa masovnim izgonom Jevreja i muslimana sa Iberijskog poluostrva, došlo do tragičnog kraja epohe *convivencia*. "Čišćenje" svih nehrišćana bilo je praćeno ceremonijalnim paljenjem jevrejskih i islamskih knjiga. Masovno paljenje jevrejskih knjiga u Valladolidu (1461) i Salamanki (1490) prethodilo je progonima iz 1492. godine, a trijumf katoličanstva nad islamom i nasilna hristijanizacija muslimana ili njihovo isterivanje iz Španije proslavljeni su 1499. godine javnim i svečanim spaljivanjem islamskih knjiga u Granadi, po nalogu nadbiskupa Toleda, Francisca Jiménez de Cisnerosa.³

Jedna od knjiga koje su umakle vatri jeste i kodeks poznat pod nazivom Sarajevska Hagada, koju su kao dragoceno porodično blago u egzil odneli njeni jevrejski vlasnici kad su izgnani iz Španije. Od nekoliko rukopisa koji su ostali iz zlatnog doba književnog stvaralaštva na hebrejskom u Španiji, nijedan nije ostao u zemlji u kojoj je nastao. Posle boravka u severnoj Italiji, ova Hagada je početkom 17. veka dospela u Bosnu gde je zajednica španskih Jevreja našla utočište i novi oblik *convivencia* u gradu Sarajevu.

Tokom šesnaestog veka Sarajevo je iz sela u podnožju srednjovekovne tvrđave preraslo u trgovački i administrativni centar otomanske provincije Bosne. Bio je to grad u kome su

muslimanski, jevrejski i hrišćanski trgovci, zanatlije, učenjaci, sveštenici i težaci živeli jedni pored drugih; tamo se religiozna i kulturna raznovrsnost doživljavala kao normalno tkivo zajedničkog života. Kao i u srednjovekovnoj Španiji, *convivencia* u Sarajevu nije značila odsustvo statusne hijerarhije ili nepostojanje povremenih trvenja među pojedincima i grupama, nego to da je pluralizam doživljavao kao datost.

Među dobročinstvima Gazi Husrev-bega, prvog muslimana iz Bosne na položaju upravitelja u Sarajevu, bila je i prva gradska biblioteka, osnovana 1537. godine. U blizini glavne džamije koju je takođe podigao Gazi Husrev-beg, stajala je i prva gradska pravoslavna crkva, sagrađena da bi trgovce te vere privukla na tada novootvorene bazare. Drugi osmanski upravitelj Sijavuš-paša 1580-81. godine dao je jednoj islamskoj verskoj zadužbini (*vakuf*) sredstva za izgradnju velikog stambenog kompleksa (*han*) za siromašnije članove sarajevske jevrejske zajednice i odobrio podizanje prve sinagoge u gradu.⁴

Grad je rastao i razvijao se pretvorivši se u centar književnog i intelektualnog života i produkcije knjiga. Kolofoni postojećih rukopisa i dokumenata pružaju informacije o imenima nekoliko stotina bosanskih autora i prepisivača koji su stvorili na hiljade rukopisa na raznim jezicima i pismima: na arapskom, osmanskom turskom, persijskom, hebrejskom, ladinu (judeo-španskom), na bosanskom slovenskom pisanom arapskim pismom (*alhamijado*), bosančicom (bosanska varijanta ćirilice) ili latinicom, kao i na crkvenom staroslovenskom ili crkvenom latinskom. Iz interakcije raznih kultura u Bosni, kao i u *convivencia* srednjovekovne Španije, nastale su neobične kompleksne poetske forme slovenskih muslimana, u kojima je uz klasični arapski i persijski stih jasan uticaj petrarkijanskih soneta koji je tu dospeo preko dalmatinske obale.⁵

U svom novom sarajevskom domu, čarobna malena Hagada iz Aragona i dalje je igrala centralnu ulogu u porodičnim obredima vezanim za Pesah. Na nekim stranicama su tragovi vina i hrane; na jednom mestu se pak vidi dečije škrabanje. Pre kraja stoleća Hagada je opet bila izložena opasnosti. Sarajevo i sarajevska verzija *convivencia* našli su se na udaru 1697. godine kad je grad opljačkala i spalila vojska habzburškog cara, koju je predvodio princ Evgenije Savojski. Samo jedanaest godina pre toga vojska Habzburgovaca i njihovih saveznika iz Svete Alijanse na juriš je osvojila Budim, glavni grad osmanlijske Ugarske. Grad je pao 2. septembra 1686. godine nakon tromesečne opsade i teških borbi. Kad je pobjednička hrišćanska vojska prodrla u grad nije poštedita ni stanovnike niti njihove domove i dobra. U

poslednjoj deceniji osmanlijske vladavine, jevrejska zajednica Budima brojala je oko 1.000 ljudi. Jedva polovina njih preživela je prelazak grada u ruke hrišćana.

U kratkoj knjizi sećanja pod naslovom *Megilat Ofen* (Knjiga o Budimu) i u beleškama na margini biblijskog komentara, Isaac Schulhof, učen i imućni član budimske jevrejske zajednice, svedoči o ovim događajima u kojima je izgubio ženu i sina, kuću i sve što je posedovao. Schulhof je bio svedok pljačkanja i ubistava na ulicama, kao i masakra koji su habzburški vojnici počinili nad sedamdeset dvoje Jevreja koji su potražili utočište u sinagogi. Na stotine zatvorenika ubili su pijani plaćenici na obalama Dunava. Ljude koji su preživeli opsadu i period koji je usledio, među kojima je bilo nekoliko stotina Jevreja i 6.000 muslimana, hrišćanski vojnici su prodali u roblje ili za njih tražili otkupninu. Za mnoge preživele Jevreje, uključujući i samog Schulhofa, otkupninu je platio Samuel Oppenheimer, bankar habzburškog cara; ostali su otkupljeni novcem koji su prikupile jevrejske zajednice širom Evrope.

“Čišćenje” nehrišćanskih zajednica Budima nije bio izolovan događaj. Pre toga je 1670. godine izdat carski edikt kojim se naređuje proterivanje svih Jevreja iz Beča i Donje Austrije. Samo Oppenheimeru i nekolicini Jevreja koji su smatrani neophodnim na dvoru dozvoljeno je da ostanu, ali su za tu privilegiju morali da plate veliku godišnju taksu (*Toleranzgeld*).

U Budimu i Pešti džamije i minareti su srušeni a tri gradske sinagoge su spaljene. Da su tom prilikom uništene i knjige može se zaključiti iz jedne od beležaka Isaaca Schulhofa na margini komentara svetihknjiga, gde se evociraju dani pre opsade:

Pre otprilike tri godine (to jest pre 1686. godine) tridesetak glava porodica [u Budimu] okupili su se i izabrali mene da s njima proučavam svete tekstove. Svake srede bih po celu noć do zore studirao pet Mojsijevih knjiga, Proroke i hagiografije, Mišnu, Hagadu i midraška dela. Na kraju bismo svi ustali i glasno pevali neku lepu melodiju kao što je “Moje duše voljeni” iz *Kapija Ciona* a onda bismo recitovali molitvu koja obično sledi nakon proučavanja svetih knjiga. Pošto se znanje obogaćuje nadmetanjem ljudi željnih znanja, i ostali bi se sakupili, neženje i mladi ljudi koji su se nedavno oženili; bilo ih je dvadesetak, koji su takođe angažovali jednog učenog čoveka

da s njima studira... Da nije došlo do razaranja grada, ova institucija bi
večno trajala.⁶

Među preživelim nakon pada Budima nalazio se i učeni mladi čovek po imenu Zevi Hirsch Ashkenazi, koji će steći slavu kao jedan od vodećih verskih učenjaka svoga vremena. Njegova žena i mala ćerka ubijene su tokom opsade 1686. godine a roditelje su u zatočeništvo odveli pruski vojnici; on je pak našao bezbedno utočište u Sarajevu, gde ga je jevrejska zajednica uposlila kao *chachama* (rabina). Četiri godine kasnije rabin je otišao da potraži svoje roditelje u Berlinu tako da je bio pošteđen opetovanog prizora razaranja Budima, ovaj put u Sarajevu.⁷

Paljenje Sarajeva je opisano na jednom mestu u ratnom dnevniku princa Evgenija Savojskog:

23. oktobra [1697. godine] rasporedio sam vojsku na širokom frontu na brdu ispod kojeg se prostire grad. Odatle sam poslao odrede u pljačku. Turci su već bili odneli na sigurno najbolje stvari, ali je još bilo velikih količina raznovrsnih dobara. Predveče je grad zahvatila vatra. Grad je veoma velik i u dobroj meri otvoren; u njemu je 120 lepih džamija. Ostao sam u Sarajevu i 24. Zapalili smo grad i celu okolinu. Naša izvidnica koja je išla za neprijateljem donela je plen i dovela mnogo žena i dece, nakon što je pobila veliki broj Turaka.⁸

Opisujući Sarajevo, princ ne pominje knjige kao takve, no jedan anonimni muslimanski autor u stihu lamentira nad srušenim gradom izražavajući bol izazvan prizorom spaljivanja knjiga:

Došli su i spalili prelepi grad Sarajevo
Kao stoku su odvodili nevine ljude
Došli su i spalili prelepi grad Sarajevo
Spalili su na hiljade Korana i nebrojene ŠdrugeĆ knjige
Koliko li su džamija spalili, svetilišta srušili
Celi grad, s kraja na kraj, srušili su i opustošili
Došli su i spalili prelepi grad Sarajevo. /prevod s engleskog⁹

Pre nego što su se princ Evgenije i njegova ekspedicija povukli s plenom i zarobljenicima, centar grada, sa sinagogom i kućama i radnjama prvog jevrejskog kvarta u Sarajevu oko El

Kortiha, velikog stambenog kompleksa koju je dao sagraditi Sijavuš-paša, bio je potpuno spaljen i opustošen. Mnogo je knjiga tad nestalo ali, iako drugog dokaza osim njenog opstanka nema, Sarajevska Hagada je i ovog puta spašena.¹⁰

Sarajevo sa svojom starom jevrejskom četvrti, ponovo je izgrađeno i osmanlijska vladavina je trajala još tri veka, sve dok grad nije preuzela jedna druga habzburška vojska 1878. godine. Na sreću, vremena su se promenila, i Habzburška imperija je po formi bila pluralistička zajednica koju više nije zanimalo nametanje jedinstvene vere svim podanicima. Umesto toga, novi gospodari u Bosni i Hercegovini hteli su da svoje tek stečene teritorije uvedu u moderno doba. Među doprinosima habzburške epohe na građanskom planu je Zemaljski muzej (Landesmuseum, sad Narodni muzej), osnovan u Sarajevu 1888. godine kao prva naučna institucija i istraživačka biblioteka organizovana prema zapadnom modelu. Kodeks koji se danas naziva Sarajevska Hagada kupljen je od privatnog lica 1894. godine postavši jedan od najdragocenijih predmeta u posedu novog muzeja. U Beču su je pregledali vodeći stručnjaci, a zatim je vraćena u sarajevski muzej, gde se nalazi i danas.

Iako je Sarajevo poznato po tome što se u njemu 1914. godine dogodilo političko ubistvo koje je bilo povod za Prvi svetski rat, grad je prošao kroz rat ne pretrpevši fizička oštećenja. Potkraj rata, u novembru 1918. godine, poslednji habzburški guverner Bosne baron Sarkotić predao je upravu Sarajeva lokalnim bosanskim vlastima. Nekoliko dana kasnije, srpsko-crnogorska vojska ušla je u grad i Bosna je postala deo novonastale Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca, koja je nedugo posle preimenovana u Jugoslaviju.

Od samog nastanka nova kraljevina bila je razdirana sukobima između pobornika centralizma s jedne i autonomaša s druge strane, kao i nacionalističkim ambicijama Srba i Hrvata. Od 1929. godine do početka Drugog svetskog rata, u zemlji je putem ukaza vladala kraljeva diktatura koja je produbila podele umesto da ih razreši. Uprkos političkim tenzijama i ekonomskoj depresiji 1930-ih godina, kulturni i književni život i dalje je cvetao među raznim nacionalnim i verskim zajednicama. U međuratnom periodu, otprilike polovinu svih Sarajlija činili su Bošnjaci (slovensko stanovništvo islamske veroispovesti), jednu sedminu Jevreji, a ostalo su bili pravoslavni Srbi, katolički Hrvati i drugi. Kulturna i književna društva, klubovi, verska udruženja, kao i radne i profesionalne grupe objavljivale su knjige, almanahe i novine i održavale na desetine biblioteka i čitaonica. Među njima je bila La Benevolencija (osnovana 1892. godine), najznačajnije jevrejsko kulturno-prosvetno i dobrotvorno društvo u Sarajevu, koje je 1933. godine otvorilo i svoju istraživačku biblioteku.¹¹

Nacistička Nemačka osvojila je Jugoslaviju u aprilu 1941. godine podelivši zemlju među svojim saveznicima i domaćim kolaboracionistima. Bosna i Hercegovina, podeljena na nemačku i italijansku okupacionu zonu, bila je priključena takozvanoj Nezavisnoj Državi Hrvatskoj, na čijem je čelu bio brutalan fašistički režim koji su Nemci uspostavili u Zagrebu. Kao i u Prvom svetskom ratu i ovaj put je Sarajevo nakon četiri godine rata izašlo fizički gotovo neoštećeno, ali su Bosna i njeni narodi prošli kroz jezive patnje. Više od 300.000 Bosanaca svih nacija umrlo je u koncentracionim logorima, prilikom odmazdi, u masakrima, u borbama protiv nacista ili međusobnim sukobima. Najviše gubitaka su kao zajednica pretrpeli bosanski Jevreji: od otprilike 12.000-14.000 Jevreja u Bosni i Hercegovini samo je 2.000 preživelo holokaust.

U prvim danima nemačke okupacije uvedeni su antijevrejski zakoni i sve sarajevske sinagoge i ostale jevrejske institucije bile su opljačkane i demolirane.

Blaga koja nisu popljačkana bila su spaljena. Stolećima vođeni registri, vredno srebro, stare biblioteke i rukopisi sa iluminacijama gotovo sve što je činilo sarajevsko jevrejsko nasleđe bilo je odneto ili spaljeno.¹²

Među institucijama koje su se našle na udaru nacista i njihovih domaćih pristaša bila je i biblioteka La Benevolencije, jevrejske čitaonice i druge javne i privatne zbirke knjiga. Mnogo toga je izgubljeno u prvoj orgiji pljačkanja i razaranja, ali su se Nemci pobrinuli da spakuju neke od najvrednijih predmeta iz biblioteke La Benevolencije i istorijske dokumente o sarajevskoj jevrejskoj zajednici i da ih pošalju u Einsatzstab Reichsleiter Rosenberg, centralnoj ustanovi koja je osnovana da prikupi kulturno blago opljačkano širom Evrope. U jednom izveštaju sačinjenom u toku rata koji je sačuvan u bosanskoj državnoj arhivi, pomije se jedna takva pošiljka od dvanaest sanduka knjiga iz La Benevolencije, koja je poslana u Berlin 29. oktobra 1941. godine. Nakon oslobođenja Sarajeva, predstavnik La Benevolencije obavestio je Ministarstvo obrazovanja nove komunističke vlasti u Bosni da je biblioteka društva pre rata imala “oko 2.000 knjiga”, među kojima je bilo dokumenata “veoma starih i istorijski dragocenih... koje su ustaše [hrvatski kvislinški režim] odnele 1941. i do danas nismo uspeli da ustanovimo gde se te knjige nalaze”.¹³

Među malobrojnim preživelim iz tog mračnog vremena je i čuvena Sarajevska Hagada, koju je tokom okupacije od nacista sakrio jedan hrabri bosanski kustos. Više od pola veka kasnije,

još uvek ne znamo kako je Hagada spašena, ali neverovatna činjenica da ta knjiga - najčuvenije delo jevrejske kulture Sarajeva – ipak nije pala nacistima u ruke, inspirisala je niz anegdota i legendi. Prema jednom izvoru,

1941. godine odmah nakon što su okupacione snage ušle u Sarajevo, jedan nemački oficir je ušao u Zemaljski muzej i naredio direktoru [Dr Jozi Petroviću] da od cele bogate muzejske zbirke preda samo rukopis Hagade. Direktor je navodio razne razloge ne bi li odložio predaju dragocenog kodeksa u kožnom povezu, a u međuvremenu je uspeo da ga prokrijumčari iz velike muzejske zgrade do planinskog sela u blizini Sarajeva. Posle oslobođenja grada ovo pravo blago vraćeno je u sef muzeja.

Nedavne studije, koje se baziraju na dokumentima iz arhive Zemaljskog muzeja, dovele su u pitanje ključne elemente legendi o spasavanju Hagade, poput dramatične priče o rukopisu koji je tajanstveno izvučen iz zgrade pred nosom nacista i sakriven u planinskom selu (zakopan ispod praga seljačke kuće, u džamiji, ili ispod jednog stabla jabuke, prema nekim verzijama). Iako je dokumentacija izazovno nepotpuna, u njoj se ističe uloga muzejskog kustosa Derviša Korkuta u očuvanju rukopisa tokom rata. Njegov udeo u tome predstavlja primer veza među zajednicama i pojedincima koje su se učvrstile tokom viševjekovne bosanske *convivencia*.

Korkut, bosanski Musliman, bio je zadužen za biblioteku Zemaljskog muzeja. On je takođe imao bliske i duboke veze za sarajevskom jevrejskom zajednicom. 1920-ih godina njegov prevod jednog dokumenta iz osmanlijskog perioda u kojem je reč o uvažanim jevrejskim porodicama na početku devetnaestog veka u Sarajevu, izlazio je u nastavcima u lokalnim novinama *Jevrejski glas*. Uoči rata, kad je “jevrejsko pitanje” postalo u Jugoslaviji gorući politički problem (u oktobru 1940. godine vlada Kraljevine Jugoslavije donela je prve antijevrejske zakone), Derviš Korkut je reagovao tako što je u Beogradu objavio članak pod naslovom “Antisemitizam je stran bosansko-hercegovačkim Muslimanima”. /prevod naslova sa engleskog/

Nakon nacističke invazije postoje dokazi da je Korkut iskoristio svoje pravo pristupa muzejskim fondovima da bi promenio etikete i jedinice u katalogu i tako sakrio i zaštitio rukopise, između ostalog i nekoliko rukopisa koje je njemu lično u amanet ostavio u oktobru 1941. godine jedan sarajevski Jevrejin, Vito Kajon. Kajonovi jevrejski rukopisi preživeli su

rat u muzejskoj biblioteci u kutiji sa etiketom "Archiv der Familie Kapetanović - Türkische Urkunden (Arhiv porodice Kapetanović - turski dokumenti). A što se čuvenog muzejskog kodeksa Hagada tiče, dokazi upućuju na to da je Korkut poslednja osoba koja ga je konsultovala pre rata. Zatim Hagada nestaje iz inventara u kojem se opet pominje tek krajem 1943. godine, kada je muzej zatvoren zbog rata, a njegove najdragocenije zbirke evakuisane iz zgrade i pohranjene u podrumu Državne banke. Sarajevska Hagada se nalazi u inventaru eksponata koji su po nalogu novog direktora muzeja Vejsila Ćurčića evakuisani 9. decembra 1943. g. Šest nedelja ranije, 29. oktobra, u katalogu muzejske biblioteke je nakon dugog ćutanja zabeleženo da je Ćurčić od Derviša Korkuta primio Hagadu. Svi detalji o tome kako je Hagada sačuvana od nacista i dalje su nepoznati. No neosporna je činjenica da je ovaj jedinstveni rukopis hotimično skrivan za vreme nemačke okupacije i da se posle oslobođenja Sarajeva pojavio u netaknutom obliku.¹⁴

Pola stoleća nakon nacističke invazije ideja *convivencia* u Bosni se opet našla na udaru ideologa čiste rase i nacije. Za mete su odabrani ne samo ljudi "pogrešnog" nacionalnog i verskog nasleđa nego i knjige, biblioteke i arhive, muzeji, umetnička dela, bogomolje i istorijska zdanja. Što se tiče hotimičnog rušenja kulturnog nasleđa, tokom rata u Bosni i Hercegovini od 1992. do 1995. godine nadmašena je materijalna šteta naneta zemlji za vreme Drugog svetskog rata.¹⁵

U leto 1992. godine Sarajevo je bilo svedok možda najvećeg slučaja paljenja knjiga u savremenoj istoriji.¹⁶ Na meti su bile Nacionalna i univerzitetska biblioteka, smeštene u lepom neoklasicističkom zdanju sa mavarskim elementima koje je sazidano 1890. godine i služilo kao gradska Vijećnica. Pre nego što će biti spaljena, u Nacionalnoj i univerzitetskoj biblioteci je bilo pohranjeno oko 1,5 milion knjiga, među kojima 155.000 retkih izdanja, jedinstvenih arhiva i specijalnih zbirki, 478 rukopisa, 600 serija periodike, sve knjige, novine i časopisi objavljeni u Bosni od polovine 19. veka, kao i glavne naučne zbirke Sarajevskog univerziteta.¹⁷

Tokom trodnevnog pakla (25-27. avgust) zgrada biblioteke je izgorela a veći deo (po procenama oko 90%) njene nezamenjive sadržine pretvoren je u pepeo. Ubrzo nakon što je pala noć 25. avgusta, zapaljivi projektili ispaljeni sa položaja srpskih nacionalista na kotama koje nadvisuju biblioteku probile su krov i staklo na svodu i zapalile skladište knjiga. Požar je održavan neprestanim granatiranjem, dok su snajperi, minobacačke granate i protivavionski

topovi gađali ljude na trotoaru, vatrogasce i dobrovoljce koji su pokušavali da spasu knjige. Očevici ovako opisuju scenu:

[Nacionalnu biblioteku] zahvatila je nekontrolisana vatra u sredu, nakon što je preko noći bosanski glavni grad bio meta žestokog bombardovanja. Vatrogasci suočeni sa malim pritiskom vode uspeali su da ugase vatru nekoliko puta tokom noći ali je zgrada opet bila napadnuta. U jutarnjim satima severni i središnji deo četvorospratnog zdanja sa zupčastim ukrasima na fasadi potpuno je zahvatio plamen. Prozori su eksplodirali sručivši se u uske ulice a severni kameni zid je pucao i obrušavao se usled paklene vreline. ... Požar je počeo malo nakon 22:00 sata u utorak uveče i uprkos naporima gradskih vatrogasaca, vatra je stalno oživljavana i bivala je sve jača. Tanani mavarski stubovi u glavnoj čitaonici biblioteke eksplodirali su od visoke temperature i delovi krova su propadali kroz plafon.¹⁸

Srpski borci koju su sa brda držali grad u obruču, zasipali su zonu oko biblioteke mitraljeskom vatrom nastojeći da spreče vatrogasce da sa obala Miljacke u starom gradu ugase vatru. Mitraljeski meci su otkidali delove zdanja teravši tako vatrogasce da potraže sklonište. Granate su padale oko zgrade uz zaglušujuće detonacije, dižući u vazduh cigle i malter i rasprskavajući gelere. Kad su ga upitali zašto rizikuje svoj život, šef vatrogasaca Kenan Slinić, obliven znojem, sav čadav, na dva metra od vatre, odgovorio je: "Zato što sam rođen ovdje i što su zapalili deo mene."/prevod sa engleskog/¹⁹

Dok su pljuštali snajperski meci, bibliotekari i građani-dobrovoljci stajali su u nizu kako bi jedni drugima dodavali knjige izvučene iz plamena i ubacivali ih u kamione koji su stajali napolju. U razgovoru pred kamerama jedne televizijske ekipe, jedan od njih je rekao: "Spasili smo samo nekoliko veoma dragocenih knjiga. Sve ostalo je izgorelo. Ogroman deo našeg nasleđa, nacionalnog nasleđa, leži tu u pepelu." Među ljudskim žrtvama je bila Aida Buturović, tridesetdvogodišnja bibliotekarka zadužena za međunarodnu razmenu u Nacionalnoj biblioteci. Ubila ju je granata dok je nastojala da se od biblioteke probije do kuće. U opštem masakru koji je prouzrokovalo bombardovanje srpskih nacionalista njena

pogibija je prošla nezapaženo, izuzev za njenu porodicu i kolege. Bosansko ministarstvo zdravlja je objavilo 26. avgusta da je u prethodnih 24 sata ubijeno 14 a ranjeno 126 ljudi.²⁰

Tri meseca ranije srpske tobdžije su gađale sarajevski Orijentalni institut (osnovan 1950. godine), gde je bila pohranjena najveća zbirka islamskih rukopisa i osmanlijskih dokumenata u regionu. Naime, 17. maja su Orijentalni institut pogodile fosforne granate i zgradu sa gotovo svim što se u njoj nalazilo progutala je vatra. Tako je izgubljeno 5.263 rukopisa na arapskom, persijskom, otomanskom turskom i bosanskom slovenskom jeziku pisanom arapskim pismom; arhiva sa 200.000 otomanskih dokumenata, primarni izvor za 500 godina istorije zemlje; zbirka od preko 100 katastarskih knjiga iz otomanskog perioda u kojima su bili zapisani podaci o vlasništvu zemlje i strukturi stanovništva u Bosni od šesnaestog do potkraj devetnaestog veka; 300 mikrofilmova sa kopijama bosanskih rukopisa u vlasništvu privatnih lica ili stranih institucija. Referentna zbirka Instituta sa 10.000 štampanih knjiga i 300 serija periodike, najkompletnija specijalizovana biblioteka u tom domenu u regionu takođe je uništena, kao i katalog i svi tekući radovi.²¹

U oba slučaja, samo biblioteka je bila na meti; zgrade do njih su do danas ostale netaknute. Srpski nacionalistički vođa Radovan Karadžić poricao je da su njegove snage odgovorne za napade, tvrdeći da su Nacionalnu biblioteku zapalili sami Muslimani “jer im se nije dopadala ... arhitektura.” /prevod s engleskog/²²

/fotografija/

Slika 1. *Convivencia*: jevrejske i islamske knjige spašene iz Nacionalne i univerzitetske biblioteke Bosne i Hercegovine, avgust 1992. godine (Snimio: *Andrea Markov*).

Dvesta hiljada knjiga iz Biblioteke Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine evakuisano je pod granatama i snajperskom vatrom tokom leta 1992. godine Među knjigama koje su spašene bilo je i jedno od najvećih kulturnih blaga ove zemlje, Sarajevska Hagada.²³ Iz usta za to odgovornog oficira bosanskih Srba saznali smo da je granatiranje Muzeja bilo namerno. Kada je novinarka *BBC* Kate Adie u septembru 1992. godine otišla na liniju opsade da intervjuiše komandira baterije, upitala ga je zašto njegovi vojnici granatiraju hotel “Holiday Inn”, kad se zna da tamo odsedaju svi strani dopisnici. Oficir se izvinio, navodeći da su oni zapravo ciljali krov Zemaljskog muzeja, preko puta hotela, ali da su promašili.

Zemaljski muzej je pretrpeo znatne štete tokom troipogodišnje opsade. Granate su probile krov i staklene svodove a svih 300 prozora je razbijeno. Na zidovima nekoliko galerija primetne su rupe od granata. Neki eksponati koji nisu mogli biti premešteni na sigurno ostali su u prostorijama Muzeja, izloženi artiljerijskoj vatri i propadanju usled vremenskih nepogoda. Direktor Muzeja dr Rizo Sijarić ubijen je prilikom eksplozije granate za vreme druge zime opsade Sarajeva (10. decembra 1993. godine) dok je nastojao da nabavi plastične folije od humanitarnih agencija UN kako bi pokrio neke od rupa u zgradi.²⁴

Biblioteke deset od šesnaest postojećih fakulteta Univerziteta u Sarajevu bile su potpuno ili delimično uništene usled srpskog granatiranja, u kojem je nestalo 400.000 knjiga i 500 naslova periodike. Od preostalih fakultetskih biblioteka i istraživačkih instituta pri Univerzitetu, svi su u nekoj meri pretrpeli štetu bilo na zgradama, u opremi ili zbirkama; sve biblioteke su izgubile neke od svojih zaposlenih. Osam ogranaka sarajevske Gradske biblioteke takođe se našlo na udaru granata i izgorelo je.²⁵

Tu nije kraj spisku gubitaka. Moglo bi se spomenuti i rušenje i pljačkanje samostana, crkve i biblioteke franjevačkog Teološkog fakulteta u sarajevskom kvartu Nedžarići; granatiranje i delimično uništenje regionalnog arhiva Hercegovine u Mostaru; 50.000 knjiga nestalih kad je Jugoslovenska armija predvođena Srbima zapalila biblioteku rimokatoličke biskupije u Mostaru; paljenje i sravnjivanje sa zemljom srpskog pravoslavnog manastira u Žitomisliću južno od Mostara od strane hrvatskih ekstremista; i slična dela razaranja u stotinama drugih bosanskih mesta gde su srpski i hrvatski nacionalisti sprovodili “etničko čišćenje”.²⁶

Sudbine dve takve zajednice, Janje u istočnoj Bosni i Stoca u Hercegovini, na jugu zemlje, ilustruju široko rasprostranjeni obrazac razaranja. Pre rata 1992-95. godine Janja, gradić u Podrinju desetak kilometara južno od Bijeljine, imala je 10.000 stanovnika, od kojih su 95% bili Bošnjaci (slovensko muslimansko stanovništvo). Janja se 1993-94. godine pojavila u novinama kao mesto odigravanja brutalnog “etničkog čišćenja” koje su sproveli nacionalistički razbojnici predvođeni nekadašnjim fudbalerom Vojkanom Đurkovićem, inače pripadnici srpske paravojne jedinice pod komandom Željka Ražnatovića (poznatog pod svojim *nom de guerre* “Arkan”).

Prema informacijama dobijenim od Državne komisije za prikupljanje podataka o ratnim zločinima u Bosni i Hercegovini, stara džamija u centru Janje dignuta je u vazduh 20. aprila

András Riedlmayer

1993. godine u 04:00 sata ujutro; istoga dana malo kasnije srušena je i druga džamija. Drugo kulturno blago u Janji predstavljala je privatna biblioteka Alije Sadikovića, potomka jedne od najstarijih gradskih porodica. U katalogu islamskih rukopisnih zbirki u Bosni, objavljenom 1992. godine navodi se da se u Sadikovićevoj zbirci nalazilo oko 100 rukopisa na otomanskom turskom, bosanskom, arapskom i persijskom. Cela biblioteka je zapaljena u proleće 1993. godine zajedno sa istorijskim zdanjem u kojem je čuvana. Porodično groblje gde poživaju Alija Sadiković i njegovi preci takođe je uništeno.²⁷

U mesecima koji su sledili, počiniooci “etničkog čišćenja” su se takođe otarasili bosanskog muslimanskog stanovništva, slali su muškarce u koncentracione logore a od žena, dece i staraca tražili su novac da bi im dozvolili da budu proterani s druge strane linije fronta. Osim šačice, svih 30.000 Bošnjaka nastanjenih u zoni oko Janje i Bijeljine “očistili” su Đurković i njegovi ljudi, sprovodeći navodno naređenja koja su direktno dolazila iz Karadžićevog štaba na Palama. Većina preživelih iz Janje su sada izbeglice i žive u privremenim domovima na području Tuzle. Vojkan Đurković je živ i zdrav, istaknuti je građanin obližnjeg grada Bijeljine, koja je i dalje pod kontrolom Karadžićevih tvrdolinijaša, što je slučaj i sa Janjom. Otkad se rat završio, istražitelji Međunarodnog krivičnog suda za bivšu Jugoslaviju otkrili su tri masovne grobnice u blizini Janje, za koje se veruje da sadrže posmrtno ostatke nekoliko stotina masakriranih muslimanskih civila.²⁸

Gubici nanesen Stocu, istorijskom gradiću u Hercegovini, ilustruju vezu između uništenja zajednice kroz ubijanje i progon njenih pripadnika s jedne, i zatiranja pamćenja zajednice od strane počinioaca “etničkog čišćenja” s druge strane. Uoči nedavnog rata Stolac je imao oko 19.000 stanovnika, od kojih su otprilike polovinu činili bosanski Muslimani, trećinu bosanski Hrvati, a petinu bosanski Srbi. Bosanska vlada je tokom 1980-ih godina nameravala da predloži da se Stolac uvrsti na UNESCO-ov spisak svetske baštine, jer je taj grad bio poznat po dobro očuvanoj tradicionalnoj stambenoj arhitekturi, pijaci iz 17. veka, četiri stare džamije i baroknoj pravoslavnoj crkvi sagrađenoj poslednjih godina turske vladavine, sve to spektakularno raspoređeno ispod impozantne tvrđave iz turskog doba.

U leto 1993. godine Stolac su “etnički očistili” pripadnici milicije hrvatskih nacionalista iz Bosne (HVO). U jednom izveštaju UNHCR stoji opis onoga što se dogodilo:

Na početku jula [1993] okupljeno je [na inicijativu vlasti bosanskih Hrvata] nekoliko stotina muškaraca iz Stoca, u kojem su većinu

stanovništva činili Muslimani, i zatočeno verovatno u [koncentracionim logorima] Dretelju i Gabeli. Veruje se da ukupan broj zatočenih civila iz Stoca iznosi oko 1.350... Dana 1. avgusta četiri stolačke džamije su dignute u vazduh. Te noći su, prema iskazima svedoka, gradom prolazili vojni kamioni sa vojnicima koji su pucali u vazduh, zastrašujući i izvođeci sve žene, decu i starce muslimanske nacionalnosti. Po celom gradu su odzvanjali jauci i kuknjava žena i dece, dok su vojnici pljačkali i uništavali muslimanske kuće. Vojnici čija su lica bila ili ofarbana ili pokrivena maramama i čarapama, odvodili su civile u Blagaj, područje na severozapadu Stoca gde su se vodile žestoke borbe.²⁹

U spomen-knjizi koju je 1996. godine objavilo predsedništvo u egzilu opštine Stolac naveden je spisak originalnih rukopisa, dokumenata i registara koje je spalio HVO:

Biblioteka Veća muslimanske zajednice Stoca – sa desetinima rukopisa na bosanskom, arapskom, turskom i persijskom, koji datiraju iz perioda od XVII do XIX veka, dragocene štampane knjige i registri zajednice iz XIX veka (koje su spalili pripadnici HVO polovinom jula 1993)

Biblioteka Careve džamije u Stocu – sa desetinama rukopisa na bosanskom, arapskom, turskom i persijskom, koji datiraju iz perioda od XVII do XIX veka, sa 8 uramljenih *lawhi* (primerci arapske kaligrafske umetnosti na jednoj strani sa iluminacijama) iz XVIII i XIX veka. Spaljena od strane HVO početkom avgusta 1993. godine zajedno sa Carevom džamijom, odnosno džamijom Sultana Selima I iz 1519. godine)

Biblioteka Podgradske džamije (džamija Ali-paše Rizvanbegovića) u Stocu – sa desetinama rukopisa i istorijskih dokumenata iz XVIII-XIX veka i 5 *lawhi* (delo lokalnog kaligrafa iz XIX veka). Biblioteku džamije su 28. jula 1993. u 11:00 sati spalili pripadnici HVO u nastojanju da unište Podgradsku džamiju (sagrađenu 1732-33.

godine); spaljena džamija je minirana 8. avgusta. Šut je odnet kamionima i teren je izravnat.

Nekoliko značajnih privatnih zbirki, rukopisa i retkih knjiga koji su pripadali bošnjačkim (slovenskim muslimanima) stolačkim porodicama spalili su pripadnici HVOa kada su u julu i avgustu 1993. Muslimani okupljeni i proterani a njihove kuće srušene. Raspoložemo sa organičenim podacima o sadržini tih zbirki. Postoji štampani opis 50 uvezanih rukopisa (39 arapskih, 2 persijska, 9 otomanskih) iz zbirke Habibe Mehmedbašić; rukopisi su spaljeni kad su kuću Mehmedbašića opljačkali i spalili hrvatski ekstremisti. Istorijska zdanja, biblioteke i porodični dokumenti ostalih starih stolačkih porodica – Rizvanbegovića, Behmena i Mahmutćehajića – takođe su spaljeni i uništeni.³⁰

Privatne i javne biblioteke, arhivi, muzeji i ostale kulturne institucije bile su meta uništavanja u celoj Bosni, u nastojanju da se eliminišu materijalni dokazi - knjige, dokumenti i umetnička dela - koji bi mogli podsetiti buduća pokolenja da su nekad baštinici različitih nacionalnih i verskih tradicija imali zajedničko nasleđe i da su živeli zajedno. U stotinama gradova i sela, ekstremni nacionalisti su u okviru kampanje “etničkog čišćenja” u pepeo pretvorili registre (katastarske knjige, parohijske knjige, zadužbinske akte) koji su svedočili o prisustvu manjinskih zajednica. Procenjuje se da je 481.100 dužnih metara polica dokumentacije uništeno u napadima na istorijske arhive i lokalne matične urede za vreme rata od 1992. do 1995. godine Izgorelo je na stotine hiljada dokumenata u kojima su stajali podaci o rođenju, smrti, venčanjima, imanjima i radnjama, o kulturnom i verskom životu, političkim aktivnostima i udruženjima.³¹

Dok je uništavanje institucija i knjiga zajednice prvenstveno deo strategije zastrašivanja kojom se nastoje proterati članovi ciljne grupe, ono ima takođe i dugoročnu namenu: te knjige su dokaz da su tu drugi nekad živeli i da tu imaju svoje istorijske korene. Spaljivanjem dokumenata, rušenjem džamija i crkvi i sravnjivanjem grobalja buldožerima, nacionalisti koji su preuzeli ove gradove i sela pokušali su da se obezbede za slučaj da ubuduće neko od prognanih i opljačkanih zatraži ono što im pripada.³²

Iza ovih “praktičnih” motiva stoji struktura ideološkog opravdanja. Javna podrška “etničkom čišćenju” promovisana je u nacionalističkim publikacijama i elektronskim medijima, koji su predstavljali istoriju kao večnu borbu čistih Srba (ili čistih Hrvata) protiv nacionalnog i verskog neprijatelja koji ugrožava njihov opstanak. Počevši od 1986. godine srpska javnost je bila preplavljena televizijskim dokumentarnim filmovima, istorijskim romanima, esejima i govorima u kojima su Muslimani oslikavani kao izdajice svog roda i ubice Hrista.³³

Akademici – rodoljubi pozivani su da objasne lakovernoj javnosti u kojoj meri su izopačeni Muslimani, koji su navodno koristili knjige kao instrument kovanja genocidne zavere uperene protiv Srba. Tako je u aprilu 1993. godine, kada je “etničko čišćenje” koje su sprovodile srpske snage u Bosni dostiglo vrhunac, srpski naučnik Nada Todorov čitaocima jednog vojnog lista objašnjavala sledeće:

Posebno treba osuditi tradicionalne priče iz *Hiljadu i jedne noći* koje su za Muslimane obavezna lektira u detinjstvu, jer one predstavljaju “sublimisane” direktive za Muslimane da muče i ubijaju hrišćane. Kao što Todorova objašnjava: “Pošto su ove priče pune erotičnosti, sasvim je sigurno da ih oni (Muslimani) pažljivo čitaju u pubertetu, tako da je njihov uticaj na ličnost očigledan. Prilikom činjenja zločina u Bosni i Hercegovini, na delu su bili razni nivoi njihove ličnosti - svesni, podsvesni i nesvesni.”/prevod s engleskog/³⁴

Tu temu je takođe promovisao psihijatar Dr Jovan Rašković, mentor Radovana Karadžića i jedan od osnivača Srpske demokratske stranke (SDS), u svojoj knjizi *Luda zemlja*, objavljenoj uoči rata. U toj knjizi Dr Rašković predstavlja svoje psihoanalitičke teorije o nacionalnim grupama Jugoslavije, koje je navodno otkrio tokom svoje lekarske prakse. On je tvrdio da Muslimane karakteriše “analno-erotska fiksacija” (što potvrđuje njihov običaj čestog ritualnog pranja) i kompulsivna potreba za sticanjem dobara i novca. Hrvati navodno pate od “kastacionog straha”, slabi su i nesposobni za istinsko rukovođenje, ali imaju “genocidni instinkt” zbog čega predstavljaju posebnu opasnost za Srbe. Srbi pak predstavljaju jedinu psihološki zdravu, snažnu grupu koja je u stanju da vlada te su samim tim predodređeni da dominiraju nad ostalim jugoslovenskim narodima.³⁵

Dr Biljana Plavšić, profesor biologije i bivši dekan Prirodno-matematičkog fakulteta Univerziteta u Sarajevu, doprinela je napretku “rasne teorije” dok je bila potpredsednik

Ratnog predsedništva bosanskih Srba. Ona je ubeđivala srpsku javnost da je “etničko čišćenje” u stvari “prirodna pojava”, neizbežna zbog “genetske deformacije” bosanskih Muslimana. Preci Muslimana, tvrdila je ona, bili su poreklom Srbi,

ali je to bio genetski deformisan materijal koji je prigrlio Islam. A sada, naravno, iz pokoljenja u pokoljenje, taj gen prosto je sve više koncentrisan. Sve je gori i jednostavno se ispoljava i diktira im način mišljenja i ponašanja, koji vuče korene u njihovim genima.” /prevod s engleskog/³⁶

Iza ove i sličnih izjava stoji ideja da su prihvativši jednu “orijentalnu” religiju preci slovenskih Muslimana iz Bosne prešli ne samo verske nego i rasne granice. Takve ideje mogu imati fatalne posledice. Dana 11. jula 1995. godine, Srebrenicu, enklavu pod zaštitom UN u istočnoj Bosni, zauzele su srpske nacionalističke snage pod vođstvom generala Ratka Mladića. Radio bosanskih Srba, koji se nalazio u štabu Karadžića i Plavšićeve u zimovalištu Pale, objavio je da je ponovo uspostavljen normalan život u “slobodnoj Srebrenici”. Posle ove vesti puštena je pesma: “Neka umre šljam. Srbi su šampioni. Izadite na balkone i pozdravite belu srpsku rasu.”/prevod s engleskog/³⁷

U aprilu 1996. godine, posle potpisivanja Dejtonskog sporazuma, bosanske srpske vlasti su dozvolile prvim zapadnim novinarima da posete “oslobođenu” Srebrenicu. Elizabeth Neuffer iz *Boston Globe* opisala je stanje koje je zatekla:

Osam meseci je prošlo otkad je vojska bosanskih Srba preuzela ovu “bezbednu zonu” Ujedinjenih Nacija. Nestalo je osam i po hiljada Muslimana - muškaraca i dečaka - i veruje se da ih je mnogo pobijeno i bačeno u obližnje masovne grobnice. Ruševine dveju srebreničkih džamija i dalje stoje na glavnoj ulici. Na hrpama smeća vide se izgorele knjige sa muslimanskim imenima na koricama.³⁸

Uprkos svemu što se dogodilo, još uvek ima ljudi u Bosni i drugde koji rade na očuvanju sećanja na pluralističko društvo u ovoj zemlji, njenu dugu istoriju i multikulturno nasleđe. Tu bitku predvode bibliotekari Nacionalne i univerzitetske biblioteke Bosne i Hercegovine (NUBBIH) koji su čvrsto odlučili da obnove svoju instituciju. Oni imaju dugoročni plan

obnavljanja bibliotečkog fonda *Bosniaca*. Prema Dr Enesu Kujundžiću, direktoru NUBBIH, termin *Bosniaca* označava bosanska izdanja (knjige iz svih oblasti objavljene u Bosni) i knjige čija je tema Bosna (ma gde da su objavljene). Sakupljanje i čuvanje ove vrste nacionalne "evidencije" je prva od dve glavne funkcije bilo koje nacionalne biblioteke. Druga je, naravno, uloga glavne naučne biblioteke u zemlji.

Od 1995. godine *OCLC Inc.*, konzorcijum za katalogizaciju sa bazom u Dublinu, Ohio, i biblioteka Univerziteta u Michiganu objavile su kompilaciju "on-line" bibliografija sa naslovima *Bosniaca* koje su u posedu glavnih američkih biblioteka. Bliže licu mesta, nacionalne biblioteke u Sloveniji i Hrvatskoj dele svoje stručno znanje i podatke sa kolegama u Bosni. To će pomoći dr Kujundžiću i zaposlenima u NUBBIH da elaboriraju prvu fazu projekta obnove osnovne zbirke značajnih bosanskih izdanja i knjiga o Bosni i Hercegovini. Podaci iz ovih baza podataka biće deo glavne bibliografije, iz koje će Bosanci odabrati knjige koje žele da imaju u formi mikrofilma, faksimila ili na CD-ROM-u, kao i one koje smatraju toliko značajnim da bi ih trebalo uključiti u spisak originalnih dela koja bi sarajevska Biblioteka htela da poseduje u originalu (putem kupovine, donacije ili razmene).

Projekt OCLC kao i podaci sa mičigenskog Univerziteta doprineće naporima da se sakupe informacije o *Bosniaci*, tako što će se identifikovati biblioteke na severnoameričkom kontinentu koje sada imaju ona izdanja koja više ne postoje u zbirkama u BiH. Tim delima bi se mogao dati prioritet u tekućim programima očuvanja u okviru kojih se bibliotečki materijal snima ili skenira. Kad to bude obavljeno, može se preći na dogovore kojima bi se obezbedila povoljna nabavka dodatnih kopija namenjenih bosanskoj Biblioteci.³⁹

Ponovno štampanje je jedan od načina da bosanska izdanja izniknu iz pepela. Od kraja rata, bosanske izdavačke kuće štampaju stotine reprint- izdanja klasičnih dela nekada štampanih u Bosni ili napisanih o Bosni, kao i antologije bosanske književnosti i nove studije o bosanskoj kulturi i istoriji. Tim novim izdanjima će se nadoknaditi mnoge izgorele knjige i one pokradene iz javnih i privatnih biblioteka za vreme rata 1992-1995. godine⁴⁰

Projekat bosanskih biblioteka (The Bosnian Libraries Project), program donacija knjiga koji je organizovao Jeffrey Spurr, bibliotekar na Univerzitetu Harvard, pomaže da Nacionalna i univerzitetska biblioteka ispuní svoju drugu važnu ulogu, a to je da opet bude glavna istraživačka biblioteka sa nastavnom i akademskom funkcijom u Bosni i Hercegovini. Više od 30.000 knjiga i časopisa koje su donirale američke univerzitetske izdavačke kuće, drugi

izdavači i naučna društva u sklopu ovog projekta se već sad nalaze u Sarajevu ili su na putu za Sarajevo. Ostale donacije u knjigama stigle su iz Evrope i sa Bliskog Istoka. Jasno je zašto se sada najviše napora ulaže u što skorije obnavljanje akademskih radnih biblioteka za potrebe Univerziteta u Sarajevu i ostalih obrazovnih institucija u Bosni.

Vraćanje *Bosniace* - objavljenih dela i kopija rukopisa – dugoročan je posao koji tek sad donosi plodove. Nastojeći da vaskrsne iz pepela neke od izgubljenih bosanskih rukopisa i dokumenata, ekipa bosanskih i američkih naučnika je započela Projekat skupljanja bosanskih rukopisa. Podstaklo nas je saznanje da, uprkos činjenici da su fondovi Orijentalnog instituta i mnogih drugih rukopisnih biblioteka nestali za vreme rata, određeni broj uništenih originala možda još uvek postoji u obliku mikrofilma, fotokopija ili drugih faksimila koje su napravili strani naučnici u okviru svojih istraživačkih projekata ili koji su poslani u inostranstvo kao deo programa razmene između bosanskih biblioteka i stranih institucija. Lokalizacijom tih kopija nadamo se da ćemo pomoći našim bosanskim kolegama da obnove makar deo svojih knjiških fondova.

Nedavno je Projekat skupljanja dobio paket od oko 360 strana arhivskih fotokopija od Eleazara Birnbauma, profesora u penziji Univerziteta u Torontu. Birnbaum je 1981. godine bio u Sarajevu radi naučnog rada u bosanskim bibliotekama rukopisa i tom prilikom je napravio nekoliko stotina fotokopija knjiških jedinica koje su ga zanimale. Među tim fotokopijama su i one koje reprodukuju rukopise - u delovima ili u celosti - zbirke sarajevskog Orijentalnog instituta. Jedanest godina nakon njegove posete, Institut je granatiran i spaljen. Svi originalni rukopisi su izgoreli, ali kanadski naučnik još uvek ima dosta fotokopija sa svog putovanja u Sarajevo. Kad je iz jednog stručnog časopisa saznao za Projekt sakupljanja, napisao nam je pismo., predloživši nam da napravimo fotokopije njegovih kopija, kako bi se na taj način doprinelo makar delimičnom obnavljanju izgubljene zbirke Orijentalnog instituta. On nam je poslao cele ili delimične kopije četrnaest dela na otomanskom turskom, dva na persijskom i jedno na arapskom. Neka od tih dela su jedinstvena (kopije dela neevidentiranih u drugim zbirkama); među njima su i tekstovi velikog filološkog, književnog, istorijskog i umetničkog značaja. Sva ona po nekom od kriterijuma spadaju u *Bosniacu*.

Među oživelim slikama izgubljenih originala našli smo kopiju jednog fascinantnog dela, Orijentalni institut u Sarajevu MS 4811/II (84 str. - kopija u celini), zbirka anegdota (*hikayat*) koju je na otomanskom turskom 1585. godine sačinio anonimni autor (kopija iz 1640.

godine). Neke od anegdota se odnose na bosanske teme i ličnosti bosanskog porekla. Od posebnog je interesa priča u kojoj je reč o prelasku bosanskih Muslimana u Islam, iza koje sledi satira navika i običaja nešto rustičnijih bosanskih konvertita, *poturica*. Ovaj jedinstveni tekst je značajan kao kulturno-istorijski dokument, koji pokazuje kakvu su predstavu Bosanci imali o samima sebi, o svojim susedima i o društvu koje je u to vreme doživljavalo društveni i verski preobražaj. Nalaženje ovog rukopisa je od posebnog značaja pošto on nije zabeležen u katalogu izgubljenih književnih rukopisa sarajevskog Orijentalnog instituta koji su sačinili Salih Trako i Lejla Gazić.⁴¹

/fotografija/

Slika 2. Pronađeni tekst: Fotokopija stranice iz *Ibtida'-i Zuhur-i 'Alem-i Cedit* (Prvo pojavljivanje Novog Sveta), ranog otomansko-turskog teksta o otkriću Amerike. Original je bio jedan od 5.263 rukopisa koji su izgoreli kada su srpski nacionalisti granatirali sarajevski Orijentalni institut 17. maja 1992. godine Fotokopije ovog teksta i ostalih uništenih rukopisa prikupio je Projekt sakupljanja bosanskih rukopisa.

Drugi primerak pronadjenog rukopisa spada u korpus "Bosnian Americana" – radi se o odlomku iz otomanskog dela iz šesnaestog veka koje se bavi otkrićem Novog sveta; Orijentalni institut u Sarajevu MS 115 (str. 1b-13a), koji je deo kompilacije rukopisa kopiranog u Sarajevu na početku XVIII veka. Rukopis počinje delom pod naslovom *Ibtida'-i Zuhur-i Alem-i Cedit* (prvo pojavljivanje Novog Sveta), tekst na otomanskom turskom o otkriću Amerike i čudima Novog Sveta (na osnovu tekstova prevedenih sa latinskog i španskog). Iako postoje i drugi primerci ovog teksta, ovaj rukopis svedoči o tome da su u Sarajevu oko 1700. godine postojali ljudi čija je intelektualna radoznalost nadilazila Balkan i Otomansko carstvo, koji su naručivali ovakve rukopise i najverovatnije ih čitali i o njima raspravljali sa prijateljima (zabeleženo u Katalogu Saliha Trake i Lejle Gazić, 1997. godine, str. 308, br. 525).

Ovaj rukopis je do nas došao iz dva izvora: jedna fotokopija je bila deo zbirke koju smo dobili od profesora Birnbauma; drugu nešto jasniju kopiju istog rukopisa je Projektu sakupljanja donirao Thomas Goodrich, stručnjak za istoriju kartografije i za otomanske dokumente o Novom Svetu. Goodrich koji je odnedavno u penziji nakon što je predavao na Indiana

University u Pensilvaniji takođe je poklonio vrednu leksikografsku zbirku iz svoje lične biblioteke Orijentalnom institutu u Sarajevu.

Nedavno nas je kontaktirala i studentkinja postdiplomskih studija Univerziteta u Chicagu i pružila nam neke podatke od krucijalnog značaja; ona je naime radila u Orijentalnom institutu u Sarajevu pre nedavnog rata i setila se imena nekolicine naučnika iz Nemačke, Italije, Makedonije i Turske koji su tokom 1980-ih bili na Institutu i napravili veliki broj fotokopija. Sada nastojimo da pronađemo gde su ti ljudi (ili, u slučaju dvojice koji su preminuli, gde su njihovi naslednici) da bismo pokušali da od njih dobijemo kopije njihovih fotokopija izgubljenih bosanskih rukopisa.

Traganje se nastavlja i nadamo se da će potrajati u godinama koje dolaze. Svako delo koje otkrijemo predstavlja tračak svetlosti u mraku i doprinosi osujećenju namera onih koji su pokušali da unište Bosnu, njen narod i njegovo kulturno nasleđe.⁴²

Pored prikupljanja dokumenata, donacija u knjigama, opremi i fondovima za obrazovanje i obnovu, šta još možemo i treba da učinimo kako bismo uzvratili na napade usmerene na kulturu? Prvo, moramo da potvrdimo i delujemo u skladu sa verovanjem da postoje principi uljudnog ophođenja i norme međunarodnog prava u čiju odbrani vredi ustati. To znači da treba da učinimo sve što je u našoj moći da oni koji krše međunarodne zakone budu kažnjeni a ne nagrađeni za svoja zlodela. Dakle, treba izvršiti pritisak na naše vlade da pruže ne samo političku nego i ozbiljnu finansijsku pomoć za krivično gonjenje vinovnika takvih zločina pred Međunardnim krivičnim sudom za bivšu Jugoslaviju (MKSJ), kao što treba zahtevati da se optuženi za ratne zločine koji se još uvek nalaze na slobodi uhapsu i izruče.

Gađanje biblioteka, arhiva i kulturnih spomenika ne može da bude protumačeno kao izraz mišljenja jedne od strana u političkom sukobu. Niti se radi o jednom od neizbežnih zala koje donosi rat. To je ratni zločin i ozbiljno kršenje međunarodnih zakona i konvencija. Među ove potonje spadaju Ženevske konvencije iz 1949. godine, Haška konvencija iz 1954. godine za zaštitu kulturnih dobara u slučaju oružanog sukoba i Dodatni protokoli I i II Ženevskim konvencijama iz 1977. godine, kojima su odredbe Haških konvencija iz 1954. godine dopunjene krivičnim sankcijama.

Sve ove konvencije je ratifikovala vlada bivše Jugoslavije a njene države-naslednice su ih prihvatile kao pravno obavezujuće. Čvrsto smo rešili ne samo da pomognemo da se šteta

popravi nego smo i prikupili izjave očevidaca i drugi dokazni materijal koji će koristiti Tužilaštvu MKSJ u Hagu u pripremi podizanja optužnica protiv osoba odgovornih za granatiranje Nacionalne i univerzitetske biblioteke u Sarajevu u avgustu 1992. godine. Uspešno krivično gonjenje osoba odgovornih za zločine protiv kulture pred jednim međunarodnim sudom predstavljaće značajan presedan, koji će, nadamo se, biti upozorenje svima onima koji bi želeli da se bave “kulturnim čišćenjem”, ma gde oni bili.

Naša pomoć je potrebna Bosancima svih nacionalnosti. U gorčini posleratnog perioda, suočeni sa nesavršenim mirom, mnogi od njih i dalje veruju u obnovu i povratak multikulturnog nasleđa i negovanje *convivencia* ne u sećanju nego u praksi. U nastojanju da podržimo njihova stremljenja pomoći ćemo im da oblikuju buduće društvo, kako njihovo, tako i naše.

BELEŠKE

1. O poreklu, značaju, istoriji vlasništva nad ovim rukopisom v. Eugen Verber, *The Sarajevo Hagadah* (Sarajevo, Svjetlost, 1988), 19-22, i Bezalel Narkiss, “Manuscriptos iluminados hispanohebreos” u *La Vida judia en Sefarad*, ur. Elena Romero (Madrid: Ministerio de la Cultura, Dirección General de Bellas Artes y Archivos, 1991), 170-96.

2. Odlomak iz traktata o gramatici *Ma'aseh Efod*, prev. i citirala Gabrielle Sed-Rajna u “Hebrew Illuminated Manuscripts from Iberian Peninsula”, u *Convivencia: Jews, Muslims and Christians in Medieval Spain*, ur. Viviana Mann, Thomas F. Glick, i Jerrilynn Dodds (New York: Braziller, u saradnji sa Jewish Museum, 1992), 134; moj iskaz o posebnoj ulozi knjige u monoteističkim kulturama je adaptacija onog što stoji u Sed-Rajninom delu. Za istoriografiju i razne interpretacije termina *convivencia* vidi uvodni esej Thomasa F. Glicka u istoj knjizi (1-9).

3. O spaljivanju jevrejskih knjiga u Valladolidu, v. Taddäus Zaderecki, *Der Talmud im Feuer der Jahrhunderte*, prev. M. Safier (Beč; Victoria, 1937), 20; o spaljivanju knjiga u Salamanci vidi Anne Lyon Haight, *Banned Books*, treće izdanje. (New York: Bowker, 1970), 7; gorepomenuto kao i veliki autodafe muslimanskih knjiga u Granadi iz 1499. godine opisani su u H. Rafetseder, *Bücherverbrennungen: Die öffentliche Hinrichtung von Schriften im historischen Wandel* (Beč; Böhlau, 1988), 142. Nasilna hristijanizacija i proterivanje nekonvertiranih muslimana završeno je tek 1502. godine; potomci nasilno preobraćenih, koji se nazivaju Moriscos, takođe su prognani iz Španije 1609-14. godine. Istorijska reminiscencija spaljivanja muslimanskih knjiga u Granadi inspirisala je sada već čuvenu repliku iz pozorišnog komada Heinricha Heinea *Almansor*, onu koju izriče andaluzijski musliman Hasan: “Ovo je bio tek uvod; tamo gde pale knjige, na kraju će paliti i ljude” (Rafetseder, *Bücherverbrennungen*, 101).

4. O bosanskom društvu i kulturi u otomanskom periodu, v. Noel Malcolm, *Bosnia: A Short History*, izmenjeno i dopunjeno izdanje (New York: New York University Press, 1996), poglavlja 4-10; o vakufu Sijavuš-paše i ranoj istoriji hispano-judejske zajednice u Sarajevu, v. Moritz Levy, *Die Sephardim in Bosnien: Ein Beitrag zur Geschichte der Juden auf der Balkanhalbinsel* (Sarajevo, 1911; obnovljeno izdanje Graz: Wieser, 1996), 11-12, 134. To što je Sijavuš-paša dao dozvolu za izgradnju sinagoge pored hana predstavlja s tehničkog aspekta kršenje islamskog prava, koje dozvoljava popravak i obnovu postojećih nemuslimanskih bogomolja, ali ne i izgradnju novih objekata tamo gde ih pre nije bilo. Ovo zaobilaznje zakona je tim značajnije što su u vlasnici bile dve islamske verske zadužbine: Gazi Husrev-begov vakuf, kome je pripadalo zemljište na kojem su podignute te građevine, i Sujavuš-pašin vakuf. O istoriji Sijavuš-pašinog vakufa i velikog hana koji je on sagradio za sarajevske jevreje (koji su oni zvali “El Cortijo” odn. “Veliko dvorište” na judeo-španskom), v. Alija Bejtović, “Sijavuš-pašina दौरا”, *Prilozi za proučavanje istorije Sarajeva* 2 (1966): 61-102.

5. O arapskim rukopisima u Bosni od XVI do XIX veka v. Muhamed Ždralović, *Bosanskohercegovački prepisivači djela u arabičkim rukopisima*, 2 toma. (Sarajevo, Svjetlost, 1988); o Bosancima –autorima dela na arpskom; otomanskom turskom i persijskom, v. Amir Ljubović, *Logička djela Bošnjaka na orijentalnim jezicima* (Sarajevo: Orijentalni institut, 1996); Lamija Hadžiosmanović i Minka Memija, *Poezija Bošnjaka na*

orijentalnim jezicima (Sarajevo: Preporod, 1995); Amir Ljubović i Sulejman Grozdanić, *Prozna književnost Bosne i Hercegovine na orijentalnim jezicima* (Sarajevo: Orijentalni institut, 1995); o radovima na latinu i na hebrejskom vidi Muhamed Nezirović, *Špansko-jevrejska književnost Bosne i Hercegovine* (Sarajevo: Svjetlost, 1992). Jedan od mnogih primera intertekstualnosti u bosanskoj književnosti je pesma o neuspehu ustanka istaknutih bosanskih muslimana napisana na bosanskom (slavenskom) jeziku hebrejskim alfabetom, pronađena u jednom rukopisu o *materia medica* iz devetnaestog veka koji se čuva u Jevrejskoj opštini u Sarajevu; slične pesme su pronađene u *alhamijado* rukopisima (bosanski pisan arapskim alfabetom) i u ranim zbirkama bosanskog usmenog folklora: Jasna Šamić, "Qu'est-ce que 'notre héritage': plus particulièrement sur un manuscrit conservé au siège de la communauté juive de Sarajevo" /Šta je 'naše nasleđe': primer rukopisa čuvanog u Jevrejskoj opštini u Sarajevu/, *Anali Gazi Husrev-begove biblioteke* 17-18 (1996): 91-96.

6. Isaac Schulhof (1650.- oko 1733.) [*Megilat Ofen*] *Budai kronika 1686*, prevod Laszlo Jolesz, komentar Ferenc Szakaly (Budimpešta: *Magyar Helikon*, 1979), citat na str. 71-72. Sve tri sinagoge u Budimu opstošene su i spaljene a jedanaest od dvanaest džamija srušeno je posle opsade; jedina preostala džamija na obali Dunava pretvorena je u fabriku šalitre, Jozsef Molnar, "Az utolso budai dzsami" (Poslednja džamija u Budimu), *Muekmelveelem* 12/2 (1968): 104-5.

7. Levy, *Die Sephardim*, 28-29, po biografiji Chacham Zevija Ashkenazija čiji je autor njegov sin Jacob Emden (1697-1776), *Megilat sefer*. O datumima boravka Chachama Zevija u Sarajevu i okolnostima njegovog odlaska u Berlin, vidi predgovor francuskom prevodu dela, *Mémoires de Jacob Emden; ou l'anti-Sabbatai Zewi*, prev. Maurice-Ruben Hayoun (Paris: Editions du Cerf, 1992), 13-14, 74-75.

8. Isećak iz ratnog dnevnika Princa Evgenija, citat i prevod Noela Malcolma u *Bosnia*, 84-85.

9. Anonimni stihovi iz 1697, engleski prevod u Miroslav Prstojević, *Sarajevo, ranjeni grad* (Sarajevo: *Ideja*, 1994), 20; za tekst u celini ove pesme na bosanskom vidi Amina Šiljak-Jesenković, "Motivi u pjesmama o Sarajevu na turskom jeziku", u *Prilozi historiji Sarajeva: radovi sa znanstvenog simpozija Pola milenija Sarajeva, održanog 19. do 21. marta 1993. godine*, ur. Dževad Juzbašić (Sarajevo: Institut za istoriju, Orijentalni institut, 1997), 157-64, posebno 163-64.

10. Levy, *Die Sephardim*, 28, 109-15.

11. O nacionalnoj politici koja je razorila prvu Jugoslaviju vidi Ivo Banac, *The National Question in Yugoslavia: Origins, History, Politics* (Ithaca: Cornell University Press, 1984); o ulozi biblioteka u kulturnom životu Bosne između dva rata vidi Ljubinka Bašović, *Biblioteke i bibliotekarstvo u Bosni i Hercegovini, 1918-1945* (Sarajevo: Veselin Masleša, 1986); Samija Sarić, *Jevrejska kulturna i druga društva u Bosni i Hercegovini, 1885-1945* (Sarajevo: Državni arhiv Bosne i Hercegovine, 1995).

12. Edwards Serotta, *Survival in Sarajevo: How a Jewish Community Came to the Aid of its City* (Beč: Brandstätter, 1994), 22.

13. O dokumentu iz oktobra 1941. godine i izveštaju iz jula 1945. godine vidi Bašović, *Biblioteke i bibliotekarstvo* 181-82, 370-72; o sakupljačkim aktivnostima Einsatzstab Reichsleiter Rosenberg vidi Peter M. Manasse, *Verschleppte Archive und Bibliotheken: Die Tätigkeit des Einsatzstabes Rosenberg während des Zweiten Weltkrieges* (St. Ingbert: Rohrig, 1997).

14. Ova verzija spasavanja navedena je u Verber, *Sarajevo Hagadah*, 20; nešto opširnije videti Serotta, *Survival in Sarajevo*, 22-24. Ove legende je Kemal Bakaršić uporedio sa dokumentovanim dokazima u: "The story of the Sarajevo Hagada", *Judaica Librarianship* 9 (1994-95): 135-43, i "Gdje se nalazila Sarajevska Hagada u toku drugog svjetskog rata?", u *Sefarad '92: Sarajevo, 11.09-14.09*: zbornik radova, ur. M. Nezirović, Boris Nilević, i Muhsin Rizvić (Sarajevo: Institut za istoriju; Jevrejska zajednica Bosne i Hercegovine, 1995), 285-303. O folklornom aspektu priča vezanih za spasavanje Hagade vidi Vlajko Palavestra, "Pričanja o sudbini Sarajevske Hagade", u *Sefarad '92*, 305-12.

15. Veće Evrope, Komisija za kulturu i obrazovanje, *Information Reports on Destruction by War of the Cultural Heritage in Croatia and Bosnia-Herzegovina* (Strasbourg: Savet Evrope, Parlamentarna skupština, 1993-97), tom. 1-10 = Assembly Documents 6756, 6869, 6904, 6989 + dodaci, 6999, 7070, 7133, 7308, 7341, 7674, 7740; Vesna Blažina, "Memoricide ou la purification culturelle: la guerre et les bibliothèques de Croatie et de Bosnie-Herzégovine," (Memoricid ili kulturno čišćenje: rat i biblioteke u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini), *Documentation et bibliothèques* 42 (1996): 149-64; Alain-Charles Lefèvre, "Bosnie et Croatie: un désastre culturel sans précédent" /Bosna i Hrvatska: kulturna katastrofa bez presedana/, *Archéologia* 328 (Nov. 1996): 26-35.

16. Prema nekim procenama, ukupan broj knjiga koje su nacisti uništili organizujući oko 45 velikih lomača i nebrojeno malih, pre i za vreme Drugog svetskog rata veći je od 20 miliona. Međutim, ni u jednom slučaju uništavanje nije dostiglo takve rezme. Još jedan slučaj paljenja biblioteke zabeležen je na početku Prvog svetskog rata, kad je nemačka vojska u znak odmazde zapalila biblioteku Katoličkog univerziteta u Louvainu, čime je izazvala šok u civilizovanom svetu. Oko 600.000 knjiga je nestalo u vatri koja je zahvatila biblioteku u noći između 25. i 26. avgusta 1914. godine, tačno 789 godina pre napada u kojem je uništena sarajevska Biblioteka; o paljenju biblioteke u Louvainu vidi Wolfgang Schivelbusch, *Eine Ruine im Krieg der Geister: Die Bibliothek von Löwen*, avgust 1914. – maj 1940. godine, izmenjeno i dopunjeno izdanje (Frankfurt: Fischer Taschenbuch, 1993).

17. Gubitke je opisao direktor Biblioteke Enes Kujundžić u "Memoria Bosniaca – Memoria Mundi," *Bosniaca: časopis Nacionalne i univerzitetske biblioteke Bosne i Hercegovine* I (1996): 5-12, i "From Ashes: The Fate of the National and University Library of Bosnia and Herzegovina" (Iz pepela: Sudbina Nacionalne i univerzitetske biblioteke u Bosni i Hercegovini) (Internet stranica: <http://www.geocities.com/CapitolHill/6777/library.htm>).

18. Kurt Schork, "Sarajevo's Much-Loved Old Town Hall Ablaze," /Omiljena sarajevska biblioteka u plamenu/, *Reuter Library Report*, 26. avgust 1992. godine

19. John Pomfret, "Battles for Sarajevo Intensify as Bosnian Peace Conference Opens" /Borbe za Sarajevo sve intenzivnije dok se otvara mirovna konferencija za Bosnu/, *Associated Press*, 26. avgust 1992. godine.

20. Rukopisi i knjige evakuisane iz zapaljene zgrade i ostali materijal izvučen iz podruma biblioteke nakon što su se temelji ohladili prebačeni su u nekadašnju aškenasku sinagogu, koju je jevrejska zajednica Sarajeva 1945. godine donirala za kulturne svrhe: Tatjana Praštalo, "Death of a Library" /Smrt jedne biblioteke/, *Logos* 8/2 (1997); 96-99; Fahrudin Kalender, "In memoriam: Aida (Fadila) Buturović (1959-1992)" *Bibliotekarstvo: godišnjak Društva bibliotekara Bosne i Hercegovine* 37-41. (1992.-96.): 37; broj žrtava za 25.-26. avgust citiran prema Phil Davison, "Ancient Treasures Destroyed," /Uništena drevno blago/, *Independent* (London), 27. avgust 1992. godine, 8.

21. Lejla Gazić, "Stradanje Orijentalnog instituta u Sarajevu", *Glasnik arhiva i arhivskih radnika Bosne i Hercegovine* 32 (1992.-93.); 23-25.

22. Karadžićeva izjava citirana u *Newsday*, 30. novembra 1992. godine.

23. I ovaj put je spasavanje čuvene Hagade od propasti pokrenulo legende i nagađanja; posebno dramatična mada po svemu sudeći neverodostojna verzija pojavljuje se u Marian Wenzel, "Eye Witness in Sarajevo: Our Sister and Brother Curators and Art Historians," /Očevici u Sarajevu: naša sabraća kustosi i istoričari umetnosti/, *Art Newspaper* (London) 4/32 (novembar 1993): 7. Evakuaciju zbirke Zemaljskog muzeja, uključujući i Hagadu, opisao je bibliotekar Muzeja Kemal Bakaršić u "The Libraries of Sarajevo and the Book that Saved Our Lives," /Sarajevske biblioteke i knjiga koja nam je spasila život/, *New Combat: A Journal of Reason and Resistance* 3 (jesen 1994): 14-15, i "Story of Sarajevo Hagada", /Priča o sarajevskoj Hagadi/, 135, 141-42. Dok se opsada Sarajeva nastavljala, špekulacije u vezi sa čuvenim rukopisom doživjele su vrhunac u članku Thoma Shankera, "Missing Pages: Sarajevo Postcard" /Stranice koje nedostaju: sarajevska razglednica/, *New Republic* 212/7 (13. februar 1995. godine): 14-15, u kojem stoji gnusna optužba da je "muslimanska vlada" u Sarajevu – navodno ravnodušna prema sudbini jevrejskog kulturnog blaga – već prodala rukopis kako bi za gotovinu mogla da kupi oružje. Bosanske vlasti su uzvratile tako što su, uz rizik koji to nosi, javnosti pokazale rukopis Hagade za vreme Pesaha tog proleća; v. Roger Cohen, "Bosnia's Jews Glimpse Book and Hope" /Na tren viđena knjiga bosanskih Jevreja i nada/, *New York Times*, 16. april 1995.

24. Citat iz intervjuja Kate Adie navdene u "Bosnia's Written History in Flames? The Major Libraries band Archives Reported Destroyed," /Pisana istorija Bosne u plamenu? Uništenje glavnih biblioteka i arhiva/, *Art Newspaper* (London) 3/21 (okt. 1992.): I; o šteti koju je pretrpeo Zemaljski muzej v. Rizo Sijarić, "Update on the Zemaljski Muzej, Sarajevo", *Museum Management and Curatorship* 12 (1993): 195-99; Marian Wenzel, "Obituary: Dr Rizo Sijarić, Director of the Zemaljski Muzej, Sarajevo, Killed in Sarajevo, 10. decembar 1993. godine", /In memoriam: dr Rizo Sijarić, direktor Zemaljskog Muzeja u Sarajevu, ubijen u Sarajevu 10. dec. 1993. godine/ *Museum Management and Curatorship* 13 (1994): 79-80.

25. Emir Žuljević, "Die Lage des Bibliothekswesens in Bosnien-Herzegowina: Bücherteilen das Schicksal der Menschen," *Gutenberg-Jahrbuch*, 1996, 315-21; Kevin Myers, „Blasting Holes in Bosnia's History," /Rupe od eksploziva u istoriji Bosne/ *Irish Times*, 14. avgust 1993. godine

26. Uništenje biblioteke u Nedžarićima i ostalih privatnih i javnih biblioteka i umetničkih zbirki u Sarajevu, uključujući i njegovu vlastitu, opisao je pisac Ivan Lovrenović, «The Hatred of Memory» /Mržnja sećanja/, *New York Times*, 28. maj 1994. godine; v. isto *Cultural Institutions and Monuments in Sarajevo*, ur. Aida Čengić i Ferida Duraković (Budimpešta: Institut Otvoreno Društvo, Projekat Otvoreno Društvo, Sarajevo, mart 1995. godine); Andras Riedlmayer, "Erasing the Past: The Destruction of Libraries and Archives in Bosnia-Herzegovina", /Zatiranje prošlosti: uništenje biblioteka i arhiva Bosne i Hercegovine/ *Middle East Studies Association Bulletin* 29/1 (juli 1995): 7-11.

27. Muhamed Ždralović daje veoma sažet opis zbirke Alije Sadikovića u "Bosnia-Herzegovina", *World Survey of Islamic Manuscripts*, ur. G.J.Roper (London: Al-Furqan Foundation, 1992); 1: 95; podaci o zbirci dobijeni su u razgovoru (21. maj 1998.) koji je sa unukom g-dina Sadikovića, Fahrudinom Sadikovićem trenutno nastanjenim u Tuzli, u moje ime vodila prof. Aiša Sendjarević. Podatke o rušenju džamija u Janji pružila je Državna komisija sa prikupljanje činjenica o ratnim zločinima na teritoriji Republike Bosne i Hercegovine u Sarajevu; reporter Robert Block, koji je posetio Janju u maju 1993. godine pisao je o srušenim džamijama u gradu i terorisanim stanovnicima – Muslimanima u "Referendum Haunted by Fear" /Referendum u strahu/, *Independent* (London), 16. maj 1993.

28. O "etničkom čišćenju" Janje, v. Charlotte Eager, "Muslims Pay for Own Ethnic Cleansing", *Observer* (London) /Muslimani plaćaju za sopstveno etničko čišćenje/, 4. septembar 1995; Robert Block, "Town Moves from 'Limbo' to 'Living Hell': 'Ethnic cleansing' in Janja Is Being Executed with Businesslike Efficiency", /Grad od čistilišta do gorućeg pakla: etničko čišćenje u Janji obavljeno sa poslovnom efikasnošću/ *Independent*

András Riedlmayer

(London), 27. sept. 1994; Roger Thurow, "Reporter's Notebook: Return to Janja Finds the 'Cleansing' sadly Complete", /Novinarska beležnica: ponovni dolazak u Janju i tužna konstatacija da je etničko čišćenje obavljeno/ *Wall Street Journal*, 22. novembar 1994; Laura Berman, "The price of Peace," /Cena mira/ *Detroit News*, 18. mart 1996; Roy Gutman, "Albright Team Views Graves: Bones Protrude from Furrows", /Tim Albrightove obilazi grobnice: kosti štrče iz brazdi/ *Newsday*, 23. mart 1996; John Pomfret, "Bosnian Serb Switches from Purges to Politics: Will Elections Legitimize 'Cleansers'?" /Bosanski Srbi ili od čistki do politike: da li će izbori da daju legitimitet počinocima "čišćenja"/ *International Herald Tribune*, 23. avgust 1996.

29. Izjava za štampu UNHCR, REF/1034, 23; avgust 1993.

30. Za opis Mehmedbašića zbirke vidi Fehim Nametak, "Rukopisna zbirka Habiba Mehmedbašića iz Stoca", *Anali Gazi Husrevbegove biblioteke*, 11-12 (1985): 181-82; o uništavanju kulturne baštine Stoca vidi Matej Vipotnik, "U potrazi za bosanskim izgubljenim kulturnim blagom", *Berserkistan* (Internet novine), 30. jul 1996, <http://www.linder.com/berserk/culture.html>, i kompilaciju dokumenata koju je izdalo Predsedništvo u egzilu opštine Stolac, *Crimes in Stolac Municipality, /Zločini u opštini Stolac/ 1992-1994*. (Mostar: *Zid*, 1996), 45-54; odlomci ovog potonjeg se takođe mogu naći na internetu, <http://haverford.edu/relg/sells/Stolac/Stolacrimes.html>.

31. Pre rata 1992-1995. Državni arhiv Bosne i Hercegovine na državnom i regionalnom nivou imao je arhivski materijal čija smešten na policama dužine 25.054 metara. Iz ovog korpusa materijala, 1.625 metara (6,5 procenata od ukupne dužine) je uništeno, izgubljeno ili ozbiljno oštećeno za vreme rata. No, 155.961 metara arhivskog materijala (ili šest puta više nego u Državnom arhivu) nalazilo se u 11.997 mesnih matičnih ureda; 85 posto tog materijala bilo je starije od dvadeset godina, neki su poticali čak iz austrougarskog perioda (1878-1918) ili iz vremena otomanske vladavine (kraj XV veka do 1878.). Više od polovine ovog materijala, odnovo oko 81.000 metara (52 procenta) uništeno je tokom rata. Mesni matični uredi imali su još 767.808 metara aktivnih registara, od kojih je uništeno 398.500 metara (49,8 posto). Orijentalni institut u Sarajevu imao je više od 200.000 istorijskih dokumenata i katastarskih knjiga iz otomanske provincijske arhive kao i iz arhiva kadijskih sudova iz otomanskog perioda; ta zbirka je potpuno uništena u maju 1992. Podaci objavljeni uz dozvolu autora još uvek neobjavljenog članka Azema Kožara, "War Destruction of the Archival Materials in Bosnia and Herzegovina" /Ratna razaranja arhivskog materijala u Bosni i Hercegovini/, predstavljenog na međunarodnom simpozijumu posvećenom obnovi arhivske službe u Bosni i Hercegovini, Public Record Office, London, 7-8. maj 1999.

32. Logiku koje leži u osnovi ovakvog kulturnog "čišćenja" rezimirao je jedan pripadnik hrvatske nacionalističke milicije, koji je jednom zapadnom reporteru u septembru 1993. rekao zašto mu je stalo da 427 godina stari most iz otomanskog perioda bude srušen: "Nije dovoljno očistiti Mostar od Muslimana; i spomenici moraju nestati", Robert Block, "Croatian Death Squad Talks Tough around the Pooltable", /Hrvatski vodovi smrti vode razgovore oko biljarskog stola/ *Independent* (London), 6. septembar 1993. Od kraja rata, iz reke je izvađeno kamenje srušenog Starog Mosta, koji će biti rekonstruisan; Jerrilynn Dodds, "Most na Neretvi", *Archeology* 51/1 (januar/februar 1998): 48-53.

33. Mark Thompson, *Forging War: The Media in Serbia, Croatia, Bosnia and Herzegovina*, /Kreiranje rata: Mediji u Srbiji, Hrvatskoj, Bosni i Hercegovini/ izmenjeno i dopunjeno izdanje (Luton: University of Luton Press; London: Article 19, 1999); Michael A. Sells, *The Bridge Betrayed: Religion and Genocide in Bosnia*, /Izdaja mosta: religija i genocid u Bosni/ izmenjeno i dopunjeno izdanje (Berkeley: University of California Press, 1998); Vesna Pešić, *Serbian Nationalism and the Origins of the Yugoslav Crisis* /Srpski nacionalizam i koreni jugoslovenske krize/ (Washington, D.C.: US Institute for Peace, 1996); *Radicalisation of the Serbian Society: Collection of Documents*, /Radikalizacije srpskog društva: zbirka dokumenata/ ur. Sonja Biserko i S. Stanojlović (Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava Srbije, decembar 1997).

34. Nada Todorov, intervju dat pukovniku Nikoli Ostojiću u članku "Genocidne poruke iz '1001 noći'", *Vojska*, 8. april 1993., 20, citirano u Norman Cigar, *Genocide in Bosnia: The Policy of Ethnic Cleansing* /Genocid u Bosni: Politika etničkog čišćenja/ (College Station: Texas A&M University Press, 1995), 70, 221; za ostale izjave ovog tipa vidi N. Cigar, "Serbia's Orientalists and Islam: Making Genocide Intellectually Respectable", /Srpski orijentalisti i islam: kako genocid učiniti respektabilnim/ *Islamic Quarterly* 38/3 (1994): 147-70.

35. Jovan Rašković, *Luda zemlja* (Beograd: Akvarijus, 1990); Dennis L. Breo, "Human Rights II: Cherif Bassiouni Condemns 'Psychology' of Balkan War Crimes", /Ljudska prava II: Cherif Bassiouni osuđuje 'psihologiju' u balkanskim ratnim zločinima/ *Journal Of the American Medical Association* 270 (1993): 643-45.

36. Izjava Plavšićeve objavljena u reviji *Svet* (Novi Sad), citat iz Slobodan Inić u članku "Biljana Plavšić: Geneticist in the Service of a Great Crime", /Biljana Plavšić: Genetičar u službi velikog zločina/ *Bosnia report* (London) 19 (jun-avgust 1997): I; članak profesora Inića je prvi put objavljen na srpskom u *Helsinškoj povelji* od novembra 1996, koju je objavio Helsinški odbor za ljudska prava Srbije.

37. Charlotte Eager, "From Haven to Hell" /Od raja do pakla/ *Observer* (London), 16. juli 1995.

38. Elizabeth Neuffer, "War Crimes Probe Pains Srebrenica: Genocide Charges Stir Range of Emotion in Bosnian City" /Srebrenica povređena zbog istraga o ratnim zločinima: Optužbe za genocid izazvale su burne emocije u bosanskom gradu/ *Boston Globe*, 2. april 1996.

39. Edward T. O'Neill, Jeffrey A. Young, i Robert Bremer, "The Bosnian National Library: Building a Virtual Collection" /Narodna biblioteka Bosne: stvaranje virtuelne zbirke/, *Annual Review of OCLC Research* 1996 (<http://www.oclc.org/oclc/research/publications/review96/bosnia.htm>). Kimberley Sweet, "Volumes of Hope" /Tomovi nade/, *University of Chicago Magazine* (oktobar 1998), College Report, viii-x (<http://www2.uchicago.edu/alumni/alumni.mag/9810/CollegeReport/volumes.htm>).

40. S ponovnim štampanjem je krenulo već po izbivanju rata, kad je izdat faksimil klasičnog dela Mehmed-bega Kapetana Ljubušaka, *Šta misle muhamedanci u Bosni*, koje je prvi put objavljeno 1886. Štampano 1992. kao Edicija Memoria Bosniaca, ovo izdanje je obeleženo kao "Reprint izdanja građe spašene iz Vijećnice-NUB BiH razorene 25/26. avgusta 1992. Ovo je jedna od nekoliko stotina knjiga i naslova periodike objavljenih u opkoljenom Sarajevu i u drugim bosanskim gradovima za vreme rata; *Bibliografija monografskih publikacija 1992-1994: popis ratnih izdanja* (Sarajevo: Nacionalna i univerzitetska biblioteka Bosne i Hercegovine, 1995); Enes Kujundžić, *Gutenberg's Legacy in Wartime – Bosnia and Herzegovina: The Publishing of Periodicals, 1992-1994* (Siena: Università degli Studi di Siena, Comitato L.I.S.A., 1995).

41. *Katalog rukopisa Orijentalnog instituta: lijepa književnost*, ur. Salih Trako i Lejla Gazić, Posebna izdanja, 20 (Orijentalni institut u Sarajevu, 1997), 410 str., katalog koji sadrži opise 564 arapska, persijska, turska i alhamijado (bosanski slovenski jezik napisan arapskim pismom) rukopisa lepe književnosti u posedu Instituta. Ovo je bio jedan od kataloga koje su za objavljivanje pripremili naučni radnici Orijentalnog instituta uoči rata. Nakon što su zapaljive granate sa srpskih položaja uništile knjiški fond Instituta i tekuće radove, kopija nacrtu ovog kataloga pronađena je u arhivi bosanskog Ministarstva kulture gde je bio arhiviran. Dva iskusna naučnika Orijentalnog instituta, Salih Trako i Lejla Gazić, uspeli su da izađu iz opkoljenog grada ponevši sa sobom rukopis kataloga. Završili su rad na njemu i pripremili ga za štampu dok su boravili kod velikog naučnika stručnjaka za islamske rukopise dr Fuada Sezgina i njegove žene Ursule u njihovom domu u Frankfurtu, Nemačka, gde su im bila dostupna sva referentna dela koja više nisu postojala u Sarajevu.

42. Projekat sakupljanja bosanskih rukopisa pokrenuli su 1994. godine Amila Buturović (York University), András Riedlmayer (Harvard University), i Irvin Cemil Schick (Harvard University i MIT); za dodatne informacije čitaoci se upućuju na internet-adresu projekta: <http://www.applicom.com/manu/ingather.htm>. Na stranici "dodatnih informacija" nalazi se spisak bosanskih biblioteka koje su tražile pomoć, adrese drugih projekata za pomoć bosanskim bibliotekama, informacije o međunarodnom pravu i krivičnom gonjenju počinilaca ratnih zločina, i za to vezani dokumenti i internet-linkovi: <http://www.applicom.com/manu/moreinf.htm>.

[80.] **A.2.4 Mapa Bosne**, s lokacijama srušenih ili oštećenih džamija koje je crvenim označio g. Bekir Bešić

/mapa: Situacija porušenih džamija u gradu Banjaluci s mezarima/

/mapa: Bosna i Hercegovina: pregled porušenih i oštećenih sakralnih objekata Islamske zajednice u BiH u toku rata 1992-1995, numerički i historijski podatci porušenih i oštećenih sakralnih i drugih objekata islamske zajednice BiH u toku rata 1992-1995/

A.2.5 Video snimak vesti televizijske stanice *ITN*, izveštač iz Bijeljine Gaby Rado, na kojem se vidi rušenje džamija u tom gradu (17. mart 1993). **[1 video traka] ERN V000-4286-V000-4286**

MOŽE SE DOBITI NA ZAHTEV – SNIMAK ĆE BITI PRIKAZAN TOKOM SVEDOČENJA SVEDOKA

[82.] **A.2.6 Izveštaj** Jolyona Naegelea o tome kako je pošteđena džamija u Baljvini: "Bosna: Banjalučki muftija govori o četiri godine užasa.", *RFE/RL. Weekday Magazine*, 6. septembar 1996

<http://www.rferl.org/nca/features/1996/09/F.RU.96090616572638.html>
RFE/RL. /Radio Free Europe; Radio Liberty; Radio slobodna Evropa, Radio Sloboda/
Weekday Magazine
6. septembar 1996.

Bosna: Banjalučki muftija govori o "četiri godine užasa"

Napisao: Jolyon Naegele

Banjalučka, Bosna; 6. septembar 1996. (RFE/RL) Muftija, islamski verski starešina zapadnog dela republike bosanskih Srba, stara se o razorenoj zajednici.

Dopisnik RFE/RL u Banjaluci prenosi da komadi unutrašnjeg zida pet stotina godina stare džamije Ferhadije stoje naslagani duž hodnika Centra islamske zajednice u Banjaluci u kojem se nalazi muftijina kancelarija.

Do pre tri godine, džamija se nalazila na prostoru odmah do centra zajednice i, po muftijinim rečima, predstavljala je kulturni bastion Muslimana i svih drugih nacionalnih grupa u Banjaluci.

Ta džamija, zajedno sa još barem 205 drugih koje se nalaze u okrugu muftije Ibrahima Halilovića, uništile su - raznele ili spalile - srpske bande tokom šest meseci 1993. godine. Teren na kome se nalazila ova i većina drugih džamija, potpuno je poravnat i teško da se na osnovu bilo čega može naslutiti da je džamija ikada stajala ispred muftijinog prozora.

"Na ovom mestu u gradu je crna rupa", rekao je.

Zvaničnici Ujedinjenih nacija izjavljuju da je jedina džamija koja je izbegla sudbinu razaranja u zapadnoj Bosni, pod kontrolom Srba, džamija u selu Baljvina kod Mrkonjićgrada. Iako su još na samom početku rata bosanski Srbi prognali Muslimane iz tog sela, meštani Srbi su uspeali da odvrte jednu srpsku bandu koja je kasnije došla da razori džamiju, rekavši im da ona predstavlja deo "lokalnog kolorita".

"Poslednje četiri godine su bile godine užasa", kaže muftija.

Godine 1991, oko 224.000 stanovnika područja koje je danas povereno muftiji, izjasnili su se kao Muslimani, uključujući i oko 30.000 stanovnika Banjaluke.

Muftija izjavljuje da je Muslimana bilo mnogo više, ali da su se na popisu te godine izjasnili kao "ostali". Trenutno ih je, nastavlja on, ostalo svega 13.000 na područjima zapadne Bosne pod srpskom kontrolom, uključujući i oko 4.000 u Banjaluci. Ostali su pobešli, ubijeni ili prognani. Njihovu imovinu Srbi su uništili ili uzeli.

"Zbog užasnih ljudi, poštenom svetu je naneta užasna nepravda. Bošnjačka kultura je beskrupulozno ubijena", kaže on.

On navodi reči visokog bosanskog zvaničnika iz Banjaluke koji mu je, krajem 1993, rekao da je "zaštićeno sve što je od ikakve kulturne vrednosti".

No, pre izbijanja oružanih sukoba u Bosni 1992. godine, muftija Halilović je bio starešina više od 200 imama u svome okrugu. Trenutno su, osim muftije, u službi ostala još svega dva imama. Jedan je u Banjaluci, a drugi u Bosanskoj Gradišci, blizu granice sa Hrvatskom.

Kad se uporedi trenutno stanje stvari sa stanjem od pre pet godina, Muslimani u zapadnoj Bosni su, kaže muftija, pretrpeli "užasan genocid". Međunarodni zvaničnici izjavljuju da je u ratu nastradalo preko 200.000 Bosanaca, među kojima je najviše bilo Muslimana.

Muftija navodi da je nedavno jedan Musliman iz Banjaluke preminuo usled mučenja u policiji, kao i to da se srpske izbeglice protive da se sedam muslimanskih porodica usele u svoje vlastite domove u banjalučkom predgrađu Vrbanja, i ističe da to stvara, kako kaže, "izuzetne poteškoće i osećaj nesigurnosti među preostalim muslimanskim stanovništvom u Banjaluci".

Muftija Halilović izjavljuje da je razočaran onim što on naziva neefikasnošću međunarodne zajednice koja je najavila da će sedam prognanih muslimanskih porodica biti nastanjeno u treću zemlju.

"Međunarodna zajednica je ponižena jer je sramota koliko je malo učinila da spreči isterivanje /iz domova/, kao i to kako se ponela nakon što je do toga došlo," rekao je.

Portparol Visokog komesarijata Ujedinjenih nacija za izbeglice u Banjaluci, Mans Nyberg, izjavljuje da se etničko šikaniranje, naročito deložiranje, pogoršalo u proteklih šest meseci širom Bosne, ne samo u republici bosanskih Srba, i navodi kao primer da su od početka godine bosanski Hrvati isterali 49 muslimanskih i srpskih porodica iz njihovih domova u zapadnom Mostaru koji je pod kontrolom Hrvata.

Nyberg kaže da se jedva tolerišu malobrojne etničke manjine u raznim, praktično jednoetničkim područjima, i da se tretiraju , kako on kaže, kao "gosti koji će jednog dana morati da odu".

Pretnjama i napadima takođe su izloženi oni koji su pobjegli, a koji žele da se vrate samo nakratko, radi posete, kao što potvrđuje nedavni događaj iz Mahale, kod Zvornika. Međunarodne vlasti u Bosni su naročito zabrinute zbog mogućnosti nasilja na dan izbora u Bosni, 14. septembra, kada će se izbeglice, glasači, autobusima prevoziti preko granica regija kako bi glasali u svom mestu.

Nyberg izjavljuje da je cilj Dejtonskog sporazuma - da Bosna ponovo postane jedinstvena država - kako on kaže: "dobrim delom stvar prošlosti".

Muftija Halilović tvrdi da je odlaganje opštinskih izbora bio veoma dobar potez jer, kako kaže, dozvoliti da se glasa na lokalnom nivou bi jednostavno značilo da se priznaje i prihvata etničko čišćenje. Na primer, kaže on, ako bi se odmah održali opštinski izbori, bosanskim Srbima bi se dozvolilo da u velikom broju glasaju u zajednicama u kojima su se tek naselili, a iz kojih su praktično prognali svo nesrpsko stanovništvo.

Muftija se nada da će ishod regionalnih skupštinskih i predsedničkih izbora biti osnova za povratak izbeglica. No, po njegovim rečima, međunarodna zajednica mora da izvrši veći

pritisak na hrvatske vlasti da pristanu na povratak krajiških izbeglica iz republike bosanskih Srba. Krajiški povratnici bi time napustili domove prognanih Muslimana i Hrvata koji bi zatim mogli da se vrate u svoje domove.

Međutim, sudeći po tom sadašnje izborne kampanje raznih političkih stranaka u republici bosanskih Srba, bosanskim Srbima nije u interesu da se dozvoli povratak nesrpskih izbeglica.

Muftija smatra da je ponovno ujedinjenje Bosne moguće jedino ako se "izbeglice vrate svojim kućama i ognjištima".

06.09.96.